

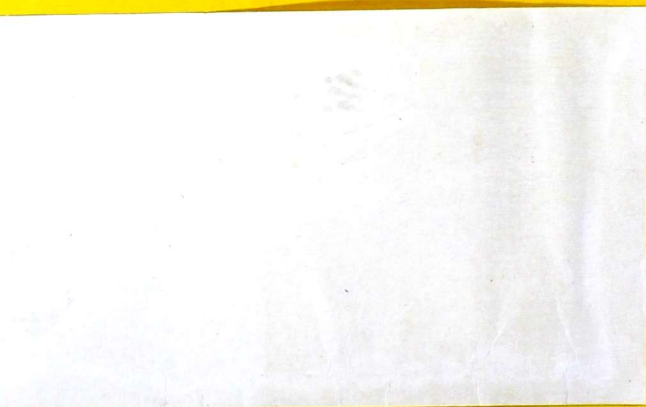
84.3/1060/1

ис-27

Жээнбек Жаныбеков
Теңдик Аскарар
Нуркамил Кулматов

**КЫРГЫЗ
ФИЛОСОФИЯСЫ
(X – XXI кк.)**

84,3(1000)
10-31

Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана жаштар
саясаты министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Жээнбек Жаныбеков
Теңдик Аскарров
Нуркамил Кулматов

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫ

(X – XXI кк.)

Окуу куралы

6872

УДК 1/14
ББК 87
К 97

Окуу куралын Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңеши басмадан чыгарууга сунуштады. 2006-жылдын 31-мартындагы №6 токтому.

«Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлиги тарабынан жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу куралы катарында уруксат кылынган» деген грифи менен басып чыгарууга уруксат берилди. 2006-жылдын 4-августу №511У1 буйругу.

Кыргыз философиясы. Авторлор тобу

Филос.илимд.доктору, профессор

Жаныбеков Ж.

Филос.илимд.докт., Кырг. улут.

Илимдер Академиясынын

мүчө-корр., профессор

Аскарров Т.

Филос.илимд.канд., доцент,

илимге эмгек сиңирген ишмер

Кулматов Н.

Рецензенттер: филос.илимд.доктору, профессор Карыбеков К. К.
филос.илимд.кандидаты, доцент Балтабаева А.

Кыргыз философиясы (X – XXI кк). Окуу куралы.

К 97 У Жаныбеков Ж., Аскарров Т., Кулматов Н.

2006. – 203 бет.

ISBN 9967-03-304-5

Профессор Жаныбековдун редакциясы астындагы жазылган «Кыргыз философиясы» аттуу окуу куралы, окуу программаларына ылайыкталып жазылган Кыргыз Республикасындагы алгачкы эмгек. Окуу куралын даярдоодо авторлор тобу кыргыз элинин кылымдарды карыткан көп кырдуу узак мезгил, доорлорду басып өткөн жолун, турмуш-тиричиликтерин, үрп-адаттарын, каада-салттарын, алар мекендеген Ала-Тоо-аймактарындагы көчмөн турмушун, руханий баалуулуктарынын терең маанисин, маңызын көрсөтүүгө аракеттенишкендиктерин өзүңүздөр окуп, баалап көрсөңүздөр.

К 0301030000-05

УДК 1/14

ISBN 9967-03-304-5

ББК 87

КИРИШҮҮ

Ар бир элдин, этностун өзүнүн басып өткөн, чексиз мейкиндиктердеги, мезгилдердеги, доорлордогу тарыхы бар. Ал тарых нечендеген кылымдарды камтыган элдердин тур ш-тиричилигин, кайгы-муңун, кубанычын, үмүт-максаттарын көрсөтүүн келгендиктери белгилүү.

Кыргыз эли да, Борбордук Азиядагы башка коңшу элдер сыяктуу эле, Энесайдан тартып Каспийге чейинки эбегейсиз кенен чөлкөмдө көчмөнчүлүк турмушту аркалап, аскасы бийик Ала-Тоону, анын тоо этектерин мекендеп келе жаткандыгын археологиялык, тарыхый изилдөөлөр илимий негиздерде далилдөөдө.

Кыргыздар өзүнүн масштабдуулук зор аймакта өткөргөн турмуш, жашоо-тиричилиги менен катар руханий-маданий байлыктарын да өнүктүрүүнү унутта калтырышкан эмес. Алар элдик үрп-адатты, каада-салтты, макал-лакаптарды, эпикалык дастандарды, дүйнө, адам, жаратылыш, андагы болуп жаткан кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрдү эл жараткан оозеки чыгармаларында, этнографиялык жоболорунда баа жеткис руханий байлыкты, элдик мураска айландырып келишкен. Элдик мурас ар бир кыргыз үчүн жан-дүйнөсү менен барабар, ыйык сезген касиет катарында бааланган. Ата-бабалардан муундан-муунга өтүп келген улуу мурасты, баалуулуктарды бузуу же бурмалоо эл турмушуна карата кыянатчылык, кылмыш катары бааланып келгендиги жөнүндөгү маалыматтар изилдөөчүлөр тарабынан ачык-айкын фактылар негизинде жазылып келе жаткандыгын жокко чыгарууга болбойт. Сөздүн түпкүрү бизге жетип келген ата-бабалардан калган улуу мурасты ыйык сезип, сактап урпактарга өткөрүп берүү ар бир инсандын милдети.

Кыргыз эли басып өткөн нечендеген доорлор ичинде көөнөрбөстөн, учугу уланып айтылып келе жаткан мифтер, легендалар, жөө жомоктор, макал-лакаптар, уламыштар, акылман сөздөр элибиздин рухий дөөлөтү катары жашоосун улантып келет.

Кыргыз элинин улуу көркөм мурастарында аттары оозеки легендага айланып калган Толубай сынчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Асан кайгы, Жээренче чечен, Акыл Карачачтардын акылмандуулук касиеттери айтып бүткүс, баа жеткис, кайнар булак болгон. Кыргыздар табият тартуулаган акылмандуулукту кир жугузбай, турмуштун ар кандай катаал шарттарында жаратып, акыл менен кеңешип жана сактап келген.

Кыргыз элинен чыккан акылмандар, орто кылымдарда атагы дүйнө элдерине белгилүү болгон Жусуп Баласагындын «Кут билиг» («Куттуу билим»), Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгектери дүйнө элдери түзгөн жалпы баалуулуктарга кошкон чоң салым болду.

Элдик эпос-дастандар: «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Сарынжы-Бекөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Карагул ботом», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Кедейкан», «Жаңыл Мырза» жана башкалар баатырдыктын, эрдиктин жана акылмандыктын үлгүсүн көрсөткөн чыгарма болуу менен, өз элинин жүрөгүнөн терең орун алган баалуу мурастарыбыздан болуп калды. Ал эми Курманбек баатырдын 500 жылдык мааракеси ар бир кыргыз жеринин тургуну үчүн элин-жерин сүйүүнүн, патриоттуулуктун, баатырдыктын, достуктун, кызматташтыктын символуна айланды.

Кыргыз элинин философиялык мурастарынын калыптанышында элибизге белгилүү инсандар Ноорозду, Балыкооз (Бекмурат), анын уулу Найманды айта кетүүнүн да орду бар. Алардын чыгармачылык дарамети өз элинин акыл-эсин калчап жашоого үндөгөн. Ал эми алардан кийинки муундар арасынан өсүп жетилген, эл мүдөөсүн эңсеген, акыл-эсин атуулдук ыйык милдети катары өз элинин тагдыры менен эриш-аркак биримдикте чечмелөөгө ниеттенген, аракеттенген улуу инсан, даанышмандар Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Нияз Эрназар уулу коомдук турмуштагы акыл-эстин үлгүсүн ачык-айрым турмуш-тиричиликте пайдаланууга үндөшкөн. Калыгул «Акыр заман», Арстанбек «Тар заман», Молдо Кылыч «Зар заман», Молдо Нияз «Санат дигарасттарында» терең философиялык түшүнүктөрдү бере алышкан. Алсак, Калыгул Ысык-Көлдү мындайча даңктайт:

Күңгөйдөн куят миң булак,
Тескейден куят миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак.

Төбөсү бийик,
Төгөрөгү туюк,

Ысык көл бейиштин бир эшигидир!¹, - десе, анда Арстанбек кыргыз элинин оор тагдырын:

Каптаган тузду көтөргөн,
Көлүк болду элибиз.

Башка чапса былк эткис²,

Өлүк болду элибиз, - деп сүрөттөгөн. Ошол эле идеяны жазгыч акын Молдо Кылыч:

Береке качты замандан,
Нуска жорук жоголду,

Жакшы менен жамандан³, - деп замандын өзгөрүп жатканын ырга кошот.

Ал эми Молдо Нияз:
Отуз жылга жакындап,

¹ Мурас -Фрунзе 1990 - 22 - бет.

² Ошол китепте - 40 - бет.

³ Ошол китепте - 53 - бет.

Орус келип зор болду.
Оң-солдун баары кор болду,
Сайил күндө кыш түшөт.
Мусулмандар башына

Муңайтып кандай күн түшөт¹, - деп таамай с у ыры менен бекемдеген.

Кыргыз акылмандары адам баласын табияттын бир бөлүгү катары кароо менен, ага болгон мамиленин ыйыктыгын, табиятты коргоо жана ага көмөктөш болуу зарылчылыгын баса көрсөтүшкөн. Биздин ата-бабаларыбыз байыртадан эле табиятты ыйык тутуп, ага өтө этияттык менен мамиле жасашкан. Жаратылыш менен адам түбөлүктүү айкашып бир экендигин, табият жок болсо, адам тукуму кошо жок болорун түшүнө билишип, аны коргоп, кооздугуна суктаңышып, ыйык тутуп сактагандыгын элибиздин оозеки чыгармаларынан, ойчул-акындарыбыздын бизге калтырган мурастарынан окуп үйрөнөбүз.

Өзгөчө эл ичинен чыккан залкар ойчул акындарыбыз табияттын кооздугун, сулуулугун даңазалашып ырдашкан. Маселен, Жеңижок «Жер соорусу Аксы экен» деген чыгармасында:

Алмасы аттын башындай
Жаңгагы сайдын ташындай,
Өрүгүнөн алча көп.

Алтымыш түрдүү мөмөсү.
Жемиши бышып төгүлгөн,
Жаңгактары шагырап,
Жүзүмдөрү салбырап,
Талга асылып өрүлгөн.

Жийдеси гүлдөп ачылган,
Жемиши жерге чачылган², - деп сүрөттөйт.

Ушул эле чыгармасында Жеңижок 38 жер аймагын, жан-жаныбарлардын 78 жана өсүмдүктөрдүн 32 түрүн сүрөттөсө, Тоголок Молдо «Ала Тоо» аттуу чыгармасында 31 жер аймагын, жаныбарлар дүйнөсүнөн 50 айбанаттын жана түрдүү 20 өсүмдүктүн мүнөздөмөсүн берген.

Жеңижок сыяктуу, табият көрүнүштөрүн даңазалаган ойчул-акын Молдо Кылыч Шамырканов болгон. Акындын жаратылыш жөнүндөгү «Чүй баяны», «Керме тоо», «Жинди суу» өңдүү чыгармаларында табият менен адамдын биримдигин, анын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн далилдөөгө далалат жасаган. Анын, «Буудайык» аттуу дастанында куш төрөсү буудайык жөнүндө айтылганда, адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый биримдикти байыртадан келе жаткан мыйзам ченемдүүлүк катары сүрөттөйт. Жаратылыштын

¹ Молдо ныяз. Санат дигарасттар – Бишкек. 1993 – 94-б.

² Жеңижок. Ырлар. Рукописный фонд. Опись №142 (353). – 270-бет.

мыйзам ченемдүүлүгүн бузуу, ага туура эмес жасалма мамиле адам турмушунун трагедиясына алып келе тургандыгы ырда баяндалат. Буудайыкты тапка келтирүү үчүн саятчынын өмүрү кыйылат. Ошентсе да, буудайык бүт бойдон багынып бербейт, адам зордугуна көнбөйт. Ал канча жаныбарды алып берсе дагы, ач көз адам «алтымыш айры ак бугуга» сала бергенде, аны алуудан баш тартат, анткени куш төрөсү жаратылыштын дагы бир төрөсүнө каршы барбайт. Адамды калтырып, өз эрки менен өз жолуна түшкөндүгү айтылат. Ошондуктан ар бир адам жаратылыштын көркүнүн бузулбай, кемибей сакталышына кам көрүп, табиятка аяр мамиле кылууну өз милдетим деп түшүнүүсү зарыл.

Адам баласы пайда болгондон ушул күнгө чейин муундар аралык байланыштын натыйжасында анын тукуму уланып, алдыга умтулуп, өнүгүп келе жаткандыгын эстен чыгарбай, биз адамдар ар бирибиз өз салымыбызды кошууга аракеттенсек жашоо тиричилигибиздин ийгилигинде шек жок.

Автордук топ кыргыз элинде профессионалдык философиялык түшүнүктүн жетишээрлик деңгээлде болбогондугун эске алып, элибиздин кылымдарды карыткан карт тарыхындагы уюткулуу булак, эл жараткан көөнөргүс улуу мурастарында сакталып келе жаткан даанышмандык касиеттерин философиялык проблемаларды чечмелөөгө аракеттенгендиктерин көрсөтүүгө аракеттендик. Албетте анын негизинде элибиздин рухий дөөлөтү тургандыгы талашсыз. Ар бир бапты, окуу куралы үчүн даярдаган автор тема боюнча китеп окурмандарга илимий негизде жеткиликтүү деңгээлде түшүнүк берүүгө аракеттенгендигибизди айта кеткенибиз абзел. Бирок, биз окуу куралында жазылган ар бир тема боюнча маселелерди толугу менен жеткиликтүү деңгээлде ачып бере алдык деп айта албайбыз. Анткени, биз жазып, көтөрүп жаткан маселе, Кыргыз Республикасынын тарыхында алгачкы шилтенген кадам. Ошондуктан кыргыз коомчулугунан, китеп окурмандарынан, орто, жогорку окуу жайларынын окутуучу, студенттеринен, мектептерде эмгектенип жатышкан мугалимдерден ой-пикирлерди, баалуу сунуштарды күтөбүз.

Профессор Жаныбеков Жээнбектин редакциясы астында жазылган бул окуу куралы, илимпоздун көп жылдык эмгек тажрыйбасына, билим берүү мекемелериндеги жетекчилик ишмердүүлүктөрүндөгү ой толгоолоруна, орто мектеп, жогорку окуу жайларында өз башынан өткөргөн окуу-окутуу учурундагы чыгармачылык иш аракеттери менен окуу куралын учурдун талабына жараша методикалык ыкмаларга ылайыктап жазылгандыгын көрсөтүү, ар кимди кайдыгер калтырбайт деген ишенимдебиз.

Профессор Жаныбеков Ж.

І БАП

Аскарров Т.А.-философия илим-деринин доктору, КР ИУАнын мүчө-корреспонденти

Кыргыз элинин эстетикалык дүйнө таанымы

Философиялык акыл-ойдун философияга чейинки аң-сезимге, рух дүйнөсүнө жасаган мамилеси, аны менен болгон карым-катнашы чоң маселе экендиги белгилүү. Анткени дал ушул жерде философиянын пайда болушу жөнүндөгү проблеманын чордону жатат. Ал негизге таянмайынча, ага байланыштуу коюлган суроого жооп тапмайынча маселени илимий жактан изилдеп чыгуу мүмкүн эмес. Кыргыз элинин философиялык көз караштары, дүйнө түшүнүүсү жөнүндөгү маселе ошол мүнөздөгү проблеманын ичине кирет.

Бул маселени иликтөөдө көңүлдө бекем кармай турган бир илимий-теориялык фактор бар. Кеп адам аң-сезиминин өсүп-өнүгүш процессинде көрүнгөн объективдүү гносеологиялык законченемдүүлүк жөнүндө болуп жатат. Чыныгы когнитивдик табияты бар жана адамдын аң-сезиминин өсүп-өнүгүшүндө универсалдуу мүнөзгө ээ болгон бул законченемдүүлүктү эсте тутуп, анын ачылыш, колдонулуш механизмдин так билгенде гана каралып жаткан илимий предметтин пайда болуу, өнүгүү жолдору көз алдыга туура тартылышы ыктымал. Философиянын тарыхы жөнүндөгү илимди изилдөө учурунда ошол механизмдин «иштөө» өзгөчөлүгүн талдай кетүү максатка ылайык.

Белгилүү болгондой, чындыкты материалдык же рухтук турпатында таанып-билүүнүн көптөгөн формалары жана мүмкүнчүлүктөрү бар. Аларды мүмкүндүк жана чындык сыяктуу философиялык категориялардын алкагында талкууга салуу зарыл. Тынымсыз кыймыл-аракетте, өсүп-өнүгүүдө, өзгөрүүдө турган, бир сапаттан экинчи сапатка, бир абалдан экинчи абалга өтүүчү кубулуштун, заттын маңызы, табияты жөнүндөгү түшүнүктөр көпчүлүк учурда ошол объектилерди таанып-билүү деңгээли менен аныкталат. Ал эми таанып-билүүнүн ошол эле деңгээли дайыма чектелүү жана эч качан абсолюттук мүнөзгө ээ эмес.

Адам турмушундагы күндөлүк, көнүмүш түшүнүктөрдүн, көз караштардын тарыхый кырдаалга жараша «көмүскөдө», даана таанылбай, туюлбай жашай бериши менен алардын табиятын, касиеттерин ачуу, түшүнүү, илимий-теориялык жактан терең

талдоого алуунун, баа берүүнүн ортосунда чоң айырма бар. Анткени алардын тиричиликте, же коомдук аң-сезимдин тиешелүү тармактарында, формаларында стихиялуу түрдө бар болушу, жашоосу камсыз кылынат. Бул процесстин бир өзгөчөлүгү Фридрих Энгельстин төмөнкү сөздөрүндө чагылдырылган: «Люди мыслили диалектически задолго до того, как узнали, что такое диалектика, точно также, как они говорили прозой до того, как появилось слово «проза»¹. Ушул эле ойду комикалык формада Мольердин «Мещанин во дворянстве» комедиясынын персонажы Журден билдирет: «Клянусь честью. Я и не подозревал, что вот уже более 40 лет я говорю прозой...»². Бул илимий жобонун негиздүүлүгүн ырасташ үчүн дагы эки-үч ушул өңдүү пикирлердин келтирилишин ылайык табабыз. Ф.Энгельс жазгандай, «Закон отрицания и отрицания... осуществляется в природе и истории и, пока он не познан, бессознательно и в наших головах»³.

Жалпылап айтканда, адамдар өздөрүнүн тарыхый жолун эки жолу басып өтө турган сымал: биринчи жолу стихиялуу түрдө, андоо албастан, жашоо агымынын шары, күүсү менен, экинчи жолу - аң-сезимдүү түрдө. Натыйжада өткөндө калган издер аркылуу адам акылынын тарыхы бардык ойку-кайкылары, ак-карасы, өйдө-ылдыйлары менен реконструкцияланат, илимий көз караштын, теориянын система, концепция түзүүчү элегинен өткөрүлөт. Бул болсо коомдук аң-сезимдин бардык түрлөрүндө орун алган. Чыгыш дүйнөсүн изилдөөчү, белгилүү академик И.Ю.Крачковский ислам дооруна чейинки араб поэзиясынын суктанарлык артыкчылыктары жөнүндө ой жүгүртүп, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат: «Это удивление испытывают не только наблюдатели... - его почувствовали сами арабы, едва они стали относиться сознательно к проявлению своей духовной жизни»⁴. Кептин баары мына ушун аң-сезимдүүлүктө жатат. Адам баласынын өз руханий турмушуна, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө акылдуу, аң-сезимдүү мамиле жасоо мүмкүнчүлүктөрү ачылгандан баштап, коомдун интеллектуалдык өнүгүүсүндө сапаттык чоң өзгөрүүлөр пайда болуп, акыл-ой жаңы диалектикалык бийиктикке, тепкичке көтөрүлөт.

Ушуга байланыштуу К.В.Шохиндин «Россиядагы эстетикалык ойдун өнүгүү тарыхынын очерки» аттуу китебинде айтылган туура жобону эскере кетүү ылайык келер эле. Окумуштуунун ою боюнча, орустун тарыхый-эстетикалык проблематикасын изилдөө ишинин кеңейиши ретроспективдүү мүнөздө жүргөн: орустун революционер-

¹ Энгельс Ф. Анти - Дюринг М. Политиздат, 1983 - 142-бет.

² Мольер Ж.Б. Комедии. М., 1972 - 461-бет.

³ Энгельс Ф. Анти - Дюринг М. Политиздат, 1983 - 142-бет.

⁴ Крачковский И. Ю. Избр. соч. Т. 1-6, м.п. т.2. 1956 - 85-бет.

демократтарын үйрөнүүдөн XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башындагы эстетикага, андан соң XVIII кылымдын ортосуна өтүү керек болду¹.

Ал эми андан аркы мезгилдердеги, атап айтканда, байыркы орус эстетикасынын тарыхын изилдөөдөгү чоң илимий жумуштардын аткарылгандыгы коомчулукка кеңири маалым. Бул эмгекти жүзөгө ашырууда академик С.Лихачевдун киргизген салымы зор. Белгилүү болгондой, бир убактарда XIX кылымга чейинки орус эстетикасы кандайдыр бир олуттуу мааниге ээ эмес, тиешелүү деңгээлдеги кызыкчылыкты туудурбайт деген адилетсиз пикирлер жашап келген. Мындай пикирлердин туура эместиги К.Шохин тарабынан жакшы далилденген. Ал аныктап көрсөткөндөй, жакшылап көз сала келгенде байыркы орус эстетикасы өзүнүн чыныгы патриоттук, накта элдик, реалисттик каада-салттары аркылуу ачылат. Биздин баамдообуз боюнча, орус эстетикалык көз караштарынын тарыхын изилдөө ишинин мына ушундай ретроспективдүү өнүгүшүндө тарыхта жана адам акылында аң-сезимсиз (бессознательно) түрдө ишке ашырылуучу чындык менен адам ой жүгүртүүсүнүн законченемдүүлүгүн таанып - билүү диалектикасы чагылдырылган. Демек, орус эстетикасынын маанисин, маңызын орус адамдары, тагыраак айтканда, илимпоздору, тарыхый жактан көп убактар өткөндө, азыркы замандарда терең жана ар тараптан билишти же билүүгө мүмкүндүк алышты. Өткөндүн фактыларына аң-сезимдүү, акылдуу мамиле кылуу деген илимий жобонун бир көрүнүшү мына ушунда турат.

Дагы бир маселеге кайрылалы. Ф.Энгельс «Табият диалектикасы» деген эмгегинде дүйнөнү таанып-билүү ишинде универсалдуу методологиялык мааниге ээ болгон төмөндөгүдөй ойду билдирген эле: «Диалектическое мышление - именно потому, что оно имеет своей предпосылкой исследование природы самих понятий – возможно только для человека, да и для последнего лишь на сравнительно высокой степени развития (буддисты и греки), и достигает своего полного развития только значительно позже, в новейшей философии»².

Бул пикирде биз талдоого алалы деген проблеманы илимий жактан туура түшүнүүнүн ачкычы жатат. Ал ошондой эле эстетикалык ойдун өсүп-өнүгүш өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү суроого да так жоопту бере алат. Демек, эстетикалык ойдун, илимдин табиятын, өзгөчөлүктөрүн диалектикалык көз караш аркылуу гана изилдөөгө

¹ Шохин К.В. Очерк истории развития эстетической мысли в России / Древнерусская эстетика XI – XVII веков / М.: Высшая школа. 1963 -4-бет.

² Энгельс Ф. Диалектика природы. М.: Политиздат. 1982 - 191-бет.

мүмкүн ал эми диалектикалык ойлоо «өнүгүүнүн жетишерлик бийик тепкичинде» гана болушу абзел. Ой жүгүртүү өзүнүн ар тараптуу, толук өнүгүүсүнө кийинки мезгилдерде гана жетише алгандыктан, кыргыз эстетикасынын тарыхын илимий изилдөө иши да жаңы мезгилдерде гана колго алынды.

Албетте, жогорку жалпы философиялык жобону түздөн-түз, сын көз менен карабай туруп эле биздин объектиге колдонуу анча туура болбос эле. Кеп илимий принцип, методология туурасында болуп жатат. Аны конкреттүү материалга, кырдаалга ылайыктап пайдалануу ошол эле принциптен, жободон келип чыгат эмеспи. Анын үстүнө биз көңүлдө жалаң гана эстетика илиминин эмес, философиянын башка түрлөрүн да кармап турабыз. Жалпылап айтканда, коллективдүү күч менен түзүлүп жаткан ушул эмгек да кыргыз элинин философиялык ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрүнүн жалпы законченемдүүлүккө багынарын ырастап, анын акыйкаттыгын күбөлөйт.

Дүйнөнү таанып-билүүдөгү ушул фундаменталдуу законченемдүүлүктүн биз карап жаткан маселеге түздөн-түз тиешеси бар. Мисалы, кыргыз эли, анын ар кайсы мезгилдерде жашаган ойчулдары, акылман инсандары философия деген түшүнүктүн эмне экенин билбеген кездерде эле философторчо ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болушкан, философиялык ыңгайда тыянак жасоону билишкен, адамдын рух дүйнөсүн же табиятты философиялык планда түшүндүрүү жолдорун баамдай алышкан. Эстетика илими туурасында да ошону эле айтууга болот. Кыргыздар эстетика деген сөздүн, түшүнүктүн эмне экендигин баамдай элек, аңыз албаган доорлордо эле эстетикалык ой жүгүртүүгө, чындыкка эстетикалык мамиле жасоого, айлана-чөйрөнү эстетикалык турумда өздөштүрүүгө ыкластуу болушкан.

Мына ошондуктан, кыргыз элинин эстетикалык көз караштарынын башатын калкыбыздын атам замандардан бери келе жаткан айлана-чөйрө менен болгон карым-катышынан, ырым-жырымдарынан, макал-лакаптарынан ж.б. издегенибиз туура. Ал эми оозеки чыгармачылыкты ичине камтыган көркөм дүйнө эстетика тарыхын изилдөөнүн соолубас булагы, казынасы болору түшүнүктүү. Баса, илимде «оозеки тарых» деген аныктаманын мааниси кийинки учурларда атайын изилдөөнүн объектиси болуп, философиялык мазмундагы кубулуштарды теориялык талдоо процессинде колдонулуп жүргөндүгүн эскерүү зарыл. Мисалы, бул маселеге Михаил Рожанскийдин «Устная история – философия памяти» деген макаласы атайын арналган. Бул материалда айтылган ойлор кыргыздар сыяктуу өз тарыхында көбүнчө оозеки түрдө жашаган

бряндамалар аркылуу өткөндү көңүлдө, рух дүйнөсүндө сактап келген элдердин маданиятына артыкча тиешеси бар. Автор белгилегендей, оозеки тарых - адам акыл-эсинин ажырагыс бир бөлүгү. Ошону менен бирге эле ал «жазылган», кагазга түшүрүлгөн тарыхтын өбөлгөсү болуп да саналат: «Породив и. орию как вид деятельности и форму сознания, «устная история» отходит на периферию, соглашается со своей вторичностью»¹. Чынында эле кыргыз элинин тарыхы тигил же бул өлчөмдө мына ушул схемага туура келгендей. XX кылымдын башына чейин элибиздин тарыхы көбүнчө оозеки түрдө жашаган жана ал адамдардын эсинде гана идеалдык формада өмүр сүрүп келген. Ал эми кыргыз элинин жазмасы «аң-сезимдин формасы» катары жашай баштагандан тартып, оозеки тарыхыбыз «периферияга» кетенчиктеп, тарыхый шарт, жагдайда өзүнүн өзгөчө ордун ээледі. Бирок мында бир тарыхый факторду эске алуу зарыл. Иш жүзүндө ушул кезге чейин элибиздин «оозеки тарыхы» менен жазма тарыхынын ортосунда кескин түрдө коюлган чек жок. Булар бири-бирин толуктап, биринин өксүк жерин бири толтуруп келет. Мисалы, бүгүнкү күндө мындан эки жүз, үч жүз жылдар мурун жашап кеткен элдин белгилүү инсандарынын (баатырлар, ойчулдар, маданий ишмерлер ж.б.) мааракелерин өткөрүү - ошол күрдөөлдүү процесстин бир көрүнүшү. Бул процесс оозеки тарыхтын салмактуу ордун күбөлөө менен бирге, элдин, улуттун өзүн-өзү аңдап билүү, анын өткөндөгүсүн ар тараптан таанып-билүү ишиндеги маанилүү факторду түзөт.

Ал эми философиялык көз караштардын, түшүнүктөрдүн тарыхын, өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүн реконструкциялоо, илимий талапка, концепцияга ылайык иштеп чыгуу милдети мамлекеттик суверенитетке ээ болгон кыргыз республикасынын окумуштууларына жүктөлөрү түшүнүктүү. Бул жооптуу, актуалдуу илимий проблеманы чечүүдө жогоруда эскерилип кеткен методикалык принципти, жолдомону көңүлдө бекем кармоо гана тиешелүү натыйжага алып келиши мүмкүн. М.Киссель белгилегендей, философиялык концепцияларды реконструкциялоо, кайра жаратуу методологиялык проблема болуп саналат. «Успех интеллектуальной реконструкции зависит от того, насколько... изучаемая концепция станет логически прозрачной связью мыслей»², а историко-философская реконструкция» способна стать и становится «важным моментом прогресса философского знания»³.

Албетте, мурда философиясы болбогон кыргыздар сыяктуу

¹ Рожанский М. Устная история - философия памяти // Общественные науки, 1990. №6 - 142-бет.

² Киссель М.А. Реконструкция философских концепций как методологическая проблема.

Некоторые аспекты // Философские науки, 1987 №3 - 3-бет.

³ Ошондо. - 3-бет.

элдин коомдук-философиялык көз караштарын реконструкциялоо иши бир кыйла татаал иш экендиги талашсыз. Бирок мындай аракетти жасамайынча маселенин тарыхый аспектиси гана эмес, учурдагы жалпысынан тааныш, көнүмүш жактарын, белгилерин тиешелүү илимий деңгээлде чечмелеп берүү кыйын. Бул жагдай биз карап жаткан эстетика илимине да түздөн-түз тиешелүү.

Ошентип, бир кезде эстетика эмне экенин билбеген элдин эстетикасынын тарыхын жазуу сыяктуу парадоксалдуу илимий проблеманын үстүндө иштөө, ой жүгүртүү милдети күн тартибине коюлду. Мындай маселенин каралыш жана чечилиш мүмкүнчүлүгү байыркы грек эстетикасынын тарыхын изилдөөчү, белгилүү окумуштуу А. Лосевдин концепциясына келип такалат. Ал эстетика пайда болгонго чейинки анын тарыхын түзүүдөгү эки зарыл өбөлгөнү негиздеген.

Биринчиден, эстетиканын тарыхын А. Баумгартенден (1714–1762), б.а., XVIII кылымдын орто ченинен баштоо тарых чындыгына туура келбес эле. Анткени антикалык доор, орто кылымдар, Кайра Жаралуу мезгили же Жаңы доор таптакыр эле кооздук, сулуулук ж.б. касиеттер жөнүндөгү түшүнүктөрдү билбеген, иштеп чыккан эмес деп айтуу чындыкка жатпайт. Иш жүзүндө аталган мезгилдерде эстетикалык түшүнүктөр, баамдоолор, туюнуулар тиешелүү даражада аныкталган, ал турсун жетишерлик деңгээлде так, ачык формулировкаларга да ээ болгон. Ушундан улам А. Лосев бир нече өбөлгөлөрдүн бар экендигин атайлап көрсөтөт¹. Мындай өбөлгөлөргө эстетикалык өнүгүүлөрдүн фактыларын аныктоого көмөк көрсөтө турган тигил же бул теориялык түшүнүктөрдүн колдо бар болушун, илимдин тиешелүү тармагында иштелип чыгышын кошууга болот. Эгер кыргыз эстетикасынын тарыхы жөнүндө сөз кылсак, анда бул биринчи өбөлгөнүн бизде бар экендигин айта алабыз. Анткени азыркы күндө кыргыздын философиялык көз караштары, алардын ичинде эстетикасы боюнча бир катар илимий изилдөөлөр бар. Ал эмгектерде кыргыз элинин өткөндөгү же жаңы доордогу философиялык дүйнө түшүнүүсү, айлана-чөйрөгө, жалпысынан болмушка жасаган мамилелери ж.б. маселелер илимий-теориялык талкууга салынат, философиялык анализден өткөрүлөт. Ошону менен бирге байыртан бери эле колдонулуп келе жаткан философиялык категориялардын, принциптердин, закондордун жана терминдердин колдонулуш жагдайлары талдоого алынып, такталат. Демек, эстетиканын тарыхын түзүү үчүн керек болгон биринчи өбөлгө колубузда бар.

¹ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика. - М. Искусство, 1974. - 3-бет.

туянтканда, өзүнчө бир рух турпатындагы «ак эргежээл» («белый карлиг»), «кара тешик» («черная дыра») аттуу жылдыздарды эске салат. Ар бир макал да элдин рух дараметин, потенциясын өз боюна топтоп, концентрациялап, андагы жыйынтыкталган ойду масштабдуу көркөм жаратмага же болбосо философиялык концепцияга айландырса, алардын тиешелүү көлөмүн «толтура» тургандай кылып, «жазып», «жайып» жиберсе, кеңейтсе болот.

Макал-лакаптарды дүйнөгө эстетикалык мамиле жасоонун эң алгачкы формаларынын бири катары кароо туура. Болмуштун эстетикалык сапаттары өзүнүн табияты боюнча рух дүйнөсүндө же объективдүү чындыкта, анын материалдык жаатында так ошол концентрацияланган, иретке, гармонияга келтирилген түрүндө кездешет. Бекеринен эстетиканын тарыхында эстетика илиминин өзүн сулуулук жөнүндөгү илим деп эсептешкен эмес.

Макалдын экинчи жарымы («Адамдын көөнүн сөз ачат») анын биринчи бөлүгүндө айтылган ойду башка позициядан туруп толуктайт, интерпретациялайт. Мында коомдук жана эстетикалык сыяктуу эки маани бар. Адам тукумунун адамдык турпатын, дүйнөсүн аныктоочу белгилердин бири анын тили, сөзү эмеспи. Ойлоо, ой жүгүртүү, сүйлөө жөндөмү - киши затынын гана энчиси.

Ал эми экинчи, б.а. эстетикалык мааниси ошол эле биринчи маанинин ичинде катылган. Адамдын көөнү, көңүлү сөз аркылуу, болгондо да орду, ыгы менен айтылган сөз аркылуу ачылат, жайына келет. Элибизде илгертен эле сөзгө жыгылган турбайт деген макал бар эмеспи. Сөз эстетикалык «түргө», толгоого келтирилип айтылса, араздашкан эки жак, эки топ чыр-чатагын токтотушкан. Айтылган ойдун, сөздүн логикасы менен «формасы», түсү бир жерден чыкса, анын эстетикалык таасир берүү кудурети алда канча артат. Сөз адамдын көөнүн ачуу менен катар, дүйнөнү эстетикалык кабылдоого шарт түзөт. Анткени көөнү ачылганда айлана-чөйрө, адамдын түрү, жүрүш-турушу ж.б. касиеттер жаңы абалга, жаңы сапатка келет, жаңыча өң-түс пайда болот, кубулжуган, көз тайгылган боектор, үндөр көкүрөктү эзлейт. Башкача айтканда, адаттагы көнүмүш дүйнө бир заматтын ичинде метаморфозанын күчүнө кабылат да, анын таасир берүүчү кубатына моюн сунат. Мындай учурда эстетикалык таасирленүүнүн булагы болгон реалдуу чындык трансформацияланып, адамдын эрки, бүткүл туруму иллюзия чөйрөсүнө өтүп кетиши мүмкүн. Мисалы, көркөм өнөрчүлүктүн таланттуу, чыныгы чыгармалары өз боюна ушул сыяктуу түзүүчү, жаратуучу потенцияны катып турат. Ошол себептен адабият менен искусствонун социумга таасир берүү күчүн көкөлөтө баалоо - байыртан келе жаткан чыгармачылык салт.

периода разработки эстетических воззрений в рамках искусствоведения и литературоведения, более непосредственно, чем философская эстетика, отражающих художественную практику¹. Теги философиянын пайда болушу, анын бүгүнкү күнү же келечеги жөнүндө айтылган пикирлер ар түрдүү, кээде карама-каршылыктуу. Бул жагынан Ортега – и Гассеттин айткан ойлору өзүнүн парадоксалдуулугу менен көңүлдү бурат. «Философия не может быть чем - что изначально в человеке»², «философия родилась в один прекрасный день и исчезнет в другой» дейт Ортега – и Гассет. Ушул пикирдин негизинде философ төмөнкүдөй жыйынтык жасайт: «... вообще философствование целиком представляет собой ограниченность, недостаточность, ошибку и что необходимо положить начало новому способу интеллектуально противостоять Вселенной, способу, отличному от существующих, который вообще не является философией. Возможно мы на заре этого другого «прекрасного дня»³.

Мындайча айтканда, философ адамзаттын байыркы доордон бери изденип, философия тармагында иштеп чыккан илимий каражаттарды, ыкмаларды, жалпы эле болмушту изилдөөнүн сынаккы формаларын сыртка сүрүп таштап, кандайдыр бир таза, жаны мурда болбогон илимди ойлоп чыгаруу керектиги жөнүндөгү маселени күн тартибине койгон. Албетте, бул сыяктуу талаптын канчалык максималдуу экенин таразага салып, акыйкаттоонун маңызын аныктоо деле жок. Анткени кийинки жүз жыл ичинде адам аң-сезиминин ар түрдүү тармактарында ушул сыяктуу лозундар, манифесттер далай ирет коомчулукка сунуш кылынган жана ушул кезге чейин андай аракеттер жасалып келе жатат. Бир эле мисалга кайрылалы. Ушул кылымдын башында Россияда искусство, адабият дүйнөсүндө пайда болгон ар түрдүү чыгармачылык платформалар, агымдар, багыттар жаңы көркөм өнөрчүлүктү жаратуу, А.С.Пушкинди акыркы замандын кемесинен алып ыргытуу жөнүндөгү чакырыктар менен элдин көңүлүн өзүнө буруу аракетин жасагандыктары белгилүү. Бирок турмуш бул сыяктуу учурдун, тап күрөшүнүн деми менен айтылган жана аша чапкан ураандарга иргөө ишин жүргүзүп, калыстыктын, объективдүү баа берүү критерийлеринен өткөрдү.

Анын сыңары Ортега-и- Гассеттин философиянын келечеги жөнүндөгү прогнозу субъективдүү ойлоонун, түшүнүүнүн гана жемиши катары кабыл алынары ыктымал. Ал эми мурда

¹ Архипов Ю.С. Изучение эстетики в Японии (История и современное состояние научно-эстетических исследований. Общественные науки в СССР № 5, 1990 Серия 3. Философские науки -171-бет.

² X Ортега – и- Гассет. Что такое философия? М. Наука, 1991 -292-бет.

³ Ошол китепте.-25-бет.

философиясы жок кыргыз эли жөнүндө сөз кылганда бул проблеманын башка ыңгайда, башка аспектиде коюлушу жана каралышы дурус. Мисалы, ошол эле испаниялык философко караганда Гегелдин көз карашы өзүнүн тактыгы менен айырмаланып турат. Философиянын башталышын табуу кыйын эмес деген анын пикири бүгүнкү күндө биздин кыргыз философиясынын башатын издеген учурубизде өзүнүн чындыгын ырастап олтурат. «Наука логики» эмгегинде Гегель «Илимди эмнеден баштоо керек?» деген суроого төмөнкүчө жооп берет: «Только в новейшее время зародилось сознание, что трудно найти начало в философии, и причина этой трудности, равно как и возможность устранить ее были предметом многократного обсуждения. Начало философии должно быть или чем-то опосредствованным или чем-то «непосредственным» и легко показать, что оно не может быть ни тем, ни другим, стало быть, и этот и другой способ начинать находит свое опровержение. Правда, принцип какой-нибудь философии также означает некое начало, но не только субъективное, сколько объективное начало всех вещей. Принцип есть некое определенное содержание – вода, единое, нус, идея, субстанция, монада и т.д.; или если он касается природы познания и, следовательно, должен быть скорее лишь неким критерием, чем неким объективным определением – мышлением, созерцанием, ощущением, Я, самой субъективностью – то и здесь интерес направлен на определение содержания»¹.

Мында эске алчу бир кызык нерсе – философиянын башталышын табуу кыйын деген ой кийинки, жаңы доорлордо гана аң-сезимди ээлеши жөнүндөгү жыйынтыктын жасалгандыгы. Болбосо, Грециянын Фалес сыяктуу алгачкы философтору өз эмгектерин жазганда философиянын башталышын издеп убара болушкан эмес, анткени алар адегенде эле дүйнөнү, чындыкты философиялык планда, тиешелүү философиялык терминдерде, түшүнүктөрдө, принциптерде таржымалдап беришкен. Бара-бара реалдуу дүйнөнү философиялык изилдөө инструментарийи өркүндөтүлүп, такталып, «жасалгаланып» отуруп, Платон менен Аристотелдин чыгармачылыгында өзүнүн жогорку баскычына жеткен. Чынында эле кийинки доорлордо жаралган ар түрдүү философиялык системалардын, мектептердин булагы ошол байыркы грек философиясында катылып жатканын аныктоо ушул кезге чейин проблемалардын негизгиси бойдон калууда. Ал эми мурда илимий түрдөгү философиясы болбогон кыргыздар сыяктуу эл үчүн бул илимдин негизин түзүү, анын тарыхын жазуу жаңы

¹ Гегель Г. Наука логики. М. Мысль. 1970. т. 1. -123-бет.

дүйнөнү ачканга барабар. Иш жүзүндө да ошондой.

Эстетика философия илиминин бир тармагы болгондуктан же тагыраак айтканда, философиялык билим болгон соң, азырынча биз проблеманы жалпы философиянын алкагында карап жатабыз. Анткени философияга тиешелүү өзгөчөлүктөр, законченемдүүлүктөр эстетикада да толук бойдон чагылып көрүнөт. Бирок муну менен биз эстетиканын өзүнө гана таандык болгон илимий өзгөчөлүктөрдү, методологиялык принциптерди, терминдик, категориялык ж.б. аныктамаларды, эрежелерди эстен чыгарып жаткан жокпуз. Демек, алдыда турган негизги милдеттердин бири – эстетика илиминин өзгөчө предметин, объектисин аныктоо, анын негизинде тиешелүү илимий-теориялык конструкция түзүү. Маселенин мындай коюлушу кыргыз элинин эстетикалык көз караштары жөнүндөгү проблеманы изилдөө ишине гана байланыштуу. Себеби, белгилүү болгондой, байыркы Грецияда эле бул илимдин ар түрдүү жактары, маселелери талкууга алынып, анын проблемалык чөйрөсү, багыттары иштелип чыгылган жана аныкталган. Бирок байыркы Греция ойчулдары же кийинки замандарда жашаган Батыштын жана Чыгыштын окумуштуулары тапкан жолдорду, методологияны толук бойдон эле кыргыз дүйнө таанымына көчүрүү менен маселени чечүү мүмкүн деп ойлош туура эмес болор эле. Кыргыздарды башкалардан айырмалап турган тарыхый, коомдук, этникалык ж.б. факторлорду, шарттарды эске алуу жана ошонун негизинде илимий тыянактарды жасоо керектиги өзүнөн өзү түшүнүктүү нерсе. Башкача айтканда, классикалык эстетика менен кыргыздын элдик, улуттук эстетикасынын ортосундагы айрым жалпылыктарды табуу ошол эле маселенин өзгөчөлүктөрүнө көңүлдү топтоого шарт түзөт деп ойлойбуз.

Ошентип, эстетика илиминин өзгөчөлүгүнө ылайык, анын классикалык жана улуттук «түрлөрүн» эсте тутуу аркылуу изилдөө объектини, предметти тактап алуу керек. Муну эң оболу кыргыз эстетикасынын булагы, башаты жөнүндөгү маселени талдоого алуу менен жасоо ылайык. Бул максатты жүзөгө ашырууда байыркы Грециянын эстетикасы жөнүндөгү көп томдуу фундаменталдуу эмгектин автору А.Лосевдин жогоруда келтирилген көз карашын эске алуу зарыл.

Кыргыз философиясынын, анын ичинде эстетикасынын тарыхын түзүүдө Аристотелдин төмөнкүдөй бир пикирин көңүлдө кармоо керек. Ал пикирди өз кезегинде Гегель жактыруу менен «Наука логики» аттуу эмгегинде келтирген: «Лишь после того, как было налицо почти все необходимое и требующееся для жизненных удобств и сношений, люди стали добиваться философского

познания»¹. Кыргыз философиясынын тарыхын изилдөө жумушунун азыркы кезде колго алынышы ушул айтылган ойдун тууралыгын ырастайт. Мисалы, башка факторлордун ичинде кыргыз элинин жалпы руханий жактан, ошонун ичинде илим-билим жаатында, адабият жана искусство тармагында, саясий-коомдук өнүгүүдө ж.б. жетишкен ийгиликтери бул жумушту аткарууда керектүү өбөлгө болуп кызмат кылмакчы.

Бул маселеге тиешелүү экинчи бир ойду келтире кетели. Орто кылымдардын, ошондой эле Византия эстетикасын изилдөөчү окумуштуу В.Бычков байыркы эстетикалык ойду реконструкциялоодо эске алынууга тийиш болгон төмөнкүдөй маанилүү пикирди билдирет: «Как словесное выражение, зато они были высказаны в произведениях искусства в форме, цвете, звуке. Поэтому одной из основных задач исследователя древней и средневековой эстетики становится в пределах возможного адекватное «прочтение» этих неформализованных «высказываний», выявление эстетических идей, определившие ту или иную систему художественных образов»². Кыргыз эстетикасынын жаралыш, калыптаныш процесси да ушул жалпы законченемдүүлүктүн көрүнүш формаларына баш иет. Чынында да элибиздин байыркы эстетикалык көз караштары, дүйнө кабылдоосу дайым эле сөз түрүндө туюнтулуп жүрбөстөн, ошондой эле кийизге, жыгачка ж.б. түшүрүлгөн оймо-чиймелерде, таштан чегип жасалган балбалдарда, комуз, кыяк күүлөрүндө, ошолордун ичинде фольклордук чыгармаларда чагылдырылган жана сүрөттөлгөн. Андай болгон соң негизги милдеттердин бири - ошол өң-түстө, добушта, формада ж.б. билдирилген ойлорду, сезимдерди, окуяларды адекваттуу түрдө «окуп чыгууда» турат. Ал эми ал кубулуштардын, түшүнүктөрдүн негизги булагы - бул элдин оозеки көркөм өнөрчүлүгү. Кыргыздардын фольклору миң түрдүү образдуу дүйнө катары өз ичине макал-лакаптан тартып, «Манаска» чейинки чыгармаларды камтып турат. Ошондуктан, элибиздин байыркы доордогу эстетикалык дүйнө түшүнүүсү жөнүндө сөз баштаганыбызда эң эле жөнөкөй нерсени - учкул, канаттуу сөздөрдү, макал-лакапты эскере кеткенибиз оң. Мисалы, элдин арасына кеңири тараган лакапты алалы: «Сулуусунан жылуусу». Мында белгилүү тарыхый кырдаалды чагылткан мазмун жатат. Оболу эскерте кетчү нерсе - бул лакаптын өз ичине коомдук, социалдык жана эстетикалык маанини камтып турат.

Биринчиден, бул лакап адам баласынын байыркы мезгилдердеги жашоо, тиричилик өтө ыңгайынын бир учурун, бир

¹ Гегель Наука логики. М.: Мысль, 1970. т. 1 - 84-бет.

² Бычков В. В. Византийская эстетика. М.: Искусство, 1977. - 12-бет.

мүнөзүн түшүндүрүп жаткансыйт. Мисалы, алгачкы общиналык коом учурунда өмүр өткөрүүнүн, жашоонун негизги шарты болуп, күндөлүк оокат-тиричиликке жарай турган отун-суу, тамак-аш, кийим-кече даярдоо камы кызмат кылган. Ал кезде өндүрүш куралдары жөнөкөй болгондуктан, оболу турмушка керектүү кийим-кече, идиш-аяк сыяктуу буюмдарды жасоо зарыл эле. Ошондой эле табияттын ар түрдүү кырсыктарынан, ысык-сууктан, жаан-чачындан сактанганга ылайык үй эмеректери, чарбага жарамдуу шаймандар керек болгон. Көп буюмдар айбанаттын терисинен же малдын жүнүнөн согулуп жасалган. Адам мал кайтарганда, ууга чыкса же катуу суукка туш келгенде кементай керекке жараган. Мындай учурларда кийимдин сулуусунан жылуусу артык деп эсептелген. Башкача айтканда, буюмдун утилитардык мааниси көңүлгө алынган. Адам тарыхынын алгачкы этаптарында кийимдин сулуусунан жылуусу жакшыраак бааланган деп болжолдоого негиз бар. Албетте, макал бүгүн деле өз маанисин жоготкон жок. Күндөлүк турмушта, тиричиликте адам баласы тигил же бул кемтикке, мүчүлүшкө анчалык маани бергиси келбесе ушул макалды эске салып, көңүл сооротот, каалаган нерсе табылбаса ушул деле жарай берет деген ой билдирет, кысталыш абалдан чыгат.

Бул макалда буюмга, кубулушка эстетикалык мамиле жасоонун элементи байкалат, себеби кийим сырткы түрү, көркү боюнча да бааланып жатат. Бирок эстетикалык сезим, эстетикалык туюу, эстетикалык кабылдоо ошол доорго ылайык утилитардык кызыкчылыктын, муктаждыктын басымы астында тиешелүү тепкичке, өз деңгээлине көтөрүлө алган эмес. Буюмга эстетикалык баа берүү мында практикалык зарылдыктын максатына баш ийген. Экинчиден, талдоого алынган лакап конкреттүү тарыхый доорду чагылдырган. Ал – адамдын айлана-чөйрө, жаратылыш менен биримдикте, жуурулушуп жашаган мезгили. Турак кылган жери үңкүр же алачык, кийизи самсаалаган боз үй болсо, анда адам баласынын бүткүл рух дүйнөсү, түшүнүгү, тартиби ошол чөйрөгө ылайыкташып, калыптана тургандыгы маалым. Демек, белгилүү даражада жалпы коом мүчөлөрүнүн психологиясы ошол кырдаалга ыкташып, анын өзгөчөлүктөрүн чагылдырып өнүккөн. Ал кезде адам баласы кандайдыр бир кол жеткис максаттарга, кыялдарга бой урушса да, реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн алкагынан чыгып кете алган эмес. Башкача айтканда, элдин жашоо шарты менен ишкердик, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү негизинен дал келген. Адамдар айлана-чөйрөдө эмне болсо аны көбүнчө ошол бойдон пайдаланышкан.

Албетте, боолголоо жолу менен, интуициялык түрдө коом

мүчөлөрү реалдуу турмуштагы заттардын, кубулуштардын ички же сырткы көрүнүштөрүн, сапаттарын, сымбатын, кооздугун жана башка касиеттерин туура байкашкан. Бирок ал байкоо толук кандуу коомдук баа берүү формасына өтө элек болучу, табияттагы же рух дүйнөсүндөгү белгилерди эстетикалык баалоо позициясы али аныкталбаган, жолго салынбаган эле. Ошол себептен, эстетикалык сезимди көбүнесе буюмга утилитардык баа берүү иши алмаштырып турган.

Үчүнчүдөн, талдоого алынган бул лакап белгилүү даражада кембагалдын, жардынын психологиясын түшүндүрүп, туюнтуп турушу мүмкүн. Иш жүзүндө алдуу-күчтүүлөрдүн, колунда барлардын босогосунда эптеп күн көргөн бечаралар үчүн кооздук менен пайдалуулуктун ортосунда анчалык ылгай турган, ашкере териштире турган чек болгон эмес. Ошол себептен алар сулуусунан жылуусу деген компромисттик формулага таянууну ылайык көрүшкөн. Эптеп, жыртык болсо да, эски-уску болсо да далыга жаба турган буюмду, кийим-кечекти алып, ошону менен сууктан чыгып кетүүнүн амалын издешкен. Жалпылап айтканда, «сулуусунан жылуулугу артык» («сулуулуктан жылуулук») деген лакап белгилүү ченемде калктын кедей катмарларынын турмуш өтөө, жан багуу кредосун туюн кыйын абалдан, кырдаалдан чыгуунун жолун, амалын билдирет.

Бул жерде бир нерсени эсте кармоо керек. Адамдардын көңүлүндө сулуулукка болгон ушул мамиле кандайдыр бир формада абсолюттук мааниге ээ болгон деп тыянак жасаш чындыкка жатпас. Айталы, ошол эле кедей-кембагалдардын тукуму, чөйрөсү социалдык жактан кээде бири-биринен айырмаланып турганы белгилүү эмеспи. Андыктан макалдын турмушта колдонулушунда ар түрдүү коомдук, психологиялык ж.б. нюанстардын кездешиши табигый нерсе. Андай нюанстардын болушун эстетикалык сезимдин канчалык универсалдуу кубулуш экендигин таанып-билип турган күндө да эстен чыгарбоо дурус. Объективдүү дүйнөнүн кооздугун, көркүн, ошондой эле турмуштагы адилеттикти же кастыкты карапайым адамдар башкалардан кем түшүнбөгөн, керек болсо өз артыкчылыктарын көрсөтө билишкен. Жээренче Чечен, Акыл Карачач сыяктуу элдик уламыштардын каармандары табияттагы сулуулукту баалоо менен гана чектелишпестен, аны адам акылынын күчү, тереңдиги менен да байыта алышкан.

Акырында дагы бир ойду, аргументти ортого салгыбыз келет. «Сулуусунан – жылуусу». Бул – канга, бойго сиңген, ар кандай шарттуулуктан субъективдүү көз карашын, пикирин жогору койгон, эркин ойлоону принцип катары карманган, өзүн көң пейил инсан сыпатында көрсөтүүгө далалат кылган адам пендесинин да

психологиясы. Негизгиси – жылуу болсун, ал эми кооздукту, сулуулукту көздөгөндөр өз ниетине жараша шыбагаларын алышсын, ар кимдин өз каалаганы, тандаганы бар. Албетте, сулуу да болсун, жылуу да болсун деп шарт коюу менен карама-каршылыктын түйүнүн чечип салса болор эле. Бирок мындай мамиле жасалганда макал өзүнүн түпкү маанисин жоготуп, макалдык белгилеринен айрылмак, ичинде камтылып жаткан философиялык мүнөздөгү жалпыланган ойдон таймак.

Ошентип, бул чакан лакап бир нече катмарлуу турмуштук мазмунду ичине сиңирип турат. Пайда болушу жагынан мезгилдердин түпкүрүнө тиешелүү болсо да, структурасында кийинки доорлордун духу, белгилери бар. Айталы, сулуулукту, кооздукту объективдүү дүйнөнүн негизги касиеттеринин бири катары таанып-билүү адам коому өсүп-өнүгүүнүн тиешелүү «тепкичине» бут койгондон кийин гана акыл-эстин, аң-сезимдин үлүшү, «мүлкү» сыяктуу иштей башташы түшүнүктүү.

Сыртынан караганда жөнөкөй, бир «кабат» болуп байкалган мазмунда «миң кабат» ой тутуму сыйдырылган. Дегинкиси, бул сапат макал-лакап дүйнөсүнүн айырмалуу белгиси эмеспи. Мисалдарга кайрылалы. «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет». Бул макал сезимдик, туюмдук таанып-билүүнүн артыкчылыгын ырастайт. Көп жашап, бирок реалдуу турмуштун өйдө-ылдыйына дуушар болбогон, кагылып-согулбаган адам болмуштун миң түркүн сырлары жөнүндө үстүртөн, тайкы түшүнүк менен жашай бериши ыктымал. Демек, билимдин, ойдун тереңдиги тажрыйбага, көптү көргөндүккө байланыштуу. Көз менен көрүү, кол менен туюу, бут менен басуу – билимдин терең, ишенимдүү болушунун негизи.

«Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат». Бул макалды традициялык планда алып караганда субъективдүү көз караштын ролу ашыра бааланган деп айтууга болот. Анткени туңгуюк жаткан дүйнөнүн көркү адамдын көзү көрмөйүнчө ачылбайт, жашыруун сыр бойдон калат, ал турсун көрк адамсыз өзүнүн чыныгы сапатына ээ боло албайт деген сыяктуу жыйынтык жасоого шарт түзүлүшү мүмкүн. Бул жерде баягы атактуу философиялык формула эске түшөт: «Вещи в себе». Ошондой эле 50-60-жылдарда советтик эстетика илиминде жүргөн кызуу талаш-тартыштарды эске салат. Ал дискуссиянын катышуучулары эстетикалык сапаттар болмуштун, реалдуу турмуштун өзүндө жолугабы же адам баласы коомдун өсүп өнүгүү шартында аларды жаратып, табиятка, анын структурасына киргизишеби, «орнотушабы» деген сыяктуу суроолордун айланасында ой жүгүртүшкөн. Бул суроого жооп бергендерине жараша философтор «коомчулдар» жана «табиятчылар» болуп эки

топко бөлүнүшкөн. «Коомчул» позицияда тургандар талаштын жүрүшүндө дүйнөнүн эстетикалык касиеттери объективдүү түрдө адам пайда болгонго чейин кезиккен эмес, алар субъекттердин коомдук карым-катнаштарынын өнүккөн шартында гана калыптанып, эстетикалык сапаттарга ээ болушкан деген көз караштарды жакташкан. Мындай көз караштар идеалисттик катары бааланышы ыктымал эле. Кеп бул жерде идеалисттик же материалисттик дүйнө түшүнүүнүн ортосунда асман-жердей айырма бар деген традициялык философиялык жобону колдонуп жатканда эмес. Азыр, белгилүү болгондой, айрым окумуштуулар философияны жана философторду карама-каршы эки топко бөлүп кароо принцибин марксисттердин кемчилиги катары баалашчу болду. Мүмкүн, мында чындыктын үлүшү бардыр. Бирок бул принцип марксизмден мурда эле, мисалы, Гегелдин философиясында кеңири колдонулганын эмне кылмакпыз? Биздин оюбузча, философторду эки чоң топко ажыратып кароо методунда рационалдуу маани бар. Анткени, башкасын айтпаганда да, адамзаттын тарыхында жүздөгөн, миңдеген философтор жашаган, алар толуп жаткан философиялык эмгектерди жазышкан, философиялык системаларды, концепцияларды, теорияларды түзүшкөн. Аларды өздөштүрүү, аларга баа берүү, аларды бири-биринен айырмалоо – эбегейсиз зор жумуш. Мына ушундай кырдаалда идеализм-материализм антиномиясы, алардын биримдиги жана бири-бири менен күрөшү опсуз чоң масштабдуу материалды схемалаштырууга, системага келтирүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Ушул жагынан алганда философияны изилдөөнүн марксисттик методологиясы өзүнүн натыйжалуулугун көрсөтө алат.

Ал эми эстетикалык сапаттарды табияттын, болмуштун өзүнөн издеш керек, анткени аларды эч кандай коомдук процесстер, адамдардын коомдук мамилелери жарата албайт деген авторлор баррикаданын экинчи тарабында турушту. Он жылдан ашуун созулган теориялык таймашуулар тигил же бул тараптын талашсыз жеңиши менен аяктабаса да, эстетиканын негизги проблемасын илимий жактан изилдөөгө, талаш маселелерди тактоого шарт түздү. Бир кездерде өткөн дискуссиялардын пайдалуу жагы мына ушунда. Бул туурасында В.Тасалов өзүнүн «Десять лет проблемы эстетического (1956 – 1966)» деген макаласында кеңири баян кылат¹.

Кыргыз элинин эстетикалык көз караштарынын башаты туурасында сөз кылып жатып, эстетика илиминин азыркы кездеги

¹Караевиз В. Тасалов. Десять лет проблемы эстетического (1956 – 1966). Вопросы эстетики. Вып. 9. - М. Искусство, 1971. -179- 227-беттер.

абалы жөнүндө учкай сөз айта кетүүнүн негизи бар. Себеби, дүйнө жүзүндөгү бардык элдер болмушту жалпысынан бирдей кабыл алып, бирдей түшүнгөнү ырас болсо, өз кезегинде алардын чындыкка жасаган мамилелери да түпкүлүгүндө үндөш же болбосо бир эле гносеологиялык фактордон, законченемдүүлүктөрдөн көз каранды. Мисалы, адам турмушундагы же жаратылыштагы сулуулукту баалоонун, талдоонун предмети кылып алганда эстетика илими эки-үч миң жыл ичинде топтолгон илимий маалыматтарга, терминдерге, категорияларга таянат. Ал эми ошол эле эстетикалык кубулуштар элдин аң-сезиминде, күндөлүк турмушунда жашайт жана ага баа берүүнүн жолдору, критерийлери башка көрсөткүчтөр менен аныкталып турат. Эгерде биз таанып-билүүнүн ушул жалпы жобосун жетекчиликке албасак, анда кыргыз элинин эстетикасынын тарыхын түзөбүз деген максатыбыз жөн эле фикцияга, иллюзияга айланып калар эле.

Ошентип, жогоруда келтирилген макалга кайрылганыбызда («Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көркүн сөз ачат») кадимки эле эстетикалык-философиялык проблемалардын түйүнүнө туш келебиз. Биринчи көз карашта макал дүйнө түшүнүүнү бир аз идеалисттик духта чечмелөөгө жол берип жаткансыганы менен (субъект өзүнүн күчү, куралы - көзү менен реалдуу предметтин чыныгы сапатын-көркүн ачып берет, ансыз дүйнөнүн сапаттары, анын ичинде эстетикалык сапаттары, касиеттери таанылгыс, жабык бойдон калышы мүмкүн), иш жүзүндө кадимки эле материалисттик көз караш өзүнүн чагылуусун табат. Себеби, адам өзүнүн көз салышы, назар буруусу менен объективдүү дүйнөнүн көмүскө жашаган касиеттерин, сулуулугун, кооздугун «ачып», таанып-билет. Ал сулуулук табияты боюнча эстетикалык касиетке ээ болгондуктан, адамдын көзү же кооздукту баалай билген ички дүйнөсү ошол өздөштүрүлгөн сапаттардын жардамы менен өзүн-өзү байытып, структурасын толуктайт, натыйжада жаңы сапаттык абалга келет.

Ааламдын көркүн адамдын ачышы эң байыркы эстетикалык сезимдин ойгонушу, калыптанышы менен дал келгендиги, шартталгандыгы түшүнүктүү. Адам баласы алгачкы айлана-чөйрөгө, тоо-ташка утилитардык мамиле жасоодон эстетикалык мамиле жасоо этабына өтүш процессинде жалпы ааламдын, анын ичинде планеталардын, ай-күндүн, жылдыздардын көркүнө суктануу, аларды баалоо иши чоң роль ойногон. Мына ушул дүйнөнү таанып-билүү процесси, анын мерчемдүү учуру, өзгөчөлүгү элдик акылмандыктын бир фрагментинде, «сыныгында» даана чагылдырылган. Чынында эле ар бир макал, учкул сөз, афоризм - өзүнчө зор руханий дүйнө. Ал макалдарды, лакаптарды астрономиялык термин, түшүнүк менен

туонтканда, өзүнчө бир рух турпатындагы «ак эргежээл» («белый карлиг»), «кара тешик» («черная дыра») аттуу жылдыздарды эске салат. Ар бир макал да элдин рух дараметин, потенциясын өз боюна топтоп, концентрациялап, андагы жыйынтыкталган ойду масштабдуу көркөм жаратмага же болбосо философиялык концепцияга айландырса, алардын тиешелүү көлөмүн «толтура» тургандай кылып, «жазып», «жайып» жиберсе, кеңейтсе болот.

Макал-лакаптарды дүйнөгө эстетикалык мамиле жасоонун эң алгачкы формаларынын бири катары кароо туура. Болмуштун эстетикалык сапаттары өзүнүн табияты боюнча рух дүйнөсүндө же объективдүү чындыкта, анын материалдык жаатында так ошол концентрацияланган, иретке, гармонияга келтирилген түрүндө кездешет. Бекеринен эстетиканын тарыхында эстетика илиминин өзүн сулуулук жөнүндөгү илим деп эсептешкен эмес.

Макалдын экинчи жарымы («Адамдын көөнүн сөз ачат») анын биринчи бөлүгүндө айтылган ойду башка позициядан туруп толуктайт, интерпретациялайт. Мында коомдук жана эстетикалык сыяктуу эки маани бар. Адам тукумунун адамдык турпатын, дүйнөсүн аныктоочу белгилердин бири анын тили, сөзү эмеспи. Ойлоо, ой жүгүртүү, сүйлөө жөндөмү - киши затынын гана энчиси.

Ал эми экинчи, б.а. эстетикалык мааниси ошол эле биринчи маанинин ичинде катылган. Адамдын көөнү, көңүлү сөз аркылуу, болгондо да орду, ыгы менен айтылган сөз аркылуу ачылат, жайына келет. Элибизде илгертен эле сөзгө жыгылган турбайт деген макал бар эмеспи. Сөз эстетикалык «түргө», толгоого келтирилип айтылса, араздашкан эки жак, эки топ чыр-чатагын токтотушкан. Айтылган ойдун, сөздүн логикасы менен «формасы», түсү бир жерден чыкса, анын эстетикалык таасир берүү кудурети алда канча артат. Сөз адамдын көөнүн ачуу менен катар, дүйнөнү эстетикалык кабылдоого шарт түзөт. Анткени көөнү ачылганда айлана-чөйрө, адамдын түрү, жүрүш-турушу ж.б. касиеттер жаңы абалга, жаңы сапатка келет, жаңыча өң-түс пайда болот, кубулжуган, көз тайгылган боектор, үндөр көкүрөктү ээлейт. Башкача айтканда, адаттагы көнүмүш дүйнө бир заматтын ичинде метаморфозанын күчүнө кабылат да, анын таасир берүүчү кубатына моюн сунат. Мындай учурда эстетикалык таасирленүүнүн булагы болгон реалдуу чындык трансформацияланып, адамдын эрки, бүткүл туруму иллюзия чөйрөсүнө өтүп кетиши мүмкүн. Мисалы, көркөм өнөрчүлүктүн таланттуу, чыныгы чыгармалары өз боюна ушул сыяктуу түзүүчү, жаратуучу потенцияны катып турат. Ошол себептен адабият менен искусствонун социумга таасир берүү күчүн көкөлөтө баалоо - байыртан келе жаткан чыгармачылык салт.

периода разработки эстетических воззрений в рамках искусствоведения и литературоведения, более непосредственно, чем философская эстетика, отражающих художественную практику¹. Теги философиянын пайда болушу, анын бүгүнкү күнү же келечеги жөнүндө айтылган пикирлер ар түрдүү, кээде карама-каршылыктуу. Бул жагынан Ортега – и Гассеттин айткан ойлору өзүнүн парадоксалдуулугу менен көңүлдү бурат. «Философия не может быть чем - что изначальным в человеке»², «философия родилась в один прекрасный день и исчезнет в другой» дейт Ортега – и Гассет. Ушул пикирдин негизинде философ төмөнкүдөй жыйынтык жасайт: «... вообще философствование целиком представляет собой ограниченность, недостаточность, ошибку и что необходимо положить начало новому способу интеллектуально противостоять Вселенной, способу, отличному от существующих, который вообще не является философией. Возможно мы на заре этого другого «прекрасного дня»³.

Мындайча айтканда, философ адамзаттын байыркы доордон бери изденип, философия тармагында иштеп чыккан илимий каражаттарды, ыкмаларды, жалпы эле болмушту изилдеенүн сынаккы формаларын сыртка сүрүп таштап, кандайдыр бир таза, жаны мурда болбогон илимди ойлоп чыгаруу керектиги жөнүндөгү маселени күн тартибине койгон. Албетте, бул сыяктуу талаптын канчалык максималдуу экенин таразага салып, акыйкаттоонун артыкчылыгы кайсы деле жок. Анткени кийинки жүз жыл ичинде адам аң-сезиминин ар түрдүү тармактарында ушул сыяктуу лозунгдар, манифесттер далай ирет коомчулукка сунуш кылынган жана ушул кезге чеин андай аракеттер жасалып келе жатат. Бир эле мисалга кайрылалы. Ушул кылымдын башында Россияда искусство, адабият дүйнөсүндө пайда болгон ар түрдүү чыгармачылык платформалар, агымдар, багыттар жаңы көркөм өнөрчүлүктү жаратуу, А.С.Пушкинди акыркы замандын кемесинен алып ыргытуу жөнүндөгү чакырыктар менен элдин көңүлүн өзүнө буруу аракетин жасагандыктары белгилүү. Бирок турмуш бул сыяктуу учурдун, тап күрөшүнүн деми менен айтылган жана аша чапкан ураандарга иргөө ишин жүргүзүп, калыстыктын, объективдүү баа берүү критерийлеринен өткөрдү.

Анын сыңары Ортега-и- Гассеттин философиянын келечеги жөнүндөгү прогнозу субъективдүү ойлоонун, түшүнүүнүн гана жемиши катары кабыл алынары ыктымал. Ал эми мурда

¹ Архипов Ю.С. Изучение эстетики в Японии (История и современное состояние научно-эстетических исследований. Общественные науки в СССР № 5, 1990. Серия 3. Философские науки -171-бет.

² Х Ортега – и- Гассет. Что такое философия? М.: Наука, 1991. -292-бет.

³ Ошол китепте. -25-бет.

жана эстетикалык-философиялык ой эриш-аркак, чырмалышкан түрдө жашагандыктан, аларды бири-биринен ажыратып, бөлүп алып талдоого мүмкүн эмес. Бул сапат адам баласынын ой жүгүртүүсүнө тубаса мүнөздүү, анткени илимий, философиялык ойлонуу менен эстетикалык ой жүгүртүүнүн ортосунда ар дайым жоголуп кетпес жик калат. И. Кант бул жөнүндө мындай деген: «Вообще между эстетическим и логическим совершенствами нашего знания всегда, конечно, остается некоторого рода противоборство, не устранимое полностью. Рассудок хочет поучать, чувственность оживлять; первый желает проницательности, вторая — наглядности»¹.

Демек, адам тарыхынын алгачкы мезгилинде философия образдык тилдин алкагында өзүнүн өмүр сүрүүсүн баштаган. Бул пикирди бекемдеш үчүн дагы эле атактуу философун авторитетине кайрылалы: «... первые философы все облекали в образы. Ибо поэзия, которая есть не что иное, как облечение мыслей в образы, старше прозы. Поэтому в самом начале даже в отношении вещей, являющихся исключительно объектами чистого разума, приходилось пользоваться языком образов и поэтическим слогом»².

Бул ойду макал-лакапка колдонсок, анын пайда болуу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн бир жагы биз үчүн түшүнүктүү болуп калат деп ойлойбуз. Айталы, ошол эле макал-лакап өзүнүн пайда болгон биринчи күндөрүнөн баштап эле образдардын тилин пайдаланууну поэтикалык түрдө сүйлөөнү «колуна» алган. «Таза акыл-ойдун» концентрациясы катары көрүнгөн ар бир макал мунун натыйжасында интеллектке да, ошондой эле сезимге да бирдей эле таасир көрсөтө ала турган потенцияга ээ болгон. Мында эскере кетчү бир жагдай бар. Кант эстетиканы философияга киришүү илими катары баалаган: «эстетика является «пропедевтикой всякой философии»³. Демек, макал-лакаптын дүйнөгө карата эстетикалык мамилесин изилдөө аркылуу жалпы философиялык проблемаларды чечүү укугун, ачкычын колго алууга болот. Мынттип, эстетика менен философиянын ортосуна кандайдыр бир жик коюлгандыгы кийинки окумуштуулардын эмгектеринде бекемделген эмес. Мисалы, Гегелдин философиялык системасында эстетиканын ээлеген орду «дүйнөлүк рухтун» («мировой дух») өзүн-өзү таанып билүү процессиндеги бир тепкичи менен байланышкан.

«Ат мыктысы кермеде, акын мыктысы термеде», «Баатырдын көркү майдаңда, чечендин көркү таңдайда» деген макалдарда адам

¹ Кант И. Трактаты и письма - М.: Наука, 1980. - 345-бет

² Ошол китепте - 335-бет

³ Кант И. Соч. в 6-ти т. - М.: 1966 т.5 - 195-бет.

сапатынын мыктылыгы, анын өнөрүнүн бийиктиги эстетикалык планда ачылат. Поэтикалык ой табият көрүнүшү менен параллель коюлуп сүрөттөлөт. Чыгармачылык процесс айлана-чөйрөдөгү реалдуу зат, кубулуштарды эске салса, анда образдуу ой жүгүртүүнүн ажары ачылат. Анткени көркөм ойлоо табиятты тууроо, анын миң түркүн кубулуштарын образдык боекторго түшүрүү аркылуу өз максатына жете алат эмеспи. Ал эми адам - ошол эле жаратылыштын бир бөлүгү. Демек, ошол миң кубулган табияттын фонунда гана адам баласына мүнөздүү сапаттар өз боегуна, түсүнө, сынына жараша көз алдыга тартылат. Ушул позициядан туруп талданганда кыргыз макал-лакаптарынын көпчүлүгү эстетикалык баамдоо, эстетикалык сезүү, эстетикалык баа берүү ж.б. өзгөчөлүктөрү менен белгиленгени көзгө таасын тартылат.

Бул ойду ырасташ үчүн келтирилген экинчи макалды карайлы. «Баатырдын көркү маңдайда» деген сүйлөм бүткүл турушу менен объектиге эстетикалык баа берүүнүн үлгүсүнө жатат. Муну жалаң гана эстетикалык мааниге ээ болгон «көрк» деген сөздүн бар экендигинен айтып жаткан жокпуз. Албетте, бул сөздө реалдуу дүйнөнүн көп кырдуу касиеттери, түспөлү, сулуулугу, турпаты ж.б. туюнтулган. Баатырдын тулку-бою, күчү, эр жүрөктүүлүгү, эрки ж.б. сапаттары жалпыланып, мына ушул сөз – образ аркылуу берилген.

Ушул айтылгандардын негизинде фольклорду жалпысынан чындыкка эстетикалык мамиле жасоонун өзгөчө бир тармагы, формасы деп белгилөөгө негиз бар¹. Макал-лакап болсо өзүнүн таанып-билүү потенциясы, поэтикасы боюнча ошол эле фольклордун өзгөчө бир жагы. Макал-лакап өз алдынча жашаган көркөм кубулуш катары кездешсе да, айрым учурларда фольклордук чыгармалардын ичинде да өз милдетин ийгиликтүү аткарат, алардын айрым аспектилерине идеялык-образдык түс кошот, кээ бир мазмундук, окуялык сызыктарды толуктаганга, тактаганга көмөк көрсөтөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында дүйнөгө эстетикалык мамиле жасоо макал-лакаптар менен катар ар түрдүү майда жанрлар да өзүнүн эң сонун чагылуусун тапкан. Муну, мисалы, табышмактардан, апыртмалардан, легендалардан, учкул сөздөрдөн ж.б. жолуктурса болот. Торгой жөнүндөгү бир тамсилге кайрылалы. Казала торгой менен молдо торгойдун талашы кимисинин үнү мукамыраак, кимисинен жер-сууга пайда көбүрөөк? деген суроонун айланасында чыгат. Бирөө: «Мен көңүл кушумун. Мен сайрабасам дүйнө жаркын болот беле? Менин үнүм болбосо, түркүн чөптүн

тамырына күн да сиңбейт» - дейт.¹ Экинчиси өз далилдерин сунуш кылат. Бул талаштын маңызы эстетикалык мааниге ээ. Торгойдун бири дүйнөнү сыпаттаганда биринчи планга өзүнүн күчүн, субъективдүү түшүндүрүүсүн, жөндөмдөрүн, сапаттарын алдыга коет: чындыктын кооздугу анын сайраган үнү болбосо өз көркүнө чыга албайт ж.б. Бул жерден көрүнүп тургандай, торгойдун ишеними боюнча анын «ырчылык» жөндөмү табиятка сулуулук берүүгө жарамдуу, эстетикалык сапат жаратууга кудуреттүү. Ал эми эстетика илиминен белгилүү болгондой, жаратылыштын кубулуштарына чыгармачылык процессте каалагандай түс, өң киргизүү - аларга эстетикалык баа берүүнүн бир түрү, критерийи. Тамсилде реалдуу чындыктын бир маңызы анын кооздугунда, ал сапатты тааный-билүү, баалай билүү тирүү жан менен болмуштун ортосундагы карым-катнаштын маанилүү жагын түзүп турат деген идея туюнтулат.

Чыгармада ошол идеянын өнүгүшүндө маанилүү бир бурулуш жасалат. Эки торгой сулуулуктун мааниси туурасында, кимиси эмнеге жарай тургандыгы жөнүндө «дискуссия» жүргүзүп жаткан учурда экөөнү тең ылаачын тээп таштайт. Натыйжада талаш баштаган эки субъект өз кезегинде өздөрү ошол талаштын курманы болушат.

Бул жагынан тамсил сулуулукка баа берүү жеңил иш эмес экенин далилдейт. Анткени табияттагы же адам турмушундагы сулуулукту аныктоо, анын критерийин табуу чынында эле татаал жумуш. Бул жерде Платондун «Гиппий больший» деген диалогу эске түшөт. Сократ менен Гиппий пикир алмашуу учурунда дүйнөдө эмне сонун, эмне кооз? деген суроонун айланасында талаш жүргүзүшөт да, акырында бир пикирге келе алышпастан, дискуссияны токтотууга мажбур болушат. Талашта ар бири өз далилин ортого салат. Сократ сулуу кыз сулуу деп таанылыш керек десе, Гиппий өз кезегинде, байтал же жакшы жасалган кумган кооз деп табылышы керектигин белгилейт. Ал эми эң сулуу адамга караганда Кудай сөзсүз сулуу деп эсептелет ж.б.

Биздин оюбузча, бул талаштын жыйынтыгы канааттандырарлык болуп чыгышы кыйын эле, анткени сонундуктун, кооздуктун критерийи аныкталган эмес. Тагыраак айтканда, жалгыздык менен жалпылыктын, жекелик менен көптүктүн ортосундагы карым-катнаштын диалектикасы ачылбай калган. Ар бир кубулуштун заттын табиятына, сапатына, көрүнүштөрүнө гана ылайык келген факторлору бар, ошолордун негизинде баа берүү критерийи аныкталууга тийиш. Ырас, диалогдо Гиппийдин төмөнкүдөй туура айткан сөзү бар: «Мы признаем, что каждую вещь

¹ Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. - Ф.: Кыргызстан, 1082. -137- бет.

делаает прекрасной то, что для каждой вещи подходит»¹. Демек сулуулук деген кубулуштун, түшүнүктүн өзү көп кырдуулукка ээ. Мисалы, ар бир кооз, сымбаттуу, көрктүү нерсеге, буюмга куюлушкан, бап келген сапаттар, касиеттер бар, так ошол белгилер тигил же бул затты, буюмду сулуу кылып көрсөтөт. Башкача айтканда, өз алдынча жашаган ар бир кубулуш өзүнө гана тиешелүү сапаттар аркылуу кооз, сонун болуп кабылданат. Бул - логикалык жактан туура, кынтыксыз жасалган ой бүтүмү. Бирок диалогдун ээлери ал жобону бардык учурга колдонууну ылайык табышкан эместей.

Каралып жаткан тамсилдин моралы, жыйынтыктоочу ою таамай максатты көздөп жатса да, талаштын жүрүшү опурталдуу же анчалык ынанымдуу эмес экени ырасталат. Болмуштагы кооздукту, анын белгилерин баалаганда жекече кызыкчылыкты алып таштаганда гана, кайдыгерликтин позициясынан туруп караганда гана өзүн-өзү акташы мүмкүн. Анткени баа берүү ишине, жөнөкөйлөтүп айтканда, өз көмөчүнө күл тартуу мотиви кошулуп жаткан учурда талкууга салынган предмет өзүнө мүнөздүү сапаттарынан айрылып, чырчатактын, трагедиянын себебине айланат. Тамсилде ушул ой жакшы берилген, ал ойдун түпкүлүгү эстетикалык мааниге ээ.

Кыргыздардын оюн-зоок, тамашалары өз маанилери, аткарылыш формалары боюнча эстетикалык мазмун менен каныктырылган. Мисалы, «бабачал» оюну. Мында карыган чалдын жаш кызга үйлөнөм деген аракети шылдыңга алынат, сатиралык планда көрсөтүлөт. Бул оюндун драмалык схемасы төмөнкүчө тартылган: «Анын кебете-кешпири да күлкүлүү көрүнүштө жасалгаланат. Кийген кийимдери жана грими да боорду эзгендей абалда болот. Ага эски, айрылган чапанды аңтара кийгизишет. Көөнөрүп кирдеген чарчыны курчашат. Конушта жүргөндөй кылып, ич жагын чедирейтип, ар түркүн чөпүрөк-чапырак менен дердейтишет. Бетин суулап, анан ак ун жаап ботала кылышат. Камырдан же картошкадан, болбосо сабизден кийилген мурун чапашат. Көнүүгө кыйын болсо да, килейген эчки сакал, узундан-узун болгон кыл мурут тагышат. Башына оң-тетири чалынган селде орошот. Бутуна ышпалдасы чыккан көлөч-маасы кийгизишет. Айтор, оңбой турган абалга келтиришет. Анан ошол чал жаш колуктуга кантип ашык болгонун, көзүнөн кантип жашын куултканын, колу-буту кантип калчылдап калганын келекелеп көргөзөт»².

Бул турмуштук жанрдык сцена башка көп элдерде жолуккан оюн-зоокторду эске салат. Мисалы, комедия масок, дельарте ж.б.

Платон Сочинения В. 3-х т. М.: Мысль, 1968 т. 1. с. 160-164

Мукамбаев Ж. Эл ичи — өнөр кенчи. - Ф.: Кыргызстан, 1982. -176-бет.

Ошол дельарте комедиясындагы Арлекин персонажы ж.б. элдик театр өнөрчүлүгүнүн бир түрү. Проблеманын, образдардын көрүүчүгө, угуучуга таасир берүүчү күчүн арттыруу максатында персонажга маскарапоздук костюм кийгизилет. Мында элдин сулуулукка, сонундук дүйнөсүнө жасаган мамилеси жалпыланат. Сулуулукту, гармонияны түшүнбөгөн адам, эрежени, каада-салтты тепсеген кем акыл каарман акыры келип калктын абийир сотуна кабылат, кооздуктун өкүмү астында кадимки эле катаристик тазаланууга дуушар болот.

Фольклордогу ушул сыяктуу көркөм фактылар профессионал искусствосуна өткөөл жолдун мерчемдүү учурларын иллюстрациялап турат. Жалпысынан алганда талдоого алынган мисалдар жаралышы боюнча эң байыркы мезгилдерге таандык деп айтууга негиз бар. Ал эми кээде элдин оозеки көркөм жаратмалары пайда болушу жагынан алгачкы доорлорго тиешелүү болсо да, материалды интерпретациялоо мүнөзү боюнча кийинки мезгилдерге туура келген идеяларды, ойлорду камтып турат. Демек, кыргыз элинин оозеки чыгармалары, башка элдердин фольклордук мурасы сыяктуу эле тарыхый кырдаалга ылайык жаңы мазмундук, идеялык толуктоолорго, жаңыртууларга дуушар болуп келген. Ошондукта бир чыгарманын ичинде жолуккан сюжетке реминисценциялар, кошумчалар объективдүү көрүнүш катары бааланууга негиз бар. Муну, мисалы, «Кожожаш» сыяктуу эпостук чыгармадан байкаса болот. Мында калктын көркөм ой жүгүртүү потенциясы эманация түрүндө «агып» чыгып, поэманын структурасында «коюланып», уюган. Ал эми ошол «материалдашкан» образдык концепция элдин көп кылымдык өнүгүүсүндө түрдүү метаморфозаларга кабылып, акырында биздин күндөргө чейин жеткен белгилүү «калыпка», формага салынган.

Эстетикалык ой-сезимдин эң алгачкы, байыркы катмары жөнүндө сөз кылганыбызда элдик бир нече чыгармаларды эстей кетүү ылайык. Мисалы, «Бекбекей», «Оп майда», «Шырылдаң», дарымдар циклиндеги «Бадик» ж.б. ырлар. Бул чыгармалар жер «каймактаганда» пайда болуп, биздин күндөргө чейин жеткендиги күбөлөгөн далилдер тексттин өзүнөн табылат.

Конок тоого бүткөндө,

Кошо чыккан шырылдаң,

Таруу ташка бүткөндө,

Талаша чыккан шырылдаң.

Бул сап жер-жемиштерди, эгиндерди алма-бактарды, жан-жаныбарларды үйдө, колго бакма жандыктарга, үй өсүмдүктөрүнө айландырган доорлордон кабар берет. Ошол эң алгачкы

мезгилдерден тартып эле турмуш кубулуштарына берилген баалар эстетикалык касиеттерди ичине камтый жүргөн. Ал турсун баа берүү процесси бүтүндөй бойдон эстетикалык сапаттарга таянган, тиешелүү ой жыйынтыктары эстетикалык кабылдоо жана жалпылоо ишине негизделген. Мисалы, «Кийим бычканда» аттуу ырда ар кийимдин кооздугу, сулуулугу жана жылуулугу бири-бирин толуктоочу, бирине-бири шайкеш келүүчү нерселер катары сүрөттөлөт:

Кептүү болгун кийимим,
Менин ушул тилегим.
Кийгенимде сүйгүдөй,
Ким сынаса кийимди,
Ичи жаман күйгүдөй,
Кептүү болгон экен деп,
Жүрөгүндө түйгүдөй.¹

Адам турмушундагы ар түрдүү катаал жагдайлар, мал багуу, жан багуу азабы көркөм образдар аркылуу аңдалганда эстетикалык баа берүү ар дайым чыгармачылык процесстин ажырагыс бөлүгү катары катышат. Эстетикалык табит, эстетикалык сезим, эстетикалык туюу сыяктуу түшүнүктөр, трагедиялык жана комедиялык, сонундук жана иреңсиздик, аруулук жана пастык сыяктуу категориялар фольклордук поэзиянын структурасында, образ системасында, болмушту чагылтуу өзгөчөлүктөрүндө жетишерлик түрдө жолугат. Аларды жалпы көркөм ойдон бөлүп алуу оңой жумуш эмес, бирок ансыз эстетикалык ойдун табиятын жана тарыхын жазуу кыйын иш. Мисалы, «Бекбекейдеги» төмөнкү саптарга көз салалы:

Кызыл тоону этектеп,
Мен коноюн, бекбекей.
Кара макмал тонуңа,
Жең болоюн, бекбекей.
Бекбекей качты бел ашты,
Белине белбоо жарашты.
Саксакай качты сан ачты
Санына
Саймалуу саадак жарашты.²

Мында табияттын ажайып көрүнүшү, жаратылыш менен адам сезиминин бирин-бири толуктап турушу, биринен-бири чыгышы, короо кайтаруу жумушу кишинин эмоциялык эргүү, толкундоо

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы -Ф. Кыргызстан 1980 т.1. -24-бет.

² Ошол китепте. - 20-бет.

сезимдерин пайда кыла тургандыгы өтө образдуу, ачык-айкын сүрөттөлөт. Эмгек менен сулуулук бири-бирин шарттап, бири-бирин жаратып турган көрүнүштөр. Кооздукту туюу сезими байыртадан эле рухтук дараметке ээ болгон кубулуш экени күбөлөнөт. Кооздукту жаратуу жана баяндоо аркылуу адам баласы табияттын үстүнөн болгон бийлигин арбыткан, аны өз эркине баш ийдирүүнүн механизмин өркүндөткөн.

Окуу китептерге, хрестоматияларга дайыма кирип жүргөн атактуу «Оп майда» ырын алып көрөлү. Жаралышы боюнча бул чыгарма эң байыркы мезгилдерге таандык. Мазмуну, түзүлүшү өтө жөнөкөй, конкреттүү шартты көздөп, ошого ылайык аткарылгандыгы көзгө урунат. Ошондуктан ыр кандайдыр бир каймана түрдө айтылган ойго, концепцияга далалат кылбайт. Тагыраак айтканда, иш, эмгек процессинин көркөм иллюстрациясы, кырман басуу канчалык конкреттүү аракет, жумуш болсо, ыр дагы ошондой эле адекваттуу максатты алдына койгондугу менен көңүлдү бурат. Темин айдагандар бир жагынан эртеден кечке зарыктыргыч кыймыл-аракетти жеңүүнү ойлошсо, экинчи жагынан обон, сөз менен түшүмдүн мол болушун камсыз кылууга аракеттенишкен. Бул жагдай алгачкы коомдун психологиясы катары каралат. Ында предмет конкреттүү түрдө чагылдырылган, ал эми ошол сүрөттөөнүн артында адам ниетинин, каалоосунун «сыйкырдуу» күчүнө ишенүү сезими бекем уюп жатат. Ушундан улам чыгарманы илгерки замандын туундусу иретинде эсептөөгө болот. Мында чындыкты эстетикалык таанып-билүү элементи да бар. Ал утилитардык максат менен аралашкан түрдө жолугат.

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кырманы,
Сузалы биз, кап кайда...
Майда бассаң жаныбызга пайда.
Талкандары бизге пайда,
Орой-орой басканда
Оро толсун, оп майда,
Кырча-кырча басканда
Кырман толсун, оп майда.¹

Чыгармада жөн эле дандын, эгиндин элеси, «образы» берилген эмес. Анын артында жалпыланган материалдык кубулуш жатат. Кырманда басылган эгиндин бир аты «кызыл». Бул – күзгү токчулуктун ыраңы, күнгө күйгөн дыйкандын жүзү; эгинге кампасы толгон «баба дыйкандын» табияттын мээримине ыраазы болгондугу, көңүлдүн жай алганы, ток болгону.

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 2 томдук - Ф.: Кыргызстан, 1980. -23-бет.

Ырда мала тарткан, кырман баскан аттар, өгүздөр менен «диалог» жүргүзүлөт. «Пайдалуу топондорду» эске салуу менен кишилер малдын «көңүлүн» алууга далалат кылышат, анын чарчабай, чаалыкпай иштөөсүн камсыз кылууну ойлошот. Лексикалык каражаттардын минимуму пайдаланылса да, максималдуу ой, тилек туюнтулган. Эмоциялык сезимдер ал максатты, ойду керектүү күч, атмосфера менен чулгап, жалпы эмгек процессине эстетикалык «түс» берип турат. Демек, байыртан эле адам баласын иш үстүндө да, эс алганда да объектиге эстетикалык ба берүү аракети коштоп жүргөн. «Кырча-кырча», «орой-орой» баскандын бир мааниси, бир көрүнүшү мына ушунда.

Ошентип, фольклордон, анын ичинде макал-лакаптардан, эмгек ж.б. ырлардан философиялык, эстетикалык көз караштарды, түшүнүктөрдү издегенибизде, биз белгилүү авторлордун, окумуштуулардын пикирлерине да таянып жатабыз: «Вторым типом источников истории философии является фольклор или устное народное творчество. В истории философии этот тип источников применяется достаточно давно, хотя исследования теоретических проблем фольклора как источника философии отсутствует...»

Источниковедческая ценность фольклора несомненна... Мифология и религия, наука и мифология, философия долгое время представляли перечисленное единство. В Элладе, например, первые философы (мудрецы) многие свои идеи излагали в мифологических образах.

В качестве источника истории философии могут быть использованы и такие фольклорные группы, как пословицы и поговорки... В них на уровне быденного сознания мы обнаруживаем первые попытки обобщения, начала этических и эстетических представлений¹.

Ушуга үндөш ойлорду фольклорист К. Давлетов сунуш кылат. Окумуштуунун ою боюнча макал-лакаптар, табышмактар ж.б. фольклордун «филологиялык жанрларына» тиешелүү. Кылымдар бою табиятты кайра жаратуу, өзгөртүү жана аларга байкоо жүргүзүү аракети менен алек болгон адам баласы өзүнүн аң-сезиминде ошол чындыктын толуп жаткан сырларын ачууга, түшүнүүгө аракет кылган, жаратылыш менен коомдун өнүгүш өзгөчөлүктөрүн байкоого алган жана аларды талдоо элегинен өткөргөн. Эл акылы, мисалы, макал жана лакапта терең мазмунун тапкан. Ошондуктан ал философиялык жанрлардын ичине камтылган эл акылмандыгынын үлгүлөрү, мазмуну кеңири жана «жумуру» иштелген концепция,

¹ Емельянов Б. В., Любутин К. Н. Введение в историю философии. - М.: Высшая школа, 1987. - 67-бет.

синтез формасына келтирилген эмес. «... Народная философия отражается в пословицах и поговорках чрезвычайно дробно и ее поистине замечательные прозрения не получили и не могли получить общего осмысления и синтеза... в пословицах и поговорках нет ни одной особенности, которая не имела бы глубокого психологического и философского значения»¹. Андан ары окумуштуу төмөнкүчө жыйынтык жасайт: «Таким образом, тот факт, что высшие позитивные достижения народной философии получили свое выражение в форме малого фольклорного жанра, заключает в себе глубокий внутренний смысл»².

Фольклордун чындыкка карата эстетикалык мамилесинин негизинде эмне жатат? деген суроого жооп издегенде биринчи кезекте анын эмгекчилердин өндүрүш иштери менен тыгыз байланышта экендигин белгилөө керек. Таптык коом пайда болгонго чейинки адамдын күндөлүк турмушунда же анын өндүрүш, жаратуу иштердүүлүгүндө ошол процесстин өзүн эстетикалык планда кабылдоо иши өнүгө баштаган жана буга байланыштуу жалпы эле эстетикалык сезим калыптануу жолуна түшкөн: «Эстетическое отношение человека доклассового общества к производственной деятельности отразилось уже в его трудовых песнях. Если бы человек не научился смотреть на свою деятельность и с эстетической точки зрения, он не в состоянии был бы вынести тот изнурительный и часто неблагодарный труд, каким ему приходилось заниматься в условиях примитивного состояния производительных сил доклассового общества»³. Жогоруда эмгек ырлары циклине таандык кылынган чыгармаларды талдап көргөндө ушул келтирилген ойдун тууралыгы ырасталат.

Кыргыз элинин эстетикалык көз караштарынын тарыхын изилдегенде байыркы гректердин философиялык көз караштарынын калыптануу процессинде мифологиянын ролу чоң болгондугу көңүлдүн борборунда турууга тийиш. К.Маркс белгилегендей, грек искусствосу үчүн эллиндик мифология жалаң гана топурактын милдетин аткарбастан, ошондой эле анын арсеналы болуп да кызмат өтөгөн.

Ушул эле тыянакты белгилүү даражада кыргыз элинин көркөм ойлоо тарыхына да тиешелүү катары караса болот. 20-30-жылдарда элибиздин улуттук профессионал адабияты, искусствосу жаралып, алгачкы кадамдарды шилтей баштаганда, мифология, фольклор чети оюлгус арсеналдын милдетин аткарган. Адабий жана

¹ Давлетов К.С. Фольклор как вид искусства. - М.: Наука, 1966. - 202-бет.
² Ошол китепте. - 12-бет.

³ Гусев В.Е. Эстетика фольклора. - Л.: Наука, 1967. - 271-бет.

музыкалык чыгармалар, театр спектаклдери, концерттик номерлер, программалар көп эле учурларда ошол мифологиялык образдарга, сюжеттерге негизделип жазылган. Мына ушул чыгармачылык фактор биздин улуттук көркөм өнөрчүлүк үчүн профессионализмдин даңгыр жолуна чыгуу процессинде омоктуу тепкичтин милдетин аткарган.

Эпостор дүйнөсү - эстетикалык ойдун түгөнгүс казынасы. Кыргыз элинин эпикалык чыгармачылыгы «Манас» баштаган жалпы адамзаттык, жалпы цивилизациялык мааниси бар «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Кожожаш», «Жаңыл Мырза», «Кедейкан» жана башкалар сыяктуу фольклордук көркөм жаратмаларды ичине камтып турат. Мында реалдуу дүйнөнү, анын түркүн кубулуштарын мифтик планда түшүндүрүү образдык ой жүгүртүүнүн, көркөм сүрөттөөнүн маанилүү жагын түзөт. Мисалы, Манас төрөлгөндө «кесөө куйрук көк арстандын» кирип келип, баланын оң жана сол ийнинен жытташы, Эр Төштүктүн жер алдына жасаган саякаты, андагы дөө-шаалар, сыйкырдуу жандар менен кармашуулары жана башкалар. Ошондой эле фантастикалык күч, айла-амал менен душман үстүнөн кар, күн жаадыруу, фантастикалык, мифтик ж.б. өзгөрүүлөрдү, кубулуштарды жасоого жөндөмдүү болуу, жан-жаныбарлар менен сүйлөшө билүү, эртең боло турган окуялар туурасында аян берүү сыяктуу жөндөм, сапаттар. Мына ушул көркөм дүйнө элибиздин рух тарыхында поэзия же кара сөз түрүндө оозеки жашап келген.

Мифология - дүйнөнү көркөм чагылтуунун өзгөчө формасы, адамдын ой жүгүртүү тарыхындагы, айрыкча анын болмушту образдуу кабылдоосундагы бийик тепкич. Чындыкты мифтик планда аңдап-билүү, сүрөттөө жомоктордон, уламыштардан тартып ири эпикалык формага чейинки мейкиндикти ичине камтып келген. Ал эми кыргыз элинин ошол эпостук чыгармаларында адам коомунун жана жаратылыштын миң кырдуу касиеттери философиялык, эстетикалык планда чагылдырылган. Табияттын, жан-жаныбарлардын, макулуктардын, заттардын белгилери, кубулуштары сүрөттөлгөндө, каармандардын ички-сырткы турпаты, акыл жана дене келбети сыпатталганда эстетикалык көркөм каражаттар, боектор кеңири пайдаланылган. Мисалы, Манасты эчак эле хрестоматиялык мааниге ээ болуп калган төмөнкүдөй мүнөздөө эпостун образдык структурасынан, өзгөчөлүктөрүнөн кабар бере алат: «Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй». Же болбосо кыз Сайкалдын портреттик сүртүмдөрүнө, штрихтерине көз салалы: «Кырмызы көйнөк, айча бел, шекерди көр, сөзүн көр, Чолпонду көр, көзүн көр; отурганы ой тартып, жаш камыштай бой тартып, маралдай болуп

торолуп, башына чачы оролуп» ж.б. Ушул же башка сүрөттөмөлөрдө персонаждардын сырткы, тулку бой жана ички рух белгилери өз ара биримдикте, бирин-бири толуктоочу, бири-биринин ажарын ачуучу маанайда, ыңгайда көрсөтүлөт.

Кээде «Манасты» же шарттуу түрдө «көнжө» деп аталып калган эпостук поэмаларды, дастандарды окуганда чыгармачылык кызык бир факторго дуушар болосуң. Ал – мифтик аңыздар, кубулуштар менен тарыхта болгон фактылардын ортосунда кездешкен айрым окшоштуктар, үндөштүктөр, параллель келүүлөр. Мисалы, Манас туулганда «эки колуна толтура кан чеңгелдеп түшөт». Реалдуу тарыхый инсандар Чынгызхан менен Тамерлан жарык дүйнөгө келгенде да ушундай эле «колдоруна кан конуштап» туулушкан деп айтылат. Легендарлуу Жайсаң ырчы калмак каны Кайыпкандын Манаска тигип берген ак өргөсүнүн жасалгасын жарым күн ырдаган экен. Бул жерде кубулушка баа берүүчү субъекттин өзү да заттын, предметтин сапаттарын эстетикалык ыңгайда көрө билүү жөндөмүнө ээ. Мындай фактыларга жазма адабияттагы параллель келүү учурлары кызык. Француз акыны Жорж Скюдери «Нарих или Падение Рима» (1664 г.) деген поэмасында падыша сарайынын сүрөттөлүшүнө 500 сап ыр коротуптур. Мында ошол объектинин (сарайдын) асем салынышы, ашкере сонундугу эстетикалык баа берүүнүн булагы катары кызмат кылган.

«Манас» эпосунун көлөмүнүн өлчөмсүз чоңдугун, масштабдуулугун, сюжеттик сызыктары беш-алты муундун тагдырлары менен чырмалышып кетишин кандайдыр бир идеялык-көркөмдүк милдетти, концепцияны туюндуруучу проблема катары, конкреттүү коомдук, психологиялык жана философиялык максатты көздөгөндүгүнүн натыйжасы иретинде кароо туура болот. Баамдай келгенде «Манастын» адаттан тыш өлчөмүнүн, проблемалык чексиздигинин өзү идеялык-эстетикалык функцияны аткаргандай. Баса, мындай чыгармачылык жагдай, фактор тарыхый башка шартта, кырдаалда да көрүнүшү ыктымал. Мисалы, байыркы Грециянын мифологиясы, Гомердин атактуу поэмалары, Поликет, Мирондун бедиздик (скульптуралык) жаратмалары. Бул туурасында немец теоретиги П. Хольцберг мындай дейт: «Эллин дүйнөсүнүн саясий жана социалдык жактан туруктуу эместиги окурмандар арасында көркөм иллюзиянын жардамы менен реалдуулуктагы кемчилдиктердин ордун толтура алгыдай, турмуштун күндөлүк натыйша маселелеринен алаксытышка мүмкүндүк бергидей чыгармаларга муктаждык туудурган»¹.

Мүмкүн кыргыз эли дагы турмуштун өксүк жактарын «Манас» эпосундагыдай көркөм иллюзиянын жардамы менен толтурууга

Хольцберг Н. Античный роман // Общественные науки за рубежом. -М., 1987.-45-бет.

аракет жасап келишкендир? А чынында да «Манас» өз учурунда мына ошондой зор социалдык, руханий, маданий жүктү өзүнө аркалаган эстетикалык, чыгармачылык кубулуш эле. Кыргыз эли өз тарыхында далай ирет азаптуу сыноолорду башынан кечирген, кээде каршылашкан душмандарын жеңсе, кээде жеңилип, согушчан мамлекеттердин үстөмдүгү астында калган. Мына ушундай учурларда элге дем – кайрат кошо турган, моралдык демөөр бере турган «Манастай» чыгарма керек болгон. Ошондой кездерде кыргыз калкы бүткүл руханий дараметин ушул зор маданий эстеликти тургузууга жумшап, көкүрөк тереңинде уюган ой-тилегин, үмүтүн, көксөөсүн, ичтеги арманын, ал турсун кегин билдирген. Ушул себептен «Манасты» биз бир чети айыгышкан жоолордон жеңилген, аскердик жоортуулдар, казаттар ордуна чыкпай калган кезде касташкан душмандарынан элдин жок дегенде санаасында, кыялында өч алуусунун бир түрү катарында жаралган чыгарма деп божомолдоого болот. Эпоско эл өзүн руханий жактан шыктандырып туруучу, пессимисттик ой, сезимдерге жол бербөөчү, психологиялык жана моралдык жабыркоодон коргоочу каражат катары таянганы, аны социалдык, чыгармачылык, а түгүл идеологиялык «иммунитет» катары пайдаланганы да шек туудурбайт. «Манас» жана анын каармандары эл үчүн руханий калкандын кызматын аткарган, калкыбыздын улам бирин-бири алмаштырып отурган нечен муундары ал калканды кылымдан – кылымга өткөрүп, улам жасалгалап отуруп, жалпы адамзатка тиешелүү чыгармачылык кенчтин жаркыраган храмына, келишимдүү мунарасына, монументине айландырган.

Кыргыз калкынын урук-тукум, журт катары сакталып калышында, аны элдик аң-сезиминин кыйын кезеңдерде, тар жол, тайгак кечүүлөрдө өчпөй, алыскы жылдыздар сымал бүлбүл жанып турушунда «Манас» үчилтиги теңдешсиз роль ойноду. Муну элибиз акылы менен болбосо да, интуициясы, көкүрөк сезими менен боолголоп туйган. Ошол себептен кыргыз коомчулугунда манасчылар руханий шатынын эң жогорку тепкичинде, оозеки сөз өнөрчүлүгүнүн башкалар жетпеген, башкалар чыга албаган бийиктигинде турушкан.

«Манас» жана элдин жалпы эле эпикалык чыгармачылыгы зор мааниси бар эстетикалык кубулуш болуп саналат. Манасчылар, жомокчулар, элдик дастандарды аткаруучулар чыгармачылык процессте реалдуу чындыкты эстетикалык планда аңдап-билүүнүн, чагылтуунун ар кандай жолдорун, ыкмаларын пайдаланып келишкен. Бул иштин палитрасы, өң-түсү албетте, бай, көп түрлүү, миң кырлуу, мында элдин сулуулук жана көрксүздүк, трагедиялуулук жана комедиялуулук, улуулук жана пастык ж.б. сыяктуу табиятта, адамдын

рух дүйнөсүндө кездешүүчү сапаттар, кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрү, сезимдери, ой толгоолору өз чагылуусун тапкан. Кээде аткаруучулардын (манасчылар, жомокчулар, айтуучулар) фольклордук кейипкерлерге, окуяларга жасаган мамилелери парадоксалдуу баа берүү, талдоо, жыйынтык жасоо формалары жагынан айырмаланат. Мунун кээ бир учурларын эстетикалык оппозиция деген термин, түшүнүк менен туюндурууга болор эле. Эстетикалык объектте жана субъектте адам психологиясындагы бири-бирине каршы турган, каршы багытталган аффектилерди козгоочу элементтер жолугат. Булардын өз ара мамилелеринен эстетикалык катарсис жаралат. Манастын баатырдыгын, эр жүрөктүүлүгүн, күчүн билдирүү үчүн «көзү көлдүн быткылдай», «суу ич десе, уу ичкен», «бөрк ал десе, баш алган» деген өңдүү салыштыруулар, гиперболалар, метафоралар пайдаланылат. Адам сезиминде карама-каршы аффектилерди жараткан бул сыяктуу көркөм каражаттар, ыкмалар жемиштүү эстетикалык натыйжаларга алып келет, эпостун мазмундук, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн таасындап, күчөтүп көрсөтөт.

Эпикалык чыгармаларды аткаруу процессинде эмоциянын, адам сезимдеринин бүткүл гаммасынын ар кыл формада туюнтулушу эстетикалык чоң мааниге ээ. Эмоциялар образдуулукту жаратууда таасирдүү роль ойнойт жана образдын субъективдүү элес түзүүчү, туюнтуучу элементи болуп саналат. «Сэметейдеги» Тайторунун төлгөгө чабылыш эпизодунда манасчы менен эпостун каармандарынын ортосунда эмоцияга жык толгон чыгармачылык кырдаал пайда болот. Аткаруучу эпикалык аракеттин ыргагына, духуна эт-бети менен кирип кетет да, кээде өзүн эпостун каармандары менен аралаштырып жиберет, натыйжада объект менен субъекттин негизги компоненттерин өз ичине камтыган динамикалуу чыгармачылык процесс жаралат. Ат чабыш учурунда Тайторунун 60 аттын артында келе жатканын дүрбү менен көргөн Каныкейдин көзүнөн «кан аралаш жаш куюлат». Бул окуяны айтып жаткан учурда Саякбай Каралаевдин өзү да көзүнө жаш алган учурлары болгон экен. Манасчы менен бирге анын угуучулары да эстетикалык катарсисти башынан кечиришип, өкүнүү, жан ачуу, кайгыга батуу комплексинен, ар кандай тескери эмоциядан арылуу, тазаруу аффектине кабылышкан.

Эпикалык чыгармаларды аткаруу процессинде эмоциянын, адам сезимдеринин бүткүл гаммасынын ар кыл формада туюнтулушу эстетикалык чоң мааниге ээ. Эмоциялар образдуулукту жаратууда таасирдүү роль ойнойт жана образдын субъективдүү элес түзүүчү, туюнтуучу элементи болуп саналат.

Жогоруда биз философиялык идеялардын, принциптердин жана категориялардын булагы болуп адатта дүйнөгө көз караштын, дүйнөнү таанып-билүүнүн философиялык эмес, философиядан

тышкары турган формаларын, түрлөрүн рационалдаштыруу, илимий инструментарийдин алкагына салуу да кызмат кылып келген деп белгилегенбиз. Чынында эле тарыхтын ар башка мезгилдеринде философиялык изилдөөлөрдүн, жалпылоонун базасы өз кучагына турмуштук жана теориялык билимдердин, түшүнүктөрдүн кеңири чөйрөсүн камтып, өзүнүн түрүн, ыкмаларын, формаларын шартка ылайык улам өзгөртүп, трансформациялап жүрүп отурган.

Мындай болгон соң философиянын бир тармагы, бир бутагы катары каралган эстетика илими жана анын өсүп-өнүгүү жолдору да ушул эле жалпы законченемдүүлүккө баш ийе тургандыгы түшүнүктүү. Алгачкы коомдо, мисалы, мифология дүйнө кабылдоонун, ага баа берүүнүн, аны талдоонун негизги куралдарынын бири катары колдонулгандыктан, анын көркөмдүк, эстетикалык табиятын ошол доордун, тарыхый мезгилдин өзгөчөлүгүнө таянып иликтөө жүргүзүү туура болот. Айталы, кыргыз элинин байыркы көркөм мурасында, анын ичинде кээ бир эпостук чыгармаларда дүйнөнү эстетикалык планда кабылдоо жана таржымалоо формалары даана берилген. Албетте, кеп аң-сезимдүү эмес, стихиялык түрдө жүргөн процесс жөнүндө болуп жатат. Ошондой эле калктын, анын чыгармачыл өкүлдөрүнүн образдуу ойлоо жөндөмүндө интуициянын, боолголоп баамдоонун таанып-билүүчүлүк чоң потенциясы да өзүнүн маанилүү ролун ойногондугу эстен чыкпашы керек. Бул жагынан айрыкча «Кожожаш» поэмасы бөлүнүп турат. Анын негизги мазмундук, образдык катмарлары дүйнөнү мифологиялык планда өздөштүрүүнүн даана белгилери, өзгөчөлүктөрү менен ширелген.

Жалпылап айтканда, «Кожожаш» эпосунда адам баласынын жаратылыштан бөлүнүп чыгышы сыяктуу зор коомдук, биологиялык жана психологиялык мааниси бар процесстин айрым урунттуу өзгөчөлүктөрү таң каларлыктай чыгармачылык бийиктикте, чыныгы диалектикалык өсүп-өнүгүү, төмөндөн жогору карай көтөрүлүү законченемдүүлүктөрүндө көрсөтүлөт, өзүнүн көп кырдуу эстетикалык чагылышын табат. Эпосто сүрөттөлгөндөй, Кожожаш мерген бүткүл ички-сырткы дүйнөсү, психологиясы, жүрүм-туруму, айлана-чөйрөнү түшүнүү чамасы, шарты менен тарыхый белгилүү этапты – адам баласынын табият, жалпы эле болмуш менен өтмө – катар, жуурулушуп жашаган этабын туюндуруп турган каарман. Элдин аң-сезиминде, көркөм дүйнөсүндө даңазалуу аңчы катарында сыпатталган, өзүнүн уругун өнөрү менен баккан эр уулу деген аңызы бар Кожожаш тагдырдын буйругу же тагыраак айтканда, элдин эпикалык ой жүгүртүүсүнүн төгүнгө чыгаргыс логикасы менен айлакер, сыйкырдуу Суречкинин артынан сая түшөт да, акырында

келип, өзүнүн көктүгүнөн, өжөрдүгүнөн запкы тартат. Суречки менен ашкере айгышканы, а иш жүзүндө фаталдык мүнөздөгү эрегишке түшкөнү - бул жаратылыштын өзүн адамдык текеберсинүү, кесирленүү менен кемсинткендикке, кордогондукка тете нерсе эле. Кезегинде жаратылыш буга жоопту күттүрбөй берди – ал өз каары, күчү менен Кожожашты өзүнүн бир «бутагы» болгон Суречки аркылуу жазалады.

Бул негизги сюжеттик өзөктүн экинчи бир маанилүү тарамы бар. Ал – реалдуу дүйнөнү таанып-билүүгө, аны өздөштүрүүгө өзүнчө салым кошкон Кожожаштын баласы Молдожаштын тагдыры, иш аракеттери. Эпос боюнча атасы туюкка капталып, чегинерге жол таппай калган жерден Молдожаш улактай секирип ойнойт, атасынын сөөгүн жыйнайт. Демек, бул эпизоддо адам акылынын, жөндөмүнүн алга карай шилтеген чоң кадамы, чечүүчү секирик жасашы билдирилген. Себеби мында сөз көзгө атар мергендин алдан тайгандыгы, күч кубаты начарлагандыгы жөнүндө гана эмес, сөз аны менен бирге Кожожаштын дүйнө таануу дарамети, руханий кубаты зоокага же шарттуу тоскоолго келип такалгандыгы жөнүндө да болуп жатат. Адамдын табиятка болгон мамилесинин жаңы сапатка өткөндүгү, жаңы бийиктикке көтөрүлгөндүгү кийинки муундун өкүлү Молдожаштын Суречкинин кызына үйлөнүүсү аркылуу ырасталат. Муну менен аңчынын тукумунун же жалпы эле адам баласынын табияттын үстүнөн болгон жеңиши, бийлиги биротоло салтанат кургансыйт.

Мына ушул жерде бир кызык илимий маселенин түйүнү бар. Ал объективдүү дүйнөнү философиялык планда аңдап-билүү процессинде кездешүүчү законченемдүүлүк. Өмүр жана өлүмдүн кан менен аяктаган кармашынын натыйжасында жаратылыштан биротоло бөлүнүп чыккан мергенчинин тукуму Суречкинин «кызын» «келин» кылып алуусу менен ошол эле жаратылыштын өзүнө кайра кайтып келди. Бирок бул кайтуу, кайра артка кайрылуу терең диалектикалык мүнөзгө ээ. Мында алгачкы басып өткөн жолго кайрылуу, артка чегинүү жаңы сапаттык деңгээлде, жаңы руханий, акыл-эс деңгээлинде ишке ашкан. Анткени табияттын кара күчүн символдоштурган ашкере айла-амалдуу Суречки өз жанынын, дүйнөсүнүн жарымы болгон «кызын» адам баласынын колуна «күйөөгө» өткөрүп берүү менен жаратылыштын үстүнөн болгон өз бийлигин, үстөмдүгүн аздыр-көптүр сактап калууга аракеттенди.

Бул жерде адам баласы менен кайберендин ортосундагы мамилелер кандайдыр бир ырааттуу логикалык аракетке баш ийдирилбеген түрдө сүрөттөлүп, өзүнөн-өзү белгилүү нерсе катары баяндалат. Башкача айтканда, адам менен айбанаттар, жалпы эле

жан-жаныбарлар бир эле биологиялык, социалдык, психологиялык, акылдык ж.б. түзүлүштөгү, абалдагы кубулуштар сымал көрсөтүлгөн. Бул жагынан таптакыр эле «проблема» жоктой. Мисалы, адам пендесинин бир индивидууму Молдожаш кайберендин тукуму, Суречкинин «кызы» (анын аты, «заты» ким?) менен кантип «тил» табышты? Кантип бири-бирин түшүнүштү? Же Суречкинин «кызы» (анын аты «заты ким?») менен кантип «тил» табышты? Кантип бири-бирин түшүнүштү? Мындай суроолордун берилиш жөнү бар. Себеби, эпосто бул туурасында кандайдыр бир түшүнүк берилмек турсун, жок дегенде ишарат кылган белги да жок. Жөн гана Молдожаш Суречкинин кызына үйлөндү, жашап калды деген гана ырастоо бар.

Албетте, мына ушул жалпылоочу мааниге ээ болгон ой кандайдыр бир жыйынтыкталган түрдө, концепция формасында эпостун мазмунунан келип чыгат деген сыяктуу тыянак жасоо чындыктан алыс болор эле. Муну менен элдик чыгарманын айрым элементтерин философиялык, эстетикалык айңгайда реконструкциялоо ишин илимдин чен-өлчөмдүү, так, ыраатуу алкагынан чыгарып жиберүүгө шарт түзүлмөк. Демек, жогоруда биз сунуш кылган теориялык ой тутуму, туюнтулган информация поэманын ичинде, түпкү маанисинде объективдүү түрдө жолуккан. Ар түрдүү мезгилде өмүр сүргөн жана ошол доорлорго ылайык чыгармачылыктын отун тутандырышкан эпосту жаратуучулар, айтуучулар интуитивдүү түрдө муну боолголоп болсо да түшүнүшкөн, демек ошого жараша ар бир аткаруучу өз дүйнөсүнө, чамасына ылайык чыгармага киргизишкен. Мында чыгармачылык ойдун көркөм процесстеги жаралышы, бышып жетилиши жана туюнтулушу кээде стихиялуу формада да жүзөгө ашырыла берген. Чынында мына ушул законченемдүүлүк аркылуу теория менен эмприканын ортосундагы эзелкиден бери келе жаткан өз ара байланыштын, карым-катнаштын миң кырлуу кубулуштарын тактоого болор эле.

Мына ушул жерде илимий бир кызык маселеге көңүл бурууга туура келет. Ал – эстетикалык информациянын монокалдуулук закону жөнүндөгү проблема. Бул закондун таламына ылайык, конкреттүү бир көркөм кубулушка, чыгармага камтылган эстетикалык информация ошол өзү билдирилген канал менен, ошол өзү туюнтулган тил менен ажыраткыс биримдикте турат. Демек андай болгон соң, ал информация башка канал аркылуу толук адекваттуу түрдө берилиши мүмкүн эмес. Ушул ойду сунуш кылган автордун пикирине кайрылып көрөлү: «... под эстетической информацией мы понимаем содержание эстетических произведений, совокупность чувств и эмоций, мыслей и настроений, образов и состояний, которые передает художник публике в структуре произведения».

системой эстетических знаков. Эстетические знаки являются носителем эстетической информации»¹. Көп авторлор эстетикалык информациянын айрымалуу касиетин, башкача айтканда, бир каналдан экинчи каналга өткөндө ал өзгөрүүгө дуушар болорун белгилешет. Мына ушуга байланыштуу жана мына ошонун негизинде эстетикалык информациянын моноканалдуулугу жөнүндө тыянак жасалат: «...музыкальное произведение нельзя передать адекватно стихами, стихи – живописными средствами, живопись – графикой, графику – скульптурой и т.д.»²

Принципте ушул айтылгандын баары каршылык туудурбайт, анткени бир көркөм форманы, каражатты экинчи бир формага, көлөмгө, боекко которгондо биринчинин негизги касиеттери адекваттуу түрдө сакталып калбайт. Башкасын айтпаганда да оригиналдын жасалган мезгили өз учурунун тамгалуу, таасын белгилерин өз боюна сиңирген болот. Аны башка мезгилде, башка каражаттар менен кайталаганда окшош, адекваттуу болуунун талабы өз маңызына, маанисине жетпей калары айдан ачык ж.б.

Бирок ошондой болсо да маселени ар тараптуу караганда анын мынчалык жөнөкөй эместиги көзгө чалдыгат. Мисалы, бир түрдөгү (сөз искусствосунда) образдык сапат, образдык боек, өзөк ж.б. экинчи түргө өткөндө, айталы музыкага, же сүрөт искусствосуна, кескин өзгөртүлгөн, трансформациялаган кейипте болсо да, сакталбай койбойт. Анткени сөз тигинде да, мында да искусство образдык ой жүгүртүү жөнүндө болуп жатпайбы. Албетте, поэзияны живопись менен адекваттуу түрдө берүү мүмкүн эмес. Көп көркөм өнөрчүлүктүн эки башка түрүнүн ортосундагы жалпы тектик, табигый окшоштуктар жөнүндө болушу мүмкүн. Бул маселенин ар түрдүү жактарын далилдүү талдоого алган Лессингдин «Лаокоонунан» кийин кайрадан эле теориялык туюкка каптала берүү таман алдындагы таканчыктын калпыс экендигин гана далилдейт.

Эстетикалык информациянын моноканалдуулугу жөнүндө сөз кылганда теориялык-гносеологиялык мааниси бар бир абалды эске салганыбыз дурус. Мисалы, Кожожаш мерген кайберендин артынан түшүп, ашпаган тоосу, кечпеген суусу кабаса да, көзүнө Суречкиден башка эч нерсе урунбагандай. Табияттын көркү, сулуулугу, бороон чапкыны эмнегедир улуу аңчынын жанынан дайыма кайып өтүп тургандай. М. Лермонтовдун «Мцыриси» бир гана каалоонун, умтулуунун, жалындуу кумарлануунун кулу болгон сымал («... одна, но пламенная страсть»), Кожожаш дагы бир гана объектини – эрегешүүнүн, өчүгүшүүнүн объектиси Суречкини гана мээлеп жүрүп олтурат.

¹ Зеленов Л.А., Куликов Г.И. Методологические проблемы эстетики. - М. Искусство, 1982. - 85-бет.
² Ошондо -23-бет.

Эстетикалык информациянын моноканалдуулугу мына ушул фактыдан ырасталгансыйт. Бирок бир парадокс: Кожожаш болмуштун эстетикалык сапаттарын баамдабагансыганы менен, анын көзүнө миң түрдөнгөн табияттын ичинен жалгыз Суречкиден башка эч нерсе урунбагансыганы менен, иш жүзүндө ал башынан кечирген ай-жылдар, ал басып өткөн жолдор, аралыктар дүйнөнү таанып-билүүнүн чектери, өлчөмдөрү сыяктуу кабылданат. Анын ичинде, албетте, айлана-чөйрөнү, жалпы эле реалдуу чындыкты эстетикалык ыңгайда баамдоо жана түшүнүү түбү келип эле ошол жалпы когнитивдик процесстин, законченемдүүлүктүн татаалдыгын айгинелеп турат, дүйнөнү образдуу планда туюу жана түшүнүү аракеттери кыйыр түрдө болсо да, ошол көркөм жаратманын ичинен байкалып турат. Ашынган көк, өжөр, «фанатик» мерген саат сайын, күн сайын, кайберен ээсине жетип-жетпей, бирде кол сермээрлик аралыкка жакындап, бирде андан көпчүлүк жерге алыс калып, бирок көз ирмемге да куугунтугун токтотпой жүрө берет. Бул абалында ал караңгы теннелден чыга албай, жарык издеген жанды элестеткен. Бирок да акыркы, чечкиндүү кадамды жасаганга анын алы келбейт, акылы да жетпейт. Анткени анын алдында азырынча билинбеген социалдык, коомдук, руханийлик доор койгон, аныктаган интеллектуалдык, аң-сезимдик чек бар эле, бийик тосмо бар эле. Суречки бүткүл физиологиялык, биологиялык табияты, жөндөмү менен ошол чектин, адам жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы азырынча кескин ажыратыла элек жиктин реалдуу чындыгы, материалдык көрүнүшү, формасы болгон сыяктанат.

Бул жерде мифологиянын, мифологиялык ой жүгүртүүнүн коомдогу өзгөчө орду, ролу жөнүндөгү маселени козгой кетүү зарылчылыгы бар. Анткени миф, мифологиялык ой жүгүртүү адамзаттын өнүгүү тарыхында, айрыкча байыркы доорлордо, зор роль ойногон да. Мифологиялык образ эң алгачкы коомдук түзүлүш шартында эле жаралгандыктан, ошол коомго тиешелүү дүйнө түшүнүү өзгөчөлүктөрүн өз ичине камтып турган. Табияты боюнча образ таанып-билүү категориясы катары эсептелгендиктен, мифологиялык образдардын системасы да мезгил жөнүндө жеткилең информация берүүгө жарамдуу. Бир гана жери алгачкы коомдун адамы өз аң-сезиминде ачылып көрүнгөн дүйнөнү реалдуу эмес, «антиреалдуу»¹ ыңгайда кабылдап, анан ошого ылайык тыянак жасап, түшүндүргөн. Анткени ага дүйнө колго «урунттуу», көзгө «толумдуу» ж.б. жактары менен чалдыгып, кабылган. Адепки тотемисттик мифологияда «образ строился зрительно, потому, что шел именно от зрительных впечатлений. Его зримость сама по себе

¹ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. - М. Наука, 1978. - 27-бет

объективно подтверждает, что он возник как реакция мысли на сигналы органов зрения. Да оно и понятно: пространственные ощущения – самые ранние. Они вызывают первые восприятия явлений в форме наглядной конкретности. Итак, реальность ощущения не вызывает во все эпохи одинаково адекватных восприятий и представлений. Ощущение связывает человека с миром реальной действительности, с объективным миром, но оно же повернуто к нему и чисто субъективно, стороной восприятия, а следовательно, осмысления этого ощущения. Осмысление же складывается сознанием и объективно выражает в своей субъективности характер эпохи»¹.

Ушул чубалжыган цитата биз сөз кылып жаткан «Кожожаш» эпосунун орчундуу проблемаларына түздөн-түз тиешеси бар сыяктуу. Мифологиялык жана реалдуу турмуштук пландарды ичине гармониялуу түрдө камтыган «Кожожаш» эпосунда көркөм образ, анын миң кырлуу өзгөрүлмө дүйнөсү, көп катмарлуу структурасы биринчи кезекте чындыкты көз менен көрүүнүн жана өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болот. Эпостун образдарынын ошол кезгө урунттуулугу, колго «тутумдуулугу» адамдардын көрүү, сезүү, туюу органдарына реалдуу дүйнөнүн, анын түркүн кубулуштарынын түздөн-түз таасир беришинде, аң-сезимдин, акылдын ошол сигналдарга реакция кылуу, «жооп» берүү формаларында жатат. Мисалы, мезгилди жана мейкиндикти туюу, алардын чен-өлчөмүн баамдоо, элестетүү жөндөмү - адам баласынын эң алгачкы, байыркы жана тубаса касиеттеринин бири. Мында бир өзгөчөлүктү көңүлдө кармоо керек. Атасак адамдын сезүү, туюу жөндөмдөрү бардык доорлордо эле бирдей, адекваттуу түшүнүүнү жана түшүнүктөрдү пайда кылып келген эмес. Мунун толуп жаткан мисалдары, фактылары, ошонун ичинде логикага сыйбас көрүнүштөрү XIX–XX кылымда жашаган атактуу этнографтар, маданияттын тарыхчылары калтырган эмгектерде кеңири келтирилген.²

Айталы, ошол эле сыйкырдуу Суречкини, же жалпы эле кайберен дүйнөсүн Кожожаш мергенден кийинки доордо жашаган аңчылар башкача түшүнүшкөн, аларга башкача мамиле жасашкан. Мында биринчи кезекте адам аң-сезиминин архаикалык, байыркы мифологиялык дүйнө таануу, дүйнө таржымалдоо ыкмаларынан бара-бара бошоно баштагандыгы көңүлгө аларлык нерсе.

Албетте, бул улуу эки дүйнөнүн – адам баласы менен жаныбарлар дүйнөсүнүн, адамзат менен жансыз жаратылыштын – бири-биринен ажырашуу, кайра бири-бирине жакындашуу процесси оңой нерсе болбогондугу белгилүү. Мунун аябагандай татаалдыгы,

¹ Фрейдберг О. М. Миф и литература древности. - М.: Наука, 1978. - 68-бет.

² См. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. - М. Политиздат, 1989; Леви – Брюль Л. Первобытное мышление. - М.: Атеист, 1930; Фразер Дж. Золотая ветвь. - М.: Политиздат, 1980.

драмалык тирешүүлөргө, айыгышкан кармашууларга жык толгондугу ошол эле «Кожожашта» сонун берилген. Руханий бир тепкичтен экинчи бир чоң тепкичине диалектикалык секирик жасаган бул улуу процесс бир нече миңдеген жылдардын аралыгында өзүнүн адам коомунун өсүп-өнүгүш жолундагы чечүүчү факторлордун бири болгондугун далай ирет далилдеди жана далилдеп келе жатат. Тарыхый ушул зор бурулуштун, диалектикалык улуу процесстин бир гана учуру, көз ирмемдей мезгили, фрагменти «Кожожаш» эпосунда өзүнүн эң таамай көркөм чагылуусун тапкан. Бул жагынан алганда поэма дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыкта өзгөчө орунду ээлеген образдык жаратма болуп саналат.

Адам менен жаратылыштын карым-катнашы, тагыраак айтканда табияттын айрым катаал күчтөрү, касиеттери менен күрөшүү - поэманын негизги философиясы, мазмундук, чыгармачылык концепциясы. Мына ушул жерде теориялык бир кызык маселенин түйүнү жатат. Белгилүү болгондой, кийинки кездерде «Кожожаш» эпосунун мазмуну, сюжетинин негизинде кыргыздын айрым искусство ишмерлери өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларын жаратышты же болбосо анын негизги мотивдерин пайдаланышып, бүгүнкү күндө актуалдуу деп эсептелген проблемалар боюнча өз ойлорун сунуш кылышты. Мисалы, Мар Байжиевдин «Байыркы жомок» аттуу драмасы, анын режиссер Төлөмүш Океев менен биргелешип жазган «Ак илбирстин тукуму» («Потомок белого барса») деген сценарийи боюнча тартылган фильм ж.б. Ал эми мындан мурда Чыңыз Айтматов «Гүлсарат» повестинде «Кожожаш» эпосун пайдаланганы белгилүү.

Албетте, элдик поэмага кайрылуу менен искусство ишмерлери байыркы көркөм жаратманын азыркы заманга ылайыкташтырылган жаңы вариантын түзүп гана тим болушкан эмес. Авторлор азыркы менен мурдагынын ортосундагы бири-бири менен чырмалышкан табияттык, социалдык, генетикалык ж.б. жалпы адамзатка тиешелүү проблемаларды козгошот да, ошого жараша өз көз караштарын, позицияларын билдиришет. Мисалы, М. Байжиев «Байыркы жомокто» эпостун сюжетин, мазмунун чыгармачылык менен кайра иштеп чыгууга аракеттенген. Натыйжада эпостун башкы каармандарынын образдары бир кыйла терең иштелген, ал эми сюжеттик өзөк, линия башка нук менен өнүктүрүлөт, композициялык структура жаңыча, анан талаш-тартыштар да башкача кырдаалдарда чиеленишет ж.б. Ушуга байланыштуу жаратылышка «жырткычтарча» мамиле кылуу акыры келип аңчынын өзүн өлүмгө алып келгендиги көрсөтүлөт.¹

¹ См. Акматалиев А. Значение творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур - Б. Илим, 1994. -137, 140-беттер

Эпостун мазмунун мына ушул идеялык-көркөмдүк ыңгайда интерпретациялоо маселенин маанилүү жана керектүү жагы. Кеп мында бул композицияны белгилүү чыгармачыл адамдардын, ошондой эле окумуштуулардын жактап жаткандыктаында эмес. Кеп эпостун өзү ушул планда сөз жүргүзүүгө «жем» берип жаткандыгында. Поэма чынында да көп катмардуу чыгарма, ал миңдеген кылымдардын материалдык жана руханий кубулуштарын өз ичине камтып, миф менен реалдуу турмуштун ар кыл сапаттарын синтездештирген жана аларды жогорку көркөм ой жүгүртүү деңгээлинде жалпылап, ишке ашырган. Ошондуктан эпостун мазмунунан жаратылышты коргоо, экологиялык ой жүгүртүү идеяларын, принциптерин издөө, табуу аракеттери предметтин өзүнө тиешелүү сапаттарга туура келет, объекттин өз ичинде камтылган касиеттерден, белгилерден келип чыгат. Бул – маселенин бир жагы.

Ошону менен бирге эле маселенин экинчи жагы бар. Ал – кыргыз элинин эң байыркы эпикалык чыгармаларынын катарына кирген «Кожожашта» экологиялык маселенин козголушу, берилиши мүмкүнбү? – деген маселе. Ойду суроо иретинде коюп жатканыбыздын жөнү бар. Анткени кесе айтканда, поэмадан ырааттуу концепция түрүндө туюнтулган жаратылышты коргоо идеясын издеп, табуу - көркөм чыгарманы, анын тарыхый шарттар менен чектелген мазмунун белгилүү даражада модернизациялоонун, мезгил духуна ылайык интерпретациялоонун бир мисалы. Чынында эле «Кожожаштын» мазмунуна, мотивдерине кайрылып, көркөм чыгарма жараткандар эпостон али бүдөмүк, интуиция формасында гана өз чагылышын, туюнтулушун тапкан, келечекте гана ачылышы, билдирилиши мүмкүн болгон экология проблемасын атайлап бөлүп чыгып, азыркы күнгө туура келген, учурку маселелер менен үндөшкөн көз караштарды, чыгармачылык же социалдык концепцияларды окуучуларга, көрүүчүлөргө сунуш кылышууда. Бул - илгерки жомокко, мифке азыркы көз жана түшүнүк менен кароонун бир көрүнүшү. Албетте, искусство чыгармасына ушул сыяктуу мамиле жасоо көркөм процессте да, теорияда көптөн бери келе жаткан традиция болуп эсептелет.

Ал эми теориялык жана эмпирикалык жоболорго, далилдерге кайрылганда маселенин түпкүрдөгү жагы, көмүскөдө жаткан белгилери көзгө чалдыгат. Алар кайсы белгилер, кайсы касиеттер? Маселеге тереңирээк көз сала келгенде эпостун негизги идеясы болуп табиятты коргоо, аны сактоо эмес, тескерисинче ошол жаратылышты жеңүү, адам эркине багынтуу максаты, идеясы чыга келет. Андыктан эгерде эле «Кожожаш» поэмасы элибиздеги эң байыркы эпикалык чыгармалардын бири экени ырас болсо, анда эпосто азыркы маанидеги жана түшүнүктөгү экологиялык

проблемалардын коюлушу, козголушу өтө эле күмөндүү болуп саналат.

Бул ойду эмнеге негиздеп айтып жатабыз? Адам баласы эң байыркы доорлордо, өзүнүн «жаратылыштан бөлүнүп чыгуу» (В.И.Ленин) доорунда эле адамдык өз акыбалын, табияттын ошол жандуу жана жансыз дүйнөнү таануу, аны жеңүү, багынтуу аркылуу бекемдей, далилдей баштаган. Ал кезде, керек болсо, табиятка өкүмдүк менен, ал турсун «жырткычтарча» мамиле жасоо ошол эле табияттын «табиятынан» келип чыккан. Тавтологициябыз үчүн кечирим сурайбыз. Азыркы учур талап кылгандай айлана-чөйрөгө, жалпы эле болмушка ашкере аң-сезимдүү, өтө эле гармониялуу мамиле жасоо үчүн көзгө атар мерген Кожожашта жетишерлик объективдүү шарттар, өбөлгөлөр болгон эмес. Анткени эң байыркы мезгилдерден тартып эле ата-бабаларыбыз табияттын катаалдыгын, каршылыгын канчалык жеңген сайын ошончолук «адам» аттуу баш аягы жок «тепкич» менен улам жогорулай берген.

Демек табиятка аярлап, этияттап мамиле кылуу үчүн адам баласы оболу мурда ошол табияттын «ким», «эмне» экенин жакшылап баамдоосу, түшүнүүсү керек эле. А Кожожаш болсо азырынча бир гана нерсенин камын ойлойт: бир түтүн урукту тойгузуу милдетин адаттагыдай аткара берүү, ал үчүн, керек болсо, ага каршыккан кайберендин тукумун жер менен жексен кылуудан тартынбайт.

Мына ушул максатты көздөгөн мерген аңдоос албай тиричиликтеги өзүнүн эле түгөйүн, жаңоо майданында өзү менен катарлаш күн өткөргөн жаныбарлардын «ыйык» өкүлүнө кол көтөрдү, аны жок кылууга батынды. Муну менен атактуу аңчы эпикалык аң-сезимдин закону боюнча жашоонун булагы болгон, тиричиликтин азыгын берген так ошол жаратылыштын катуу «каргышына» калды. Мында экологиялык сезип-билүүнүн кандайдыр бир белгиси деле жок. Анын ордунда жаратылыш менен унисон жашаган жана дем алган байыркы адамдын аракеттери, ой-сезимдери гана бар. Анан ушул өзгөчөлүү тарыхый-социалдык кырдаалда, дагы бир жолу тактап айтканда, «Кожожашты» жаратып, аны соңку муундарга мурас кылып калтырган элде, анын шыктуу өкүлдөрүндө экологиялык ой жүгүртүүнүн өзү, табиятка экологиялык мамиле жасоонун өзү ушунчалык ыраатуу, терең жана жогорку деңгээлде иштелген концепция түрүндө көрүнүшү мүмкүн беле?

Экология – техникалык кылымдын илими, илимий-техникалык прогресстин натыйжасында пайда болгон көз караштардын системасы. «Экология» деген терминдин өзү 1866-жылы немец зоологу Э. Геккель тарабынан сунуш кылынган. Кожожаш, же аны

көркөм чыгармага айландырган образдык дүйнө тааным ал кезде экологиялык ой жүгүртүүдөн алда канча алыс эле. Андыктан бул укмуштай оригиналдуу элдик поэмага анын өз маанисинен, ички түзүлүшүнөн келип баа бергенде гана предмет жөнүндө туура пикир түзүлүшү мүмкүн. Оригиналдуу көркөм маңызы, объе. лвдүү дүйнөнү мифтик боектор, каражаттар менен кабылдоого негизделген образдык структурасы аркылуу «Кожожаш» эпосу биздин күндөргө чейин бийик сапаттуу көркөм жаратма катары сакталып келди.

Эми дагы эле ошол маселенин экинчи жагы бар деген ойго кайрылып көрөлү. Шекспирден тартып Гоголго чейинки генийлер өз чыгармачылык тажрыйбасында мурда белгилүү болгон айрым адабий фактыларды кайра иштеп чыгуу менен эле көркөм өнөр дүйнөсүндө өлбөс-өчпөс из калтырышканын билебиз. Ушул сыяктуу эле «Кожожаш» эпосунун негизинде да кыргыз искусство ишмерлери бир нече чыгармаларды жаратышты. Алардын айрымдары элибиздин адабият, маданият тарыхында өзүнүн салмактуу ордун дайыма сактап калмакчы.

Ал эми жалпылап айтканда, «Кожожаш» эпикалык поэмасында мифтик ой жүгүртүүнүн түпкү табияты байыркы адам өз жөндөмүн, касиеттерин жаратылыш кубулуштарына ыйгаруусу, өткөрүүсү менен аныкталган жана ошол өзгөчөлүк аркылуу өзүнүн моделдештирүү функциясын ырааттуулук менен ишке ашырган. Мисалы, адам коомунун айрым белгилери (үй-бүлө куруу, биргелешип жашоо ж.б.) модель катары Суречкинин жүрүш-турушунда, инстинктивдүү кыймыл-аракеттеринде, адам менен болгон өз ара байланышуу, түшүнүү учурларында кайталанат. Поэмада кадимки эле күндөлүк, көнүмүш тиричиликтин формалары мифологиялык кырдаалга, атмосферага өткөрүлүп, мифтик окуялардан эң жогорку фантастикалык реалдуулук жаралат. Ал реалдуулук тиешелүү мифологиялык традициясы бар кабылдоочулардын, журтчулуктун аң-сезиминде эртеңки менен азыркынын ортосунда эч качан үзүлбөс генетикалык байланыштын бар экендигин ырастап турат. Ошону менен бирге эле «Кожожашта» мифологиялык ойлоо, мифологиялык баа берүү социалдык топ менен жаратылыштын өз ара карым-катнашын гармониялаштыруу жумушун да өзүнө алган. Буга Молдожаштын Суречкинин кызына үйлөнгөнү күбө.

Тегинкисин айтканда, мифологиялык ой жүгүртүүнүн өзгөчө багытка, максатка баш ийдирилип турушунда, анын мезгил менен мейкиндиктин түбөлүктүүлүгүнө, чексиздигине ыкташында терең идеялык, мазмундук фактор бар экендиги окумуштуулардын изилдөөлөрүндө атайын белгиленет: дело в «установке мифологии на исключение необъяснимых событий, неразрешенных коллизий, выходящих за пределы неизменного социального и космического

порядка. Мифология постоянно передает менее понятное через трудно разрешимое через менее трудноразрешимое (отсюда медиации). Мифология не только не сводится к удовлетворению любопытства первобытного человека, но ее познавательный пафос подчинен гармонизирующей и упорядочивающей целенаправленности, ориентирован на такой целостный подход к миру, при котором не допускаются даже малейшие элементы хаотичности, неупорядоченности»¹.

«Кожожаш» эпосунун мазмуну так ушул теориялык жобого туура келет. Чынында да эпостогу окуялардын аякталышы, эпикалык процесстин жыйынтыкталышы мифтин дүйнөнү гармониялаштыруу жана иретке салуу потенциясын ачып бергенсйт. Поэмада фантастикалык окуялар менен реалдуу фактылардын айкалышы, жанаша жүрүшү канчалык жыш жолукпасын, баары бир түшүнүксүз эпизоддор, чечилбей калган коллизиялар жок. Өлүм болобу, же өмүр болобу, трагедия болобу, же кубаныч болобу – бардыгы ачык-айкын, күдүксүз жыйынтыктар менен аякталат. Сюжеттин өнүгүшү ар түрдүү тоскоолдуктардын көп кездешишине карабастан оптимисттик сезим менен чулганган. Мына ошондуктан «Кожожаш» эпосу өтө керектүү функциялык милдетти аткарган көркөм жаратма катары миңдеген жылдар бою элдин көңүлүндө, акыл-эсинде сакталып келди. Бул мифологиялык поэманын улуу сыры, улуу күчү анын мазмунунун адамзаттын эртеңине, келечегине багытталгандыгында, түбөлүк өчпөс, эскирбес проблеманы – идеалды адамзат алдында кое алгандыгында. Казак акыны Олжас Сулейменов дүйнөнү таанып-билүүдөгү ушундай кылымга татырлык ачылышты, рухтук жаңыланууну төмөнкүдөй сапаттар менен берген: «Биринчи кылым алгачкы адамзат бабасы жерден боорун көтөрүп, боюн түзөтүп, аңтаң болуу менен жыпжылуу, опоор колдорун асманга сунуп турган кезинен башталган».

Гносеологиялык олуттуу мааниси бар ушул законченмдүүлүк эстетика билиминин өсүп-өнүгүшүнө, эстетикалык ой жүгүртүүдө, чындыкка эстетикалык мамиле жасоонун тарыхый өнүгүү этаптарында салмактуу роль ойногон. Мунун айрым бөтөнчөлүктөрүн кыргыз элинин акындык, оозеки поэтикалык искусствосунун өнүгүш мисалында карап чыгууга болот. Белгилей кетчүү нерсе – оозеки чыгармачылыгы менен бүгүнкү профессионал искусство эстетикалык жактан чектеш, бири-бирине өбөктөш кубулуштар экендиги. Айталы, акын – импровизаторлордун ырчылык өнөрүн элдик эпостон кийинки этап, бир аз жогорку тепкичте турган образдык көрүнүш деп эсептөө ылайык. Кийинки 60-70 жыл аралыгында импровизация түрүндө

¹ Мелетинский Е. М. Поэтика мифа - М.: Наука, 1976 - 169-бет.

жаралган акындык искусство сапаттык жаңы доорду башынан өткөрдү. Анткени ал жазма адабият менен жанаша өсүп-өндү. Коомдо тынымсыз жүрүп турган зор социалдык, саясий процесстер фольклордун сынаккы принциптери, каражаттары аркылуу чагылтылды жана бааланды. Мында профессиялуу адабият менен оозеки поэзия өнөрчүлүгүнүн ортосундагы мамилелер, алардын илимий теорияда талдоого алынышы бир далай татаал, кээде драмалуу коллизиялар, айгашуулар менен белгиленди. Мында таптык, идеологиялык жана башка көз караштардын гипертрофияланган факторлору өзүнүн терс ролун ойнобой койгон жок. Ошондой эле искусство проблемаларын талдоого алган авторлордун, теоретиктердин индивидуалдуу окумуштуулук, адамдык сапаттары, көз караштары, билим деңгээлдери, топтук, же жекелик кызыкчылыктардын үстөмдүгү, жалпы эле көркөм чыгармачылыкка эстетикалык-теориялык баа берүүнүн калыптаныш, өнүгүш өзгөчөлүктөрү жана башка бөтөнчөлүктөр чоң мааниге ээ болду. Мисалы, Молдо Кылыч сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгында анын миң түркүн боекторун эстетикалык планда кабылдоо образдуу ой жүгүртүүнүн орчундуу бөлүгүн түзүп турат. «Чүй баяны», «Керме тоо», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» сыяктуу чыгармаларда кыргыз элинин флора менен фаунасындагы жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, топурак-таштардын гармониясы, эстетикалык миң түрдүүлүгү, адам менен табияттын биримдиги ырга салынган.

Болмушту эстетикалык ыңгайда кабылдоонун маанилүү бир маселеси бар. Н.Г.Чернышевскийдин сулуу өңдү (бетти) сүрөткө тартуу – бул бир маселе, ал эми сулуу, кооз кылып сүрөткө түшүрүү – бул таптакыр башка маселе деп айтканын эске салып, М.С. Каган мындайча тыянак жасайт: «Искусствонун эстетикалык баалуулугунун мына ушундай эки пландуулугунда сонундукту көркө сүрөттөп берүүнүн өзгөчөлүгү жатат»¹. Искусствонун эстетикалык маңыздуулугунун ушул өңдүү айрмачылыгы ошол кыргыз акын-төкмөлөрүнүн чыгармачылыгында өтө мүнөздүү түрдө чагылган. Муну Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Барпы, Эшмамбет, Коргол, Жеңижок, Алымкул, Ысмайыл Борончиев жана башкалар сыяктуу атактуу ырчылардын поэзиялык мурасы ырастап турат. Мисалы, Токтогулдун «Дүнүйө» аттуу ырында объективдүү чындыктын карама-каршылуу касиеттери, кооздук менен көрксүздүктүн ортосундагы жер аймактагандан бери келе жаткан ажырымдык белгилери таасын тартылган: «Келериңде, дүнүйө, толукшуп чыккан айдайсың, кетериңде, дүнүйө, суу жүрбөгөн

¹ Каган М.С. Лекции по марксистско – ленинской эстетике. Изд. Ленингр. Унив. 1971 –101-бет.

сайдайсың; келериңде дүнүйө, караңгы тамга чыраксың, кетериңде дүнүйө, карышкыр жеген улаксың"»ж.б. Бул жерде реалдуу чындыктагы, же адам турмушундагы сонун, ажайып кубулуштар нукура реалисттик каражаттар менен сүрөттөлгөн. Ошондой эле алардын түрү суук, өмүрсүз, көрксүз турушу да, же болбосо табияттын гүлдөп, толукшуп чыккан айдай көрүнүшү да көздүн жоосун алгандай боектор менен сыпатталган. Эгерде дүйнө көлдөй толкуп, кеңирсип турса, а табият болсо бүткүл өң-түсү, миң түркүн кубулуштары менен адам кыялын, көңүлүн көкөлөтүп турса, ал дүйнө сөзсүз сонун, андай дүйнө акылы, сезими таза ар бир адамга эстетикалык ыракаттануунун, эстетикалык кумарлануунун объектиси болуп кызмат кыла алат. Токтогул, башка өз замандаштары сыяктуу эле, айлана-чөйрөдөн, адам рухунун туундуларынан биз эстетикалык деп тааныган сапаттарды таба билген. Аны ырларынын көөнөрбөс белгилеринин бири мына ушунда.

Кыргыз элинин оозеки импровизатордук поэзиясындагы өзөктүү мотивдердин бири – табияттын көркү, кооздугу жана анын адам тиричилигиндеги пайдалуу жактарын биримдикте, гармониялуу айкашында карагандыгы. Мисалы, «Аккан суу» темасы Жеңижоктун, Барпынын, Токтогулдун чыгармачылыгында мына ушундай ыңгайда иштелген. Барпы түсү тунук затынан, суунун өзүнөн «касиеттүү жүзүн» көрө билген, а Токтогул болсо «толгон айдай жаркырап, жарык чыкканын» белгилеген. Тактап айтканда, суунун химиялык, биологиялык жана башка сапаттары эстетикалык түргө, эстетикалык түскө келтирилип, образдык электен өткөрүлөт. Натыйжада окуучунун, угуучунун көз алдында көркү менен көз тайгылткан образдуу элес пайда болот. Ушул процесстин өзүндө кубулушка эстетикалык баа берүү элементи катылган.

Ошентип, кыргыз элинин дүйнөгө, объективдүү чындыкка жасаган эстетикалык мамилеси, айлана-чөйрөнүн кубулуштарын эстетикалык мааниде түшүндүрүү аракеттери эң байыркы доорлордон тартып эле кадам шилтей баштаган. Бара-бара калктын аң-сезими өсүп, акыл чабыты кеңейген сайын анын эстетикалык сезимдери, табиттери, көз караштары да калыптана, улам жаңы тепкичтерге көтөрүлө берген. Бул законченемдүүлүктүн концепцияланган, «уютулган» формалары элдин оозеки чыгармачылыгынан, анын түрдүү жанрларынан орун алган. Бирок муну илимий-философиялык аспектке талдоо иши кыргыз элинин улуттук жазмасы пайда болгондон кийин, калк арасына философиялык билимдердин тарала баштаганынан тартып гана колго алынды. Буга социалисттик Октябрь революциясы жараткан объективдүү коомдук, маданий өбөлгөлөр мүмкүндүк берди деп

айтсак, аша чапкандык болбос эле. Алгачта (20-30-жылдарда) К.Тыныстанов, Т.Жолдошев, М.Догдуров, Ж.Жаргырчиев сыяктуу авторлордун адабий-сын макалаларында, рецензияларында көркөм чыгармага, анын чындыкка болгон мамилесине эстетикалык баа берүүнүн айрым элементтери кездешкен. Башкача айтканда, эстетиканын маселелерин изилдөө адабият жана искусство таануу илимдеринин алкагында жүргүзүлүп келген.

1950-жылдардын башынан тартып, Кыргызстанда эстетика боюнча алгачкы илимий эмгектер пайда боло баштады. Ал изилдөөлөрдүн башатында азыркы Улуттук Илимдер Академиясынын академиги Азиз Салиев сыяктуу философтор турган. Анын алгачкы көлөмдүү эмгеги – «Жизнь – в стихах» (заметки об эстетической природе поэзии)». Аты айтып тургандай, бул монографияда поэзиянын табияты эстетиканын жалпы маселелери менен байланышта каралат. Поэзиянын өзгөчө маңызын түшүндүрүү мында көркөм адабияттын поэтикалык түрүнүн предмети жөнүндөгү маселени теориялык талдоо максатында багытталган. Ушуга байланыштуу автор сонундук проблемасын кеңири талкууга алат да, эстетикалык көрүнүш катары ал объективдүү түрдө материалдык жана рухтук кубулуштарда жолугарын айтат. Ошондой эле бул маселеге ар башка тарыхый кырдаалдарда жасалып келген мамилелер, аны таанып-билүү жана чечмелөө жолдору ар түрдүү болоору белгиленет. Жалпылап айтканда, Кыргызстандагы бул биринчи көлөмдүү жана олуттуу эмгекте поэтикалык чыгармачылыктын өзгөчөлүктөрү ар тараптуу эстетико-философиялык талдоого алынган.

Ал эми «О природе художественного образа» деген экинчи китепте А.Салиев көркөм образ – турмуш кубулуштарын көкүрөктөн, сезимдерден, баштан эмоцияга чулгап өткөрүүнүн жемиши деп карайт. Дүйнөнү эмоциялык кабылдоонун туюндусу катары көрүнгөн образ өзүнө ойду, көңүл толкунун сүрөттөөнү камтып турат. Мунсуз объективдүү чындыкты таанып билүү мүмкүн эмес: билим, ой, ошонун ичинде образдуу ой жүгүртүү, социалдык кубулуштардын маанисин аныктоо жана башкалардын баары биригип келип, ошол тэле баштан кечирүү, жүрөктөн өткөрүү аркылуу пайда болот.

«Человек входит в мир» аттуу китебинде окумуштуу көркөм чыгармачылыктын теориясы менен практикасынын биримдигин далилдеген ар түрдүү материалдарды талдоого алган жана сунуш кылган. Жалпылап айтканда, А.Салиевдин эмгектеринде эстетиканын маанилүү проблемалары түздөн-түз же кыйыр түрдө өзүнүн кең-кесири чагылуусун тапкан. Мында илимпоздун радио жана теле көрсөтүү аркылуу угуучулар, көрүүчүлөр менен болгон

маектери, окуган лекциялары ошол эле эстетика илиминин өсүп-өнүгүшүнө, элдин көркөмдүк эстетикалык табитинин тарбияланышына кызмат кыларын белгилеп кетүү керек.

60-90-жылдарда башка философтордун эмгектеринде да эстетиканын айрым маселелери изилдөөнүн объектиси болду. Буга байланыштуу Асылбек Алтымышбаевдин, Арон Брудныйдын, Азис Нарынбаевдин, Баатырбек Аманалиевдин, Карыбек Молдобаевдин, Аскар Какеевдин, Тендик Аскаровдун, Кадырбек Матиевдин, Медербай Жанузаковдун, Шайлообүбү Акмолодоеванын, Асылбек Медетбековдун ж.б. авторлордун эмгектерин атоо ылайык. Философиянын ушул тармагына ыкташкан искусствоведдер Жамал Үметалиева, Каарман Ашымов, Ольга Попова, Балбай Алагушов, Людмила Прыткова, Байышбек Будаичиев, Жүкүн Иманкулов, Роберт Уразгильдеев ж.б. сыяктуу авторлордун искусствонун ар түрдүү жанрлары, проблемалары жөнүндө жазылган китептери, макалалары маселенин жалпы илимий картинасын толуктап турат.

Эстетика байыртан бери сулуулук, сонундук, асылдык жөнүндөгү илим деп таанылып келгендиги белгилүү. Ал эми табият менен адам коомундагы бул аталган сапаттар, белгилер түбөлүктүү кубулуштардын катарына кирет. Демек, аларды илимий-теориялык жагдайда окуп, үйрөнүү изилдөө да өз кезегинде эскирбес, дайыма актуалдуу, коомго керектүү илимий тармак болуп кала берет. Мындай шартта эстетикага жаңыча чыгармачылык түрткү, импульс берүү керектиги күн тартибине коюлууга тийиш. Аспирантура, докторантура аркылуу жогорку квалификациядагы кесип ээлерин даярдоо, эстетика боюнча атайын илимий жана популярдуу эмгектерди, сөздүктөрдү басмадан чыгаруу, жогорку окуу жайларында лекциянын курстарын окуу, Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин философия факультетинде эстетика боюнча кафедра уюштуруу иштери ушул эле жалпы милдеттердин ичине кирчү маселелерден. Эстетика илимий философиялык багыт катары тиешелүү деңгээлде кармалып турса, элибиздин руханий дүйнөсү да ар түрдүү тоскоолдуктарга карабастан, асылдыктын, алга жылуунун, таза максаттарга жетүүнүн ишенимдүү ориентири болуп кызмат кылуусун улантат бермекчи.

Ал эми азыркы күндө болсо кыргыз эстетика илиминин предметине тиешелүү маселелердин кээ бирлеринин чети оюлбай жатканын дагы бир жолу кайталап кетели. Бул жагынан «Казакстандын философиялык мектеби» деген атакты алып жүрүшкөн боордош казак элинин философтору бир далай алгылыктуу жана биз үйрөнө турган салмактуу эмгектерди бүтүрүп коюшкандыктарын бир жагынан суктанып, экинчи жагынан жакшы

маанидеги ич күйүү сезими менен белгилөөгө аргасызбыз. Башкасын айтпаганда да, жакында эле жарык көргөн «Казакская философия» деген фундаменталдуу эмгек кимдин эмнени жасап койгондугун же жасап жаткандыгын жакшы күбөлөй алат. Ал китепте казак калкынын байыртан бери сакталып келген бай руханий мурасы философиялык аспектке талдоого салынган. Ошондой эле казак, кыргыз элине ортоктош болгон айрым ойчулдар, акылмандар, ырчылар ж.б. илимий анализден өткөрүлгөн. Алардын ичинде, мисалы, Асан Кайгы бар. Аны биздин илимпоздор кыргыз элинин акылманы, аалымы катары карашат.

Айталы, Франциянын улуу философу – ойчул Мишель Монтень «механикалык цивилизация» деп аталган доор XIX кылымдын экинчи жарымында башталып, өзүнүн гүлдөгөн учурун так ушул биз жашаган мезгилде башынан өткөрүп жатпайбы. Азыр адам коомунун, ошондой эле жаратылыштын ажырагыс бөлүгү катары миңдеген, миллиондогон жылдардан бери жашап келе жаткан түрдүү жандыктарга аңуулаганда эмки аңчыларга, мергендерге илгеркидей жаа огу эмес, же бир атар милтелүү мылтык эмес, кадимки автомат куралы, автомашина, ал турсун вертолет кызмат кылчу болду. Бул туурасында Чыңгыз Айтматов «Акыр заман» («Плаха») романында зээн кейиткен трагедиялык планда айтып бергени окуучуларга жакшы маалым. Бул-ошол «механикалык цивилизациянын» бир көрүнүшү. Өткөндөгү менен азыркынын ортосундагы жалпы рухий, маданий, адеп-ахлактык ж.б. байланыш традициялары бүгүнкү табият жаатында өтүп жаткан чоң кырсыктардан (жер титирөө, кургакчылык, суулардын, токойлордун ж.б. азайышы) айрыкча көзгө салдырганын байкаса болот. Бул байланышты, мисалы ошол эле Асан Кайгынын өмүрүнөн, мурасынан көрөбүз.

Асан Кайгы аты элге жакшы таанымал болсо да, анын дүйнө, адам, жан-жаныбарлар туурасындагы ой жүгүртүүлөрү, афоризмдери, баяндары бизге дейре кеңири сакталып калбаган. Аны чыгармаларынын айрым үзүндүлөрү боюнча гана билебиз. Бирок ошол кыскача, үзүк-үзүк, фрагментардуу ой тутумдары, ой формалары боюнча эле анын авторунун ким экендиги, көз карашы, дүйнөгө, айлана-чөйрөгө жасаган мамилеси жөнүндө жетишээрлик маалымат алууга болот.

Асан Кайгы - альтруисттик умтулууларга ээ болгон, башкалардын камы үчүн өз жанын, кызыкчылыктарын курмандыкка чалууга даяр турган ойчул. Ал кыргыз элинин мурдагы тарыхый шартында болмуш менен адамдын биримдигин, өз ара ажырагыс байланышта жашай тургандыгын ар түрдүү образдык, социалдык, психологиялык планда чагылдырган инсан. Аны өз мезгилинин реалдуу белгилерин

таамай тарткан ишмер, акылман, сүрөтчү катары баалоо туура болор эле.

Асан Кайгынын мурасына баа берүүдө бир нерсени көңүлдөн чыгарбоо керек. Бир жагынан ойчул илгерки өткөн убактарда бийлик жүргүзгөн Жаныбек аттуу хандын замандашы болгон, ар түрдүү улама сөздөр, легенда мүнөзүндөгү баяндардын ээси катарында эсте сакталган. Мындай адабий булактарда Асан Кайгы өзүн көбүнчө айлакер, куу, ар кандай кыйын кырдаалдан амал, жол таап чыгып кеткен каарман катары көрсөтөт. Анын адамдык сапаты, мүнөзү Жаныбек хандын кара ниеттигине, текебердигине, зулумдугуна каршы коюлат. Мына ушунун негизинде айрым окумуштууларыбыз Асан Кайгынын идеялык коомдук жана турмуштук позициясы, көз караштары «Залимдикке күч менен каршылык көрсөтпөө» («непротивление злу насилием») деген белгилүү концепцияга туура келет деп айтып жүрүшөт. Ал концепцияны бир кезде Лев Толстой сунуш кылганын жана өз чыгармачылык тажрыйбасында кеңири пайдаланганын билебиз. Бирок бул ойду, идеяны түз бойдон көчүрүп келип эле кыргыздын мурунку кылымдарда жашаган ойчулуна такай байлап караганыбыздын канчалык илимий, тарыхый негизи бар? Биздин оюбузча, Асан Кайгынын идеялары «залимдикке күч менен каршылык көрсөтпөө» концепциясына туура келет деш маселенин бир гана жагын көңүлгө алгандыкка жатат. Анын карманган күчү - акылы. Ал өзү сөөлөтүнө, зоболосуна таянгандай жана ошого жараша ханга, же бекке күч менен каршылык көрсөткөндөй уруу төрөсү же аскер башчысы эмес, жөн гана карапайым адам. Жаныбек хандын алдына келген учурларда ага күч менен каршылык көрсөтүүгө Асан Кайгынын алы да, мүмкүнчүлүгү да жок эле.

Ал эми афористтик формада, кээде ыр түрүндө туюнтулган турмуштук байкоолор, сүрөттөөлөр Асан Кайгынын ойчул катары көрүнгөн негизги сапаттарынын бири. Анын ысымынын да Асан Кайгы болуп аталып калышы так ошол өзү калтырган мурастын мазмунуна, идеялык, көркөмдүк ж.б. касиеттерине байланыштуу. Акылмандани калган учкул сөздөр, ыр саптары анча деле көп эмес. Бирок ошол чакан рухий, көркөм мурас элибиздин маданий тарыхында көзгө урунарлык орунду ээлеп турат. Мунун бир себеби - ошол мураста берилген ой тутумдарынын, проблемаларынын оригиналдуу мазмунда билдирилиши. Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгында чындыкты ушул сыяктуу түшүндүргөн башка көркөм жаратмалар жокко эсе. Бул жагынан ал биздин рухий маданиятыбызда кайталангыс, уникалдуу мааниге ээ.

Албетте, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, анын баардык жанрларында жалпы адам тагдырына тиешелүү маселе-

лерден башка толуп жаткан өзгөчө, конкреттүү турмуш кубулуштары чагылтылган. Бирок алардын эч бири Асан Кайгынын чыгармачылыгындагыдай өзгөчөлүү мүнөздө, түстө берилген эмес. Белгилүү болгондой, Асан Кайгыга тиешелүү деп эсептелген жорго сөз түрүндөгү баяндоолор уйкалыш формада кездешкен. Эл ичинде Асан Кайгы лакабы деп да айтылат. Ошондой эле жер – суу, жан – жаныбар, жалпысынан – жаратылыш сыны катары да бааланат.

Асан Кайгы мурасы азыркыга чейин Тоголок Молдо менен Абдыкалык Чоробаев тарабынан ыр түрүнө салынган варианттары боюнча элге маалым. Бир күнү кар жаап, кыш башталганда Асан Кайгы өзүнүн сөзүн айтат:

Салган тамы жок,
Кылган камы жок,
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Мал багарга алы жок,
Көзү - башын көгөртүп,
Баягы көгөөн байкуш кантти экен?
Көрө турган көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышкан,
Баса албаган балчактап,
Бака байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Кирер эшиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Оргон – жыйган чөбү жок
Эчтемеге эби жок
Доңуз байкуш кантти экен?
Колун алып бооруна
Коркуп качып жүгүргөн
Коен байкуш кантти экен?
Оокат кылаарга эти жок,
Отун алар эби жок
Чапаны жыртык, жеңи жок,
Жесир байкуш кантти экен?¹

Мына ушул үзүндүдөн көрүнүп тургандай, Асан Кайгынын сөзүндө адамдарга жана айбанаттарга боор ооруу, жан тартуу, алардын кыш

¹ Тоголок Молдо. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. -Ф. Кыргызстан, 1970. Т. 1. 124-бет

келгендеги кыйынчылыктарына тең орток болуу, кайгыларын, азап-тозогун бөлүшүү сыяктуу адам пендеси үчүн ыйык, кымбат сапаттар өзүнүн чыныгы баасын, көркөм сыпатын жана сынын алган. Макулуктарды, жан-жаныбарларды аео, кыйналуу менен эске салуу, мезгилдин катаал учурунда, айрыкча кыш-кыроодо, алардын ал-акыбалын кабыргасы кайышып сурамжылоо бүгүнкү күндөгү жандуу турмушка таш боор технократиялык мамиле жасоо көнүмүшкө айланган кырдаалдагы адам баласынын башына түшкөн түйшүктөн кабар берет. Азыркы кездеги жаныбарларды коргоо, сактоо милдетин колуна алган ар түрдүү коомдор, уюмдар биздин байыркы авторубузду чыгармачыл рефлексияларына, ой толгоолоруна жооп берип жаткансыйт. Муну менен Асан Кайгынын аңгемелери өмүрдүн улуулугун, ар бир тирүү жан кам көрүүгө татыктуу экендигин ырастайт, дүйнө жер каймактаганда эле түптөлгөн, өзөк байлаган табигый, генетикалык башталмалардын өчүп-өлбөстүгүнө ишеним туюнтат, алсыздарды рух жана дене азабынан жабыр тарткандарды колдоого алат. Анткени жаратылыштын, коом өнүгүшүнүн татаал законченемдүүлүктөрүнө, алардын дайымкы кысымына карабастан, ошол башталмалар, ошол өзөктүк байланыштар улам жаңы күч менен кайра жашоо майданына чыга берет эмеспи.

Эске алчуу дагы бир нерсе. Асан Кайгыга мүнөздүү болгон кейикчилдик, сарсанаага баткандык аны пессимист, курулай убайымдын кулу кылгансыйт. Бирок бул жерде кичинекей бир нюанс бар. Ылгай келгенде эртегиде жашаган акылманыбыз көзгө урунган нерселердин баарын тизмелеп, табият, адам касиеттерин ийне-жибине чейин регистрациялоо менен гана алек болгон, курулай убаракерчиликтин оор жүгүн көтөргөн жанды дегеле элестетпейт. Биздин оюбузча, фактыларды адам жанынын назиктигине, ыйыктыгына, сезгичтигине жараша атоонун, эске салуунун өзүндө эле активдүү турмуштук позиция катылган. Муну менен улуу ойчул элдин боорукерлик сезимин ойготкусу келет, журтчулук үчүн маанилүү нерселерди айтууну самайт, табият берген өмүрдү биргелешип сактоо жолдорун издөөгө чакырат.

Ошентип, боорукерлик, тирүү жандыктарга, күч -кубатсыз бечара, байкуштарга жан тартуучулук Асан Кайгы лакабынын негизги идеялык мотиви болуп саналат. Ал эми тиричиликке бейкапар көз салгансыганы - иш жүзүндө анын жөн гана чүмбөтү. Карай келгенде ал масканын артында жер бетиндеги жан-жаныбарлардын ысык-суугуна бирдей күйүп, бирдей тоңгон өтө назик, боорукер, кайрымдуу адам пендесинин образы жатат.

Буга кошумчалап, мындай деп айтар элек. Асан Кайгы кыргыз элинин илгерки көркөм өнөрпоз, ойчул, коомдук ишмерлердин ичиндеги эң алгачкы «экологиялык» ой жүгүрткөн автор болуп саналат. Ал мына ушул касиети менен, бүгүнкү күндөгү жердин фауна жана флорасын коргоону негизги максат кылып койгон ар

түрдүү мамлекеттик, коомдук, жекелик ж.б. уюмдарынын максаттары, пландары, кыймылдары менен үн алышып турат.

Дүйнөнү кабылдоонун, түшүнүүнүн Асан Кайгыча мүнөзү, өзгөчөлүгү башка элдерде да жолуга турганы кызык. Мисалы, Асан Кайгынын дагы бир улуттук варианты казак элине таандык экенин жогоруда эскерткенбиз. Казактын Асан Кайгы жөнүндөгү тарыхый улама баяндарында алдыда боло турган алаамат, кыямат-кайым, оор мүшкүл туурасында айтылат экен. Бул эртеги сөз Мухтар Ауэзов тарабынан талдоо алынган¹. Демек, казак элинин Асан Кайгысы байыркы кассандралык жөндөмгө эгедер инсан болгон.

Асан Кайгынын аңгемеси жалпы адамзаттык кубулуштар менен эриш-аркак келерин дагы бир-эки мисал аркылуу көрсөтөлү. Тибеттин атактуу далай – ламасы, Нобель сыйлыгынын лауреаты Агван Лобсан бир кездеги советтик журналисттер менен жолугушканда өзүнүн күн сайын бир нече ирет аткарылуучу сыйынуу, табынуусунун маанисин мындайча чечмелеп берген: «Для всякого буддийского монаха обязательная часть молитвы – сочувствие, сострадание ко всем живым существам, а в особенности к человечеству. Смысл молитвы – развить в себе способность к состраданию, стремление помочь»².

Эмиграцияда өсүп-өнгөн белгилүү орус жазуучусу Владимир Набоков «Защита Лужина» аттуу романында каармандардын бирине мүнөздүү болгон сапатты төмөнкүчө сүрөттөйт: «Но до самого пленительного в ней никто еще не мог докопаться: это была таинственная способность души... постоянно ощущать нестерпимую, нежную жалость к существу, живущему беспомощно и несчастно, чувствовать за тысячу верст, как в какой-нибудь Сицилии колотят тонконогую ослинку с мохнатым брюхом»³. Польшалык белгилүү жазуучу, сөздүн, стилдин устаты Ян Парандовский мындай дейт: «Начиная от «Иллиады», где столько сочувственных гекзаметров посвящено горестной человеческой доле, где бессмертным блеском сверкает ночная беседа Ахилла с Приамом, именно состраданием отмечаны самые высокие страницы европейской литературы, и таким же животворящим ключом бьет это чувство во всех литературах Востока»⁴. Ушуга окшогон фактылардын негизинде Асан Кайгынын ой жоруулары, кайгы тартканы сары санаанын туткуну болгону жалпы адамзаттык мотивдерге, көз караштарга окшош, үндөш келери аныкталат.

Ошентип, Асан Кайгынын алда качанкы заманда тарткан азабы адам акылынын күбөсү катары биздин күндөргө чейин жетти. Жеткенде да табы кетпей, Турар Кожомбердиевдин белгилүү

¹ М. Ауэзов. Мысли разных лет. 1968 -321-бет

² О. Битов, Ю. Куликов. Свидание с Далай – ламой // Лит. Газета, 1990. №13

³ В. Набоков. Защита Лужина -М.: 1989 -49-бет

⁴ Ян Парандовский. Алхимия слова. -М.: Прогресс. 1972. -282-бет.

жыйнагынын аты менен айтканда, «от өчпөгөн коломто» түрүндө жетип олтурат. Ал очоктон учкун чыгарып, көркөм өнөрчүлүктүн, аң-сезимдин жалынын тутантуудан ашык эмне бар? Асан Кайгынын мурасы бүгүнкү күндө так ошондой роль ойногонго багышталган сыяктуу. Чын-чынына келгенде атам замандарында эле «экологиялык» ой жүгүртүүгө чамалуу экенин далилдей алган Асан Кайгы биздин эле замандашыбыз өңдөнүп кетет. Мындай тыянак жасоого жетишерлик негиз бардай. Казак элинин Асан Кайгысы, жогоруда эскерилгендей, келечекте болчу оор сыноолорду, калк башына түшчү азап-тозокторду алдын ала туя билүү жагынан айырмаланып турса, өзүбүздүн улуттук Асан Кайгыбыздын баяндарында бул өңдүү эртеңкиге апелляция жасоо, ошого болжолдоп болсо да көз чаптыруу мотивдери анча деле байкалбайт. Бирок мунун негизинде кыргыз ойчулу келечектен караманча кабардар болбогон деп бүтүм чыгаруу чындыкка жатпас. Асан Кайгынын суроо салып иликтөөлөрү өз доорундагы күндөлүк тиричиликтин, утурумдук өмүрдүн белгилерин, кыйын-кысталыш жагдайларын аныктоо, тактоо жагына топтолсо да, сөздүн түпкү мааниси келечектен ажырап калган эмес. Анткени, күздөн кийин кыш келери абалтан дайын болгондой, ызгаардуу аяздын сапаттарын «ичиркенүү» менен сүрөттөө аркылуу Асан Кайгы тээ алыска, эртеңки күнгө да көз салгансыйт. Бир жагынан кыштын түйшүгү, экинчи жагынан Жаныбек хандын зулумдук бийлиги биригип келип, адамды да, айбанды да бирдей эле табияттык жана социалдык туюкка алып барып таштай тургандыгын түшүнгөндүк – бул көчмөн калкынын байыркы ойчулу жасаган өз мезгили үчүн адамдык, рухтук чоң ачылыш болгон. Ошондуктан Асан Кайгынын аңгемелери кыргыз элинин жалпы адамзаттык маданиятка кошкон рухий салымы катары бааланууга акысы бар.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы баш-аягы ченемсиз чалкып жаткан океан сымал кабыл алынгандыктан, андагы кылымдар бою уюп жаткан көркөмдүк, идеялык, эстетикалык баалуулуктарды, проблемаларды эң эле жалпы, учкай сыпаттап чыгыш үчүн эле фундаменталдуу илимий изилдөөлөрдүн сериясы талап кылынары түшүнүктүү. Ошондуктан биз иште элдин эпикалык чыгармачылыгындагы айрым гана типтүү көркөм жаратмаларга көңүл бурууну туура таптык. Ошол аркылуу жалпы мифологиялык, эпостук ой жүгүртүүнүн кээ бир өзгөчө бөтөнчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө аракет жасадык. Мисалы, көптөгөн эпикалык чыгармалардын, дастандардын, уламалардын арасынан «Кожожаш» эпосун бөлүп алып, аны атайын талдоого салганыбыздын бир себеби мына ушунда. Биз үчүн фактыларды тизмелөө эмес, фольклордук процесстеги кээ бир тенденцияларды, законченемдүүлүктөрдү, спецификалык өзгөчөлүктөрдү ж.б. таап, мына ошолордун негизинде айрым жалпылоочу пикирлерди сунуш кылуу милдети кызык болду.

Айталы, ошол эле «Кожожаш» эпосунда элдин болмушту образдар аркылуу таанып-билүүсү, анын гносеологиялык өзгөчөлүктөрү концепциялык тартипке, ырааттуулукка салынып чагылтылган. Стихиялык диалектика деген түшүнүктүн көркөм иллюстрациясы мына ушул жерде жатат.

Же болбосо «Манас» эпосуна тиешелүү поэтикалык бир кызык маселени айта кетүүгө туура келет. Ал – «Көкөтөйдүн керээзи» эпизодунун эпостогу ээлеген орду, эпикалык процесстин «агымындагы» чыгармачылык «ачкычтын» милдетин аткарышы жана керээздин оригиналдуу структурасы жөнүндөгү маселе.

«Манас» эпосу боюнча жазылган бул материалга тиешеси бар чыгармачылык бир кызык окуяны эске сала кеткенибиз дурус. 1995-жылы «Манас» эпосунун миң жылдыгы майрамдалып жаткан учурда «Кыргыз маданияты» гезитинде киноржиссер Мелис Убукеевдин редакция кызматкери Жолдошбек Зарлыкбеков менен болгон маеги жарыяланып калды («Кыргыз маданияты». 1995., №25). Анда белгилүү киноишмерибиз «Манас» эпосу жөнүндө «фундаменталдуу культурологиялык изилдөөнү» бүткөндүгү туурасында айтылган.

Чынын айтуу керек, илимден алыс тургансып көрүнгөн искусство ишмеринин маектеги эпос жөнүндө берилген нукура илимий пландагы оригиналдуу, кызык ой жүгүртүүлөрү, тыянактары айрым илимпоздорубуздун бүйүрлөрүн кызыткандыгында, козгогондугунда шек жок. Мисалы, «Манас» эпосунун эки катмарлуу түзүлүшү, андагы сюрреализмдин берилиши ж.б. жөнүндөгү ойлор.

Бул жерде биз ошол пикирдешүүнүн бир гана учуруна көңүлдү бургубуз келет. Журналисттин суроосуна берген жообунда М.Убукеев мындайча ой таштайт: «Маданий өстөндө жаралган ар кандай татаал көрүнүштөр сыңары эле, «Манас» да эки катмардан турат: биринчиси, адамдар түшүнүп, андай алар үстүңкү катмар, экинчиси аң-сезимге сыйбаган ички катмар»¹. Мындан режиссор өзүнүн теориялык жобосун так, таасын билдирген. Бул - концепциялык ой тутуму. Анын кеңири чечмелөөсү басмага даярдалган 10 б.т. көлөмүндөгү китептин ичинде берилери түшүнүктүү. Бизди кызыктырып турган нерсе – сунуш кылынган ушул теориялык формуланын эпостогу материал менен аныкталышы жана бекемделиши. Бул жагынан автордун кыял жүгүртүүсү тиешелүү негиздерге таянып жаткандыгы шек туудурбайт. Ал эми биздин бул жердеги ой жүгүртүүбүз өз кезегинде бүткүл турушу менен эпостун бир «үзүмү», бөлүкчөсү болгон Көкөтөйдүн керээзин талдоого арналат. Болгондо да сөз керээздин эки катмарлуу структурасы жөнүндө жүрмөк.

Мындан көрүнүп тургандай, Мелис Убукеев аныктаган ой менен биз жасаган тыянактын ортосунда жалпылык, үндөштүк бар. Себеби,

¹ Убукеев М. Жакшы ойдон качсаң, жаман ой өзү келет. Кыргыз маданияты. 1995. №34

«эки катмарлуу» деген пикир эки учурда тең «Манас» эпосунун материалдары боюнча жасалып жатпайбы. Бирок ошону менен бирге эки позицияны айырмалап турган ойлор да бар. Мисалы, М. Убукеев жалпы эле эпостун түзүлүшү туурасында сөз кылса, биз андагы Көкөтөйдүн керээзи жөнүндө айтабыз. Ошондой эле философ Р. Ингардендин поэзия эки катмарлуу структурадан курулат деген пикирине таянабыз. Мындан тышкары да эки поэзияны, эки концепцияны бири-биринен айырмалап турган ой ньюанстары да жок эмес. Маселе ушунусу менен кызык.

Ошентип, бир көркөм кубулуштун («эки катмарлуу структуранын») ар башка формада жашашын эки автордун ар кимиси өз – өздөрүнчө баамдашкан деп айтууга негиз бар. Мындай болгон соң ошол эки катмарлуу образдык структура керээзде кандай жол менен курамаланды экен? Кандай көркөм каражаттардын жардамы менен эпикалык татаал системага киргизилди экен? Эми ушул суроого жооп берүүгө аракет кылалы.

Аттуу-баштуу адамдын өлүм алдында, өмүр менен биротоло коштошоордо элге, жакын кишилерге кайрылып керээз айтуу учурлары тууган-туушкандар, журтчулук үчүн чоң психологиялык мааниси бар окуя болуп калаары илгертен белгилүү. Кырдаалга жараша турмуштук маанилүү фактыларды ичине камтып, аларды учурдагы же эртең келе турган окуяларга ылайык жалпылап айтылган керээз калтырган кишинин инсандык масштабына жараша тиешелүү коомдук, социалдык жана башка натыйжаларды жаратып келген. Осаят калтыруу, керээз айтуу салты - айрыкча кыргыз элинин фольклорунда, оозеки поэзиясында жогорку деңгээлге жеткирилген чыгармачылык традиция. Мисалы, Токтогулдун өлүм алдында ырдаганы же болбосо Курманбек баатырдын жарадар болуп жаткандагы айткан керээзи адамдын акыл – эсине, сезимине, эмоциясына ашкере таасир берүүчү көркөм кубулуштардан болуп саналат.

Бул жагынан айрыкча, «Манас» эпосу айырмаланып турат. Мындагы Көкөтөйдүн керээзи-эпикалык процесстин жүрүшүндөгү орчундуу эпизоддордун бири. Керээз көбүнчө бир адамдын тагдырын, ой-санаасын чагылтып турса да, анын эпостогу окуяларга тийгизген таасири зор, салмактуу. Албетте, бир адамдын тагдыры дегенибиз менен ал адамдын өзү жөнөкөй адам эмес, кыргыздар менен жамаатташ журттун ханы, эл арасында кадыр-баркы чоң, Манас өзү урматтаган баатырлардан. Катуу ооруп, ичер суусу түгөнгөндө Баймырза аттуу тууганын чакыртып алып, Көкөтөй өзүнүн керээзин айтат. Чириген бай киши болгондуктан, ал күйүп-бышып бир гана нерсени кайталайт: топтогон мал- жаным, алтын-күмүшүм бекер жеринен чачылбасын, казынамдын оозу ачылбасын ж.б. Катардагы карыган кемпирдин ашындай кылып эле арбагын коюш керек экендигин суратат.

Бирок окуянын андан аркы жүрүшү таптакыр башка нукка түшөт. Аш берер мөөнөтү жакындаганда Бакай, Манас баш болгон элдин билермандары Көкөтөйдүн керээзин эске алышпастан, ашты такыр башкача өткөрүүнү чечишет. Түндүктөн-түштүктөн, батыштан-чыгыштан түмөндөгөн эл чакырылат. Баарынан кызыгы келгендердин арасында Манастын эзелки касы Коңурбай сыяктуу жоолор да бар. Аш өткөрүлө турган жерди тандоо да далай талаш-тартыш пикирлерди пайда кылат. Сары-Аркадан баштап, Алай, Суусамыр сыяктуу атагы чыккан жерлер эске алынат. Акырында Каркырага токтошот. Бул жерди тандаганда анын географиялык жактан ыңгайлуулугу, көркү, кооздугу, Кытай, Алтай, Текес сыяктуу белгилүү жерлерге жакындыгы, алар менен танапаш экендиги эске алынат.

Ошентип, Көкөтөйдүн ашына эл келип түшөт. Ашта жамбы атуу, ат чабыш, таздардын сүзүшүүсү, балбан күрөш, эр сайыш сыяктуу оюн-зооктордун көп түрлөрү үкүштурулат. Бирок аш муну менен аяктабайт. Баатырлардын мурунтан бери келе жаткан эрездешүүлөрү, чыр-чатагы кайрадан жаңы күч менен козголуп чыгат. Манастын Бээжинге жасаган чоң жоортуулу да ушул окуялардан өз башатын алат.

Мына ушул Көкөтөйдүн ашы менен башталган жаңжал, чыр-чатактар жүрүп отуруп, Манастын жарадар болушуна жана өлүмүнө алып келди. Бул жерде муундардын, ата-баланын, тууган-туушкандардын өз ара байланышы, жалгаштыгы, бири-биринен каада-салтты үйрөнүү жана андан ары улантуу традициясы, тукумулоочулук өңдүү көрүнүштөр өз жолу менен кармалгандыгы атайын белгилөөгө арзыйт. Философияда мындай законченемдүүлүк «преемственность» деген түшүнүктү же башкача айтканда, өнүгүүнүн ар түрдүү тепкичтеринин ортосунда болгон өз ара байланышты, бирден-бирге улануучулукту түшүндүрөт. Ал байланыштын, карым-катыштын маңызы бир бүтүндүн элементтеринин жаңы абалга өтүү учурунда сакталып калышында¹.

Бул объективдүү көрүнүш, кубулуш философиялык тануу законунун маанилүү жагы. Чынында эле Көкөтөйдүн ашы, аны өткөрүүнүн шаан-шөкөтү, санжырасы ошол аталган философиялык закондун образдык иллюстрациясы, көркөм эквиваленти болуп көрүнгөнсүйт. Мисалы, Көкөтөй өлөр алдындагы керээзи менен аш берүү учурунда аткарылууга тийиш болгон жол-жоосунду күн мурунтан өзүнчө аныктайт да, аны орундатуу эрежелерин жакын кишилерине осуят түрүндө билдирет. Бирок бул керээздин бир таалуу жери – эл ичинде лакап болгон чык таттырбас Чынарбайча Көкөтөйдүн өзүн-өзү зыкым кылып көрсөткөнү, тирүүлүк менен коштошуп жатып да топтогон байлыгынан ажырап калгысы

¹ Философский энциклопедический словарь 1963 СЭ. –527-бет.

келбегени. Муну менен Көкөтөй элдик каада-салтты, үрп-адатты ачыктан-ачык жерүүгө, танууга жол ачкансыды, шарт түзгөнсүдү. Бирок, иш жүзүндө болсо турмуштун, кырдаалдын буйругу керээз айткан адамдын эркине күчтүүрөк болуп чыга келди. Өлгөн Көкөтөй эмес, аны көмгөн эли журттун ар намысы чечүүчү роль ойноду. Себеби керээздин ээсинин өтүнүчү унуткарылды да, тирүүлөрдүн кызыкчылыгы, алардын коомдук, уруулук, урук-тукумдук, эсеп-кысабы алдыңкы планга чыгып келди. Аш өткөрүлдү, өткөрүлгөндө да калкты алаамат каптагандай, акыркы жолу гана болуп жаткандай өткөрүлдү. О дүйнө кеткен маркумдун суроосу четке кагылды, танылды. Философиялык танууну тануу закону ойлоп чыгарылбастан, элдин турмушунун тарыхынын негизинде жаралгандыгы «Манас» сыяктуу эпостун мисалында өзүн ырастап, тактап тургансыйт. Баса, ал закондун мазмуну кандай эле?

Белгилүү болгондой, танууну тануу закону (закон отрицания) Гегель тарабынан аныкталып, кеңири иштелип чыккан. Ал закон Гегелге өзүнүн бүткүл философиялык системасын куруу процессинде теориялык негиз болуп кызмат кылган. Танууну тануу закону - диалектиканын негизги закондорунун бири. Бул закону мүнөздөй турган категориялык белгилерге өнүгүү, тануу, кубулуштардын бири-бирине жалгашуучулугу, биринен-бири улануучулугу кирет. Алардын өз ара байланышы, карым-катышы, мурунку абалдын кийинки менен жокко чыгарылышы, ошондой эле мурда танылган нерсенин кайрадан калыбына, өз ордуна келиши сыяктуу белгилер өнүгүүнүн буга чейинки басып өтүлгөн стадиясына кайталап кайрылып келүүсү менен түшүндүрүлөт¹. Албетте, мындай артка чегинүү, артка кадам жасоо жаңы негизде, диалектикалык жаңы сапатта ишке ашырылмайынча өнүгүү, алга жылуу туурасында сөз кылуу мүмкүн эмес. Өнүгүүнүн ушул мүнөзүн метафизиктер эскини биротоло алып таштоо, аны жок кылуу, токтотуу дегенди билдирет деп өтө эле бир жактуу чечмелешкен. Ал эми диалектиканын талабы боюнча эскини танмайынча, четтетмейинче жаңынын жаралышы мүмкүн эмес. Ансыз өнүгүүнүн өзү болбойт. Бир гана эске сала кете турган нерсе – чыныгы диалектика ыксыз курулай, «жылаңач» танууну эмес, байланыштын, өнүгүүнүн бир учуру, моменти катары көрүнгөн танууну жактырат, өз ичине камтып турат. Танууну тануу закону, жалпылап айтканда, жогорку стадияда төмөнкү стадиянын белгилүү касиеттеринин кайталанышы жана ошондой эле эскиге, мурдагыга кайтып келгенсиген абалдын пайда болушун мүнөздөйт².

Мына ушул философиялык закон жаратылыштын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн закону деп эсептелет. Мунун жалпы схемасын

¹ Ленин В.И. Пол. Собр. Соч. т. 29. -203-бет.

² Ленин В.И. Пол. Собр. Соч. т. 29. -203-бет.

Көкөтөйдүн керээзинин үстүнө «жайып» караганда, жогоруда айтылгандай чыгармачылык кырдаал пайда болот. Закондун бир жобосу Көкөтөйдүн акыркы өтүнүчүн четке кагуу, тануу менен ырасталды. Анткени керээздин негизги мааниси бериле турган аштын, анда жасалчу ырым-жырым, жол-жосундун күүсү, шылтоосу менен эси жок уулу Бокмурун жыйылган мал-мүлктү бөөдө таратып жиберип, сызга отуруп калбасын деген ойду туюнтууда эле. Себеби, эгерде аш эле бериле турган болсо, анда ошол ашка тиешелүү деп эсептелген эрежелердин, талаптардын жана атрибуттардын жок дегенде негизгилери орундалууга, ортого салынууга тийиш болчу. Чексиз бай болгондуктан буга Көкөтөйдүн шарты, мүмкүнчүлүгү бар эле. Мындай кырдаалда ашты аш деп эле атап, бирок аны өз каада-салты менен өткөрүүгө каршы туруу жанагы негизсиз, «жылаңач тануу» («голое отрицание»), жокко чыгаруу деген философиялык жобонун ырасталышы эмеспи.

Муну сезишкен, байкашкан Бакай, Манас, анын 40 чоросу ашты өздөрү каалагандай, чоң максатка, саясатка ылайык өткөрүшүп, Көкөтөйдүн түшүнүксүз зыкымдыгына, салтты жерүүгө жасаган аракетине каршы турушту. Анткени алар аш өткөрүү тартибин, шаан-шөөкөтүн мурда болуп көрбөгөндөй өлчөмдө, деңгээлде жүзөгө ашырышты. Муну менен калктын ичинде ойдо жок жерден жаңы социалдык, психологиялык, коомдук кырдаал, атмосфера түзүлдү. Бул сыяктуу чукул бурулуш пайда болоорун Манас да, анын жакын адамдары да баамдай алышпаса керек. Алардын жакшы ниеттери, субъективдүү каалоолору объективдүү түрдө башка күтүлбөгөндөй натыйжаны пайда кылды. Аштын жүрүшү, өткөрүлүш расымдары мурда анча байкалбаган, түпкүрдө бугуп жаткан процесстердин ачыкка, үстүнө калкып чыгышына, биринен экинчисине ырааттуулук менен өтүшүнө, жаңы окуялардын башталышына өбөлгө түздү.

Көкөтөйдүн керээзи жөнүндө сөз кылганда анын образдык, чыгармачылык бир өзгөчөлүгү көзгө чалдыгат. Мисалы, керээз айтылганда анын түздөн-түз туюнтулган мазмунунан тышкары экинчи планда, көмүскөдө жаткан катмары бар экендиги байкалат. Ал катмар колго тутумдуу образдык конструкция же концепция түрүндө, идеялык-чыгармачылык фактор катары керээздин структурасынан даана көрүнбөйт. Анын бар экендиги, табияты жана өзгөчөлүгү интуитивдүү түрдө гана баамдалат. Манасчылардын өздөрү да буга так, кесе жооп бере алышпагандай. Эпикалык аң-сезимдин логикасы гана образдуу ой жүгүртүүнүн энергиясын, күчүн ошол экинчи катмардагы предметти, кубулушту таанып-билүүгө багыттап тургансыйт. Бул жерде философ Ингардендин көркөм чыгарма, анын структурасы эки ченемдүү (двумерный), эки катмарлуу түзүлүштө боло тургандыгы жөнүндөгү пикиринин мына ушул Көкөтөйдүн керээзине тиешеси бар экендигин айтуу керек. Анын байкоосу боюнча, ар бир адабий чыгарма эки өлчөмдүү, эки

ченемдүү структурага ээ. Бул тыянак көбүнчө поэтикалык чыгармаларга негизделип жасалган. Адабий чыгармалардын структурасына мүнөздүү болгон эки ченемдүүлүк, эки өлчөмдүүлүк жөнүндө сөз кылып, Ингарден мындай деген ой жүгүртүүгө окуучулардын көңүлүн бурат: «Таким образом, в одном измерении мы имеем дело с последовательностью сменяющих друг друга фаз – частей произведения, а во – втором – с множеством совместно выступающих разнородных компонентов (или, как я их иначе называю «слоев»). Оба эти измерения немислимы одно без другого, что обусловлено самой природой действующих в произведении факторов... Наличие двух измерений и вместе с тем внутреннее единство построения выделяют литературное произведение с точки зрения его структуры из всех родов произведений искусства. При этом следует заметить, что многослойность литературного произведения особого рода и отличается, например, от многослойности картины»¹.

Ингардендин мына ушул пикиринин негизинде төмөнкүчө ой жүгүртсө болор эле. Көкөтөйдүн керээзинде ачык айтылбай, бирок «көңүлдө» турган бир маани, мазмун бар. Ал – аш берүү күтүлбөгөн натыйжага алып келүүсү мүмкүн деген кыйыр маанидеги тыянак, ой бүтүмү. Көкөтөй керээз айтуу менен өзүнүн керт башына гана тиешелүү нерселерди белгилеп жаткансыйт, а иш жүзүндө болсо анын осуяты потенциалдуу түрдө жалпы кыргыз журтунун тагдырына байланышкан маселелерди козгогону менен көңүлдү өзүнө буруп турат. Айталы, эпосто Манастын өзүнүн да керээзи бар. Эгерде Көкөтөйдүн керээзи эпикалык сюжеттин өрчүп-өнүгүшүнө жасалган арымдуу кадамдардын бири болсо, Манастын керээзи бүткүл эпостук баяндоонун циклдештирилишинде чечүүчү роль ойнойт. Мына ушундан улам, Көкөтөйдүн да, Манастын да керээзи эки учурда тең өткөн, же өтөөр окуяларды утурлап, алардын болорун күн мурунтан боолголоп жасалган эпикалык аракеттер деп айтыш туура.

Байдын дүйнөсүнүн чачылышына акылы кем Бокмурун эмес, каада-салтка жараша өткөрүлгөн аш себепкер болгонсуду. Так мына ушул жерде Ингардендин эки катмарлуу структура деген түшүнүгүнө кайрылуу ылайык. Керээздин структурасында ачык, даана сүрөттөлбөгөн экинчи, «көмүскөдө» жаткан план бар деген сөздүн мааниси ушунда. «Керегем сага айтам, келиним сен ук» дегендей, Көкөтөйдүн Бокмурунга арнап, керээз айтып жатканы менен каалоосунун, тилегинин түпкү тамыры, маңызы башкада. Анткени, ал бул дүйнө менен коштошсо, мал-мүлкү, жыйган дүйнөсү Босмурундан мурда шылуундардын же тууган-туушкандардын таламайына түшөөрү, ошолордун жеми болору айдан ачык да. Көкөтөйдүн көкөй кести ушул сезими, көйгөйлүү ушул ою көр оозунда

¹ Ингарден Р. Исследования по эстетике. - М : Изд. иностранной литературы. 1962 - 22-23-бет

жаткан адамдын акыркы жандалбасы, арылбас арманы эле. Бул үмүтсүз, фаталдуу ой, өчүп бараткан сезим - керээздин экинчи катмарда жаткан образдык эквиваленти, варианты. Ал образдык катмар, көркөмдүк «тилке» эпостун бүткүл түзүлүшүн, конструктивдүү элементтерин чырмап, бир бүтүнгө бириктирип турат. Керээздин эки өлчөмдүүлүгү, кош катмарлуулугу деген ойдун иллюстрациясы, чындыгы мына ушунда.

Аштын жүрүшү Көкөтөйдүн ачыктан-ачык айткан сөзүн да, ошондой эле күдүгүнөн, күңүрттөтүп билдирген оюн да толук ырастады. Көкөтөйдүн өз мал-мүлкү үчүн күйүп-бышып, кайгы тартканы бир жагынан алып караганда жалпы эле кыргыз журтунун аман-эсендиги үчүн, бейкут турмушу үчүн кам жегендей, жүрөгү ооругандай көрүнөт. Минтүүгө анын толук акысы бар эле. Буга керээздин ээсинин коомдо ээлеген орду, жашаган өмүрү, кыргыздын атак-даңктуу, аттуу-баштуу адамдары менен сый, жакын мамиледе болушу ж.б. шарт түзүп берген.

Ошентип, Көкөтөй байдын дүнүйөсүнүн ысырапка учурашына акылы кем баласы Бокмурун эмес эле, чоң каада-салтка ылайык өткөрүлгөн аштын өзү себепкер болду. Бул аштан соң жалпы кыргыз журтунун аздыр-көптүр тынч, бейкапар турмушу ыдырап, чоң казат менен башталган кан төгүүлөргө, душмандар менен кагылышуулар жол ачылды. Ал кармашуулар түбү келип кыргыздарга түн түшүрдү, акырында баатырлардын өлүмү менен аяктады.

Жалпылап айтканда, Көкөтөйдүн керээзи келечекте боло турган кыйынчылыктарды, азап-тозокторду алдын ала билүүнүн, туюнтуунун эстетикалык формасы болуп кызмат кылгансыйт. Керээздин эки катмарлуу структурасындагы көркөм ойдун жашоо, өнүгүү өзгөчөлүктөрү так ушундай.

Көкөтөйдүн ашы, бир жагынан өткөрүлүш максаты, масштабы жана формасы боюнча Көкөтөйдүн өзүнүн керээзин танып, төгүнгө чыгарып жатса, экинчи жагынан Манастын өлөр алдындагы айтылган керээзи менен үн алышып турат. Манас үй-бүлөсүнө, жан-жөкөрлөрүнө Көкөтөйчө жер жайнаган малын эмес, уруштарда сактап калган эл-журтун, анын ичинде биринчи кезекте өз баласы Семетейди мураска калтырат. Ал пайда болгон кырдаалды, б.а. атасы Манастын өмүрүн кыйган душмандарды танууга, тагыраак айтканда, жок кылууга тийиш болду. Муну менен Манастын кечээги эле атак-даңкы, эл эсинен кете элек кадыр-баркы кайра мурунку ордуна, калыбына келмекчи эле. Өнүгүүнүн жаңы, бийигирээк стадиясында, башкача айтканда, Семтейдин эр жетип, калк тагдырын моюнга ала баштаган учурунда Манастын башынан өткөн айрым окуялар жаңы деңгээлде кайталангансыды жана ошону менен бирге эле мурдагыга, эскиге кайрылып келгенсиген кырдаал пайда болду. Манас согуштан алган жараттан каза тапканда Каныкей өзүнүн зар какшаган кошогу айтып, баатырдын керээзин эске салат,

анын осуятын аткаруу керек экендигин билдирет.

Бул – эпостун өсүп-өнүгүш процессиндеги жаңы жагдай эле. Мындай убада, ант Каныкей, Семетей тарабынан толук орундалып, ишке ашырылды. Кагылышта Коңурбайды өлтүрүү менен Семетей атасынын өчүн алды, анын керээзин аткарды. Мында окуялар бири-бирин тануу, төгүндөө менен катар, ортолорундагы үзгүлтүксүз улануу, биринен экинчиге жалгашып өтүү законченемдүүлүгүн сактады, өрчүттү. Коңурбай менен жоолашып, касташып жүрүп, Манас алдына койгон максаттарынын көбүнө жете алган жок, бирде аны жеңсе, бирде жеңилип келди. Акырында Коңурбай колдуу болуп өлдү. Муну менен Манас, анын эл алдындагы эрдиги, зор эмгеги убактылуу болсо да алдуу-күчтүү душмандар тарабынан басмырланып, танылды.

Бирок бул абал көпкө созулган жок, анткени ал танууну тануу процессинин гана бир звеносу, учуру болду. Семетейдин эр жетип, кеңири коомдук аренага чыгышы менен ал танууну жаңы кырдаалдын, бийиктиктин позициясынан туруп танууга шарт түзүлдү. Ошол жаңы шартта өткөнгө жаңы деңгээлде кайтадан кайрылып келүүгө мүмкүнчүлүк ачылды. Анткени Семетей атасынын аткарбай калган жумуштарын аягына чыгарды. Ал жумуштарды жөн гана кайталабастан, жаңы сапатта андан ары арбытып, жаңы импульс берип улантты.

Жалпылап айтканда, философиялык танууну тануу закону эпостон (керээз формасында) өзүнүн образдык сыпатталышын, туюнтулушун тапкан. Бул процесстин табияты, механизми бир кыйла татаал. Ал закондун жалпы схемасы тигил, же бул материалдык жана рухтук кубулуштарда дайыма кайталанып көрүнгөнү менен, процесстин өтүш, жүрүш учурунда индивидуалдуу өзгөчөлүктөрдүн жолугушу түшүнүктүү нерсе. Бул – көркөм чыгармачылыктын мисалында жакшы байкалат. Ушул жагынан алып караганда Көкөтөйдүн керээзи эпостун мазмунун, идеяларын жалпылап сүрөттөгөн, аларды концепция түрүндө эпикалык процеске чоң максат менен киргизилген көркөм каражаттардын, ойлордун, ыкмалардын бири. Эң негизгиси – аш берүү окуясы «Манастын» ичиндеги сюжеттик, темалык, проблемалык ж.б. өнүгүүнүн багыттары жана жыйынтыгы боюнча бүткүл эпостук кыймыл – аракетке, образдык ой жүгүртүүгө чечкиндүү таасир көрсөткөн эпизоддордон болуп саналат. Керээзде ошондой эле жакын арада, же далайдан соң келе турган окуяларды болжолдоп туюнтуу, интуицияга апелляция кылуу бар. Муну дивинация деген термин менен түшүндүрүү ылайык. Байыркы Римдин атактуу оратору, философу Цицерон «Дивинация жөнүндө» аттуу трактатында (эки китептен турган) адамдын жана ошондой эле жаныбарлардын келечекте боло турган окуяларды алдын ала туя билүү жөндөмү туурасында толуп жаткан кызык фактыларды, ойлорду келтирген. Цицерон ачык айтып,

так сүйлөйт: «Я по крайней мере не знаю ни одного народа, будь то самый цивилизованный и образованный или дикий и варварский, который не верил бы в возможность предзнаменований будущего, и в то, что некие люди способны помнить эти предзнаменования и предвещать»¹.

Ошентип, аштын берилиши менен Көкөтөйдүн керээзиндеги экинчи планда, көмүскөдө, потенция түрүндө жаткан идеялар, каалоолор, умтулуулар бышып жетилип, өнүгүп-өсүп келип, эпостун ичинде өзүнүн образдык формадагы реализацияланышын, «материалдаштырылышын» тапты. Ушунун өзүнөн эле «Манас» эпосунун, анын айрым аспектилеринин көркөм, эстетикалык кубулуш катары трафареттүү, түз сызыктуу талдоо, чечмелөө ишине дайыма эле бап келе бербей тургандыгы, илимий-теориялык изилдөөлөрдүн объектиси катары көнүмүш калыпка сыя бербестиги айкын далилденип турат.

Эпикалык чыгармачылык менен элибиздин импровизатордук искусствосунун ортосунда терең генетикалык байланыш бар экендиги түшүнүктүү маселе. «Курманбек», «Кожожаш», «Саринжи - Бөкөй» сыяктуу кенже эпостор циклине кирген чыгармаларды атактуу акын – импровизаторлорубуз Токтогул, Тоголок Молдо, Калык, Алымкул, Осмонкул, Ысмайылга окшогон сөз устаттары чын ийгилик менен аткарып келишкен. Алардын бир жагынан – мурасысы, экинчи жагынан замандашы катары белгилүү болгон Коргол Досуев өңдүү тубаса таланттар жөнүндө эскере кетүү максатка ылайык иш.

1981-жылы «Кыргызстан» басмасынан акындын жөнөкөй гана «Коргол» деген ат менен ырлар жана айтыштар жыйнагы чыккан эле. Түзүүчүсү Корголдон таалим алган, кыргыздын таанымал акын импровизатордун бири Токтосун Тыныбеков болгон. Китептин мага берген нускасына Токтосун агабыз мындай деген автограф жазыптыр: «Теңдик! Атаңын жашына жет, эскерип жүр. 30-март. 1982-жыл». Жыйнактын башына бет ачаар ирээтинде берилген кичинекей макалада Тыныбеков: «Коргол кыргыздын улуу акыны Токтогулдун окуучусу, ошондой эле Калык, Алымкул, Барпы, Бекназар сыяктуу эле анын ырлары да калк мурасы болуп кала берет» деп жазыптыр. Албетте, бул калети жок сөз. Муундардын бири-бири менен байланышы, жалгаштыгы кыргыз элинин көркөм өнөрчүлүгүндө өтө чоң чыгармачылык, ал турсун коомдук мааниси бар кубулуш болгондугу белгилүү. Бул – оозеки түрдө жашаган маданияттын ички кыймылдыткыч күчтөрүнүн бири катары кызмат кылган. Көркөм сөз чеберлери өздөрү анчалык аңдабаса да, өзүнөн мурда жашаган же өзүнөн улуу чыгармачылык инсандарга кулдук уруп, алардын кадыр-баркын көкөлөтүү менен объективдүү түрдө

¹ Цицерон. Философские трактаты. -М. Наука. 1985. -191-бет.

калктын рух дүйнөсүнүн өчпөй сакталышына кызмат кылышкан Өткөндөгү улуу көркөм маданиятыбыздын тарыхы жана тагдыры жөнүндө кеп кылганыбызда ушул нерсени көңүлдө тутуу өтө керекпи деп ойлойбуз. Анткени, Коргол сыяктуу элдик маданий ишмерлер, көркөм сөз устаттары жөнүндө жазыш бир чети оңой, бир чети кыйын. Себеби, кийинки кездерде маданият, жалпы эле рух дүйнө жаатында, өткөн мезгилдерде жашаган акын, ойчулдарга же болбосо азыркы көркөм сөз өнөрпоздоруна, чеберлерине эмнегедир өтө эле бир кылка карап, мамиле жасап, теңдемеге салып баа берүү учурлары көп эле кездешчү болду. Мисалы, азыр баары эле кемеңгер, залкар, баары эле улуу, баары эле ашынган таланттар ж.б. Албетте, атын атаса куту сүйүнөт дечи. Ким эле мактоодон башын ала качсын. Бирок жалпы коомдук, жалпы адамзаттык ж.б. критерийлердин бар экендиги көңүлдөн чыкпоого тийиш да.

Коргол Досуевдин чыгармачылыгы туурасында сөз козгогондо ушул ойлор көңүлгө келет. Бирок мындагы бир айырмачылык - сүрөтчүлүк дарамети алаканга салгандай дайын, көркөм шык жагынан чынында эле кыдыр даарыган инсан жөнүндө сөз болуп жаткандыгында. Бул жерде Токтогул, Калык, Барпы ж.б. сыяктуу акындардын Корголго берген бааларын айтпай эле коелу. Акындын ырлары, термелери, айтыштары менен таанышкан адам ал чыгармалар элдик поэзиянын тунук булактарынан өнүгүп чыккан чыныгы көркөм жаратмалар экендигин баамдай алат. Мисалы, күч ашып-ташып турган учур менен карылыкка моюн сунган кездин ортосунда асман-жердей айырмачылык пайда болорун ким ырдабаган. Коргол болсо ошол эле абалды өзүнчө үн менен обонго салат, өзүнчө боек таап, өз сүрөтүн тартат:

Тобурчак элем талбаган,
Торпуга чапса күн кечте.
Торгойдой үндөн ажырап,
Топудай чалмын бул кезде.

Албетте, бул өмүр жолун жыйынтыктаган адамдын жөнөкөй гана күңгүрөнгөнү, арыз-муңу, арманы эмес. Бул саптардын артында жеке керт башынын амалын ойлоо менен күн өткөргөн пенденин уйгу-туйгу сезими, өкүнүчү чагылтылбаган. Акын өмүр жолунда турмуштун ар кыл кубулуштарынын өйдө-ылдыйын, ачуу-татуусунун башынан кечирди. Бирөөнөн акыл үйрөнсө, бирөөнө акыл айтты. Ошол айтылган акыл образ аркылуу туюнтулганын эске алсак, анда ал акылдын, ойдун ээси көптүн бири эмес, миңдин ичинен бөлүнүп чыккан бирөө гана экени, жалпы журт менен жуурулушуп жашаса да, жамааттын ичинен айырмаланып турган инсан экени түшүнүктүү болуп калат. Коргол өз ырларында жекелик менен жалпылыктын өз ара тыгыз байланышын, жеке адам менен жалпы элдин тагдырлаш экенин көңүлүнөн чыгарган эмес. Замандын орчундуу белгилери, андагы карама - каршылыктар, адам мүнөзүндө жолугуучу алсыздык

жана акылмандык, элдик каада-салттын улуулугу жана аны бузуунун кесепеттери сыяктуу маселелер акындын чыгармачылыгында кеңири орунду ээлейт.

Ушул жерде маанилүү бир маселеге кайрыла кетели. Казак философу К.Нурланова «Эстетика художественной культуры казахского народа» деген эмгегинде (1987-ж.) төмөндөгүдөй кызык пикир айткан: «Творчество жырау в созидании казахской этнической целостности в эпоху XV – XVI веков значительно...»¹. Албетте, искусствонун коомго, адам аң-сезимине көрсөткөн таасири туурасында окумуштуулар, көркөм өнөрдүн өкүлдөрү эчактан бери ой жүгүртүп келишет. Бул чынында да чоң проблема. Бирок маселенин казак окумуштуусу белгилеген багыты өзүнүн оригиналдуулугу менен көңүлдү бурбай койбойт. Казак тарыхындагыдай эле, кыргыз элинин өткөндөгүсүндө да акын, жазуучу, манасчылар коомдук өнүгүүдө дайыма кеңири орунду ээлеп келишкендиги маалым. Мүмкүн бизде да бир кездерде ырчылар, чоорчулар ж.б. өнөрчүлүктүн өкүлдөрү уруу, урукка бөлүнүүнүн, ошонун кээде кур намысын өлгөнчө кармануунун зыян экенин терең баамдашып, элдик биримдикке жетүүнүн керектигин жана анын көөнөрсөткөн идеясын колдоруна кармап жүргөн болушу ыктымал. Бирок, мунун баары көркөм ишмерлер тарабынан аң-сезимдүү түрү түшүнүлгөн жана ачыктан-ачык колдоого, жетектөөгө алынган деп айтуу кыйын. Кеп көбүнчө интуитивдүү формада, стихиялуу ыңгайда жүргөн процесс жөнүндө болушу мүмкүн. Айталы, өткөн замандарда ар бир уруу, анын жетектөөчү төбөлдөрү өз аймагын, жайлоосун ж.б. өзүнчө бир «корукка» алгандыгы, «жат» уруулардан сактагандыгы, өз журтунун «кадыр-баркын», «улуулугун» ж.б. коргогондугу, бул шартты бузгандар үчүн жазалоонун ар кандай жолдору колдонулгандыгы белгилүү.

Мына ушундай кырдаалда акындар, жомокчулар, манасчылар ж.б. кандайдыр бир даражада экстерриториялык шарттан, кырдаалдан, ошондой эле өз кесибинен келип чыккан табигый укуктан, мүмкүнчүлүктөн кеңири пайдаланып келишкен сымал. Алар өздөрүнүн өнөрүнө, шыгына жараша кыргыз жергесинин түндүгү менен түштүгүн, батышы менен чыгышын бирдей аралап жүрө беришкен. Сибирь токойлорун, казак талааларын басып, Анжиян менен Ташкент аймактарын арыткан Токтогулду айтпай эле коелу. Жеңижок Аксы тарапка ооп кетсе, Эшмамбет Кетмен Төбөнү отурук кылган. Калык Жумгалда туулган да, акындык шыгы жетилгенге чейин Кетмен-Төбө өрөөнүндө өсүп-өнгөн. Токтогул менен кездешүүнү максат кылып, Тоголок Молдо Курткадан атайын сапарга чыккан. Кетмен-Төбөнүн Коңур-Өгүз айылында туулуп, Чүй тарапка бет алган Байтик баатырдын акыл салчуларынын бири болгон

¹ Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа - Алма-Ата. Наука. 1967
С 50

атактуу Балыкооздун тагдыры деле ошондой. Же болбосо Барпынын Кетмен-Төбөдө Токтогул менен жолугушуусу. Мындай фактылар толуп жатат. Акындардын ошондой саякаттары, жолугушуулары таза чыгармачылыктан тышкары салмактуу социалдык жүктү да көтөрүп жүргөндүгүндө күмөн жок. Алар ар кайсы жерде жашаган кыргыздардын тагдыры, ой-санаасы, үрп-адаты, келечектик максаты бир экендигин көрүшкөн жана ошого жараша ой жалпылашкан. Бул болсо объективдүү түрдө казак элиндей эле, кыргыз элинин да этникалык бүтүндүгүн жаратууда жана бекемдөөдө өзүнүн көрүнүктүү ролун ойнобой койгон эмес. Кыргыз элинин улуу акындарынын көркөм мурасынын дагы бир тарыхый мааниси мына ушунда.

Ошол ырчы, чоорчулардын улуу тобунда Коргол да бар эле. Бир кызыгы кээде ал өзүнүн баркын ашкере төмөн баалап: «а, мен, акын болдум айылда, аял менен баланын», «абактан алыс барган жок, карыганча кабарым» деп да ырдоочу экен. Албетте, бул акындын жупунулугун күбөлөшү мүмкүн. А чындыгында болсо акындын атак-даңкы эчак эле жалпы элдик мүнөзгө, бийиктикке көтөрүлгөн

АДАБИЯТТАР:

1. Акматалиев А. Значение творческой активности Айтматова в процессе в процессе взаимообогащения национальных литератур. – Бишкек: Илим, 1989.
2. Архипов Ю.С. Изучение эстетики в Японии УУ Общественные науки в СССР. - №5. – 1990. – Серия 3
3. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961.¹
4. Битов О., Куликов Ю. Свидание с Далай-ламой УУ Лит. Газета. - №13. – 1990.
5. Бычков В.В. Византийская эстетика. – М.: Искусство, 1977.
6. Гегель Г. Наука логики. – М.: Мысль, 1970- т. 1.
7. Гусев В. Эстетика фольклора. – Л.: Наука, 1967.
8. Давлетов К.С. Фольклор как вид искусства. – М.: Наука, 1966.
9. Емельянов Б.В., Любутин К.Н. Введение в историю философии. – М.: Высшая школа, 1987.
10. Зеленов Л.А., Куликов Г.И. Методологические проблемы эстетики. – М.: Искусство, 1982.
11. Ингарден Р. Исследования по эстетике. – М.: ИЛ., 1962.
12. Каган М.С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике.-М., 1971.
13. Кант И. Соч. в 6 т. 1966. – т. 5.
14. Кант И. Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980.
15. Киссель М.А. Реконструкция философских концепций как

¹ Бул тизмеде автор шилтеме жасаган эмгектердин гана аттары аталды

- методологическая проблема УУ Философия науки, 1987. - №3.
16. Крачовский И.Ю. Избр. Соч. в 6 т. – М. – Л., 1976.
 17. Кыргыз макал – лакаптары. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
 18. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 2 томдук. – Т.1. – Фрунзе, 1980.
 19. Леви – Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930.
 20. Ленин В.И. ПСС. – Т. 29.
 21. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Высокая классика. – М.: Искусство, 1974.
 22. Мелетин Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.
 23. Мольер Ж. Комедии. – М.: Искусство, 1972.
 24. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
 25. Набоков В. Защита Лужина. – М., 1989.
 26. Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма – Ата: Наука, 1967.
 27. Ортега – и – Гассет. Что такое философия? – М.: Наука, 1991.
 28. Парандовский Я. Алхимия слова. – М.: Прогресс, 1972
 29. Платон. Соч. В 3т. – Т.1. – М.: Мысль, 1968.
 30. Рожанский М. «Устная история» – философия памяти УУ Общественные науки, 1990. - №6.
 31. Салиев А. Человек входит в мир. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
 32. Тайлор Э. Первобытная культура. – М.: Политиздат 1989.
 33. Тасалов В. Десять лет проблемы «Эстетического» (55-66) УУ Вопросы эстетики. – Вып. 9. – М.: Искусство, 1971.
 34. Тоголок Молдо. Чыгармаларынын 2 томдугу. – Т.1. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970.
 35. Убукеев М. Жакшы ойдон качсан, жаман ой өзү келет УУ Кыргыз маданияты, 1995. - №34.
 36. Философский энциклопедический словарь. - М.: СЭ., 1963.
 37. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978.
 38. Цицерон. Философские трактаты. – М.: Наука, 1985.
 39. Шохин К.В. Очерк истории развития эстетической мысли в России (Древнерусская эстетика XI – XVII в.в.) – М.: Высшая школа, 1963.
 40. Энгельс Ф. Анти – Дюринг. – М.: Политиздат, 1983.
 41. Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Политиздат, 19829.

II БАП

Кулматов Н.-философия илим-деринин кандидаты, доцент, илимге эмгек сиңирген ишмер

Кыргыздардын этикалык идеялары жана каада-салттары

Өткөндүн баарын курулай тануу, ошондой эле баарын курулай даңазалоо жеткен бир беткейлик деп уламдан-улам айтылып келет. Бул этика жаатына да таандык тезис. Анткени кылымдан кылымга өтүп калыптанган кыргыздардын этикалык идеяларында оң жана терс жактардын болоору арийке. Бирок тилекке каршы, аны ушул убакка чейин көңүлгө алып, атайын изилдөө жагы солгун же жокко эсе. Болсо да ара-чородо башка маселелердин ичинде сөзгө алына калып жүрөт. Ошондуктан этикалык терминдер кыргыз тилинин лексиконунда оңдуу орун алып улуттук түшүнүккө кеңири кире элек. Ал турмак «мораль» деген кеңири таанымал универсалдык түшүнүктүн кыргызча мааниси чар чайыт айтылып келет. Мисалы, ал бирде «адеп», бирде «ыйман» деп колдонулуп жүрөт. Ал эми башка этикалык категориялардын адекваттуу түрдө колдонууга алынышы жөнүндө сөз кылуу азыр кыйын жана илме кайып жумуш. Анткени этикалык темада жаза калып жүргөн бирин-экин кыргыз авторлор орусча жазууга ыкташып алышып, кыргызча жазууга мойну жар берчү түрү жок.

Эми эки сөзүбүздүн бири эгемендүүлүк болгону менен элибизди этиканын мурастык жана эл аралык нугунда агартып-көгөртүү жагы калпыс болуп жатканын моюнга алган оң. «Кирген из бар, чыккан из жок» дегендей, философия боюнча кандидаттык жана докторлук диссертация жактап, илим чөйрөсүнө кирген кыргыздар бир топ, ал эми кайрым иретинде кыргызча чыккан эмгектер бирин-серин же жокко эсе. Жада калса кыргыз жана манас таанууга мүнөздүү темалар да орусча жазылып турганда, башкаларга алардын кереги канча дегиң келет.

Азыркы өткөөл мезгилдин өйдө-ылдыйынан өйдөлөй албай турганда, өткөн турмуштун өрнөктүү ой-пикирлерин эске алуу актуалдуу маселелердин бири. Мында талаш жок. Бирок аны кайдан жана кантип калбып алып ак-карага ажыратууга болот? Кеп ошондо. Бул жагынан аздыр-көптүр жылыштардын бар экендиги философиялык чөйрөгө кеңири белгилүү. Мисалы, илгерки кыргыздардын коомдук аң-сезими жана философиялык ойлорунун

калыптанышы жөнүндө изденүүлөр академик А.Алтмышбаев менен профессор Б.Аманалиевдин илимий изилдөөлөрүнөн башталып, профессор Ж.Жаныбеков, доценттер Ө.Козубаев менен Э.Шарипова жана башкалардын эмгектеринде улантылууда.

Натыйжада өткөндүн акыл-ой кенчтери элдин оозеки чыгармачылыгында топтолгон деген аныктамалар менен корутундулар белгилүү болду. Демек, этикалык идеялар да ушундай мыйзам-ченемдүүлүк менен сакталып бизге чейин жеткени бар.

Эмки кеп, алардын ак-карасын тастыктап, азыркы агымга айкалыштырып чечмелөөдө турат. Адамзаттын кылымдарды карыткан моралдык тажрыйбаларын камтыган этикалык мурастарды ар тараптан өздөштүрбөй туруп азыркы этиканын теориялык маселелерин чечүү мүмкүн эмес. Кыргыздардын этикалык ою өзүнүн өнүгүшүндө узак жана татаал жолду басып келүүдө. Анткени ал моралдык турмушту чагылткан эпостор менен макал-лакаптардан тартып, философиялык багыты жана моралдык түшүнүктөрдүн системасы бар моралдын теориясына чейинки жагдайды камтыйт. Бирок кыргыздардын этикалык ой пикири азыркы философиялык адабияттарда ар тараптуу карала элек. Бүгүн колдо бар этикалык эмгектердин дээрлик баары - заманчы акындардын чыгармаларын иликтөөгө багытталган. Ал эми азыркы кезде аталган маселени системалык мүнөздө иликтөөнүн зарылдыгы көбүрөөк сезилет. Мындайлардын бири - улуттук этикалык ойдун генезеси, анын чыгуу жана калыптануу процесси. Моралдык проблематика атам замандан кыргыздардын элдик жомокторунан тартып, акыл-насаатка чейин орун алып, башка маселелерге караганда басымдуулук кылганы байкалат. Маселен, жакшылык менен жамандык, өмүр менен өлүм, бакты-таалай менен багы жоктук, ар-намыс менен арсыздык, тарбиялуулук менен тарбиясыздык, ыймандуулук менен ыймансыздык, уяттуулук менен уятсыздык дагы ушул сыяктуу моралдык түшүнүктөрдү камтып, адам болууга үгүттөбөгөн оозеки элдик чыгармалар, макал-лакаптар жок. Бирок мындай моралдык маселелердин чечмелениши теориялык билимге эмес, демейдеги (обыденное) аң-сезимге негизделген. Анткени илгерки (байыркы) көчмөн турмуштун шартында адамдардын моралдык практикасы жана акыл-насааты болгону менен мораль жөнүндө окуусу (теориясы), башкача айтканда этика илими болбогон.

Чын чынына келгенде анын калыптанышы совет коомунун жылдарында гана мүмкүн болгонун моюнга алган оң. Ошондо гана тарыхый этикалык процесстин эки жагы: практикалык моралдын өнүгүп-өсүшү менен мораль жөнүндө окуунун (теориянын) өнүгүшү катар жүргөнү башталды. Биз караган маселенин бул эки жагы тең бири-бири менен шартталган.

Этикалык окуу (учение) адамдардын моралдык турмушуна

кандайдыр бир жагынан теориялык аныктама берип тейлейт. Натыйжада моралдык аң-сезим менен моралдык мамилелер анын деңгээлине кыйла байланыштуу болот. Тигил же бул доордун этикалык идеясы моралдык аң-сезим тарабынан өздөштүрүлөт жана ал коомдук моралга таасир берет. Бирок, бирдиктүү тарыхый-этикалык процесстин бул эки жагын бир-бирине окшош деп кароого болбойт, алар тарыхый жана логикалык жактан өз алдынчалыктары бар көрүнүштөр. Ошондуктан кыргыздардын этикалык оюну иликтөөдө ушул жагдайды эске алуу жөн. Этиканын тарыхы, негизинен мораль менен моралдык идеялардын тарыхы. Бул жагдай моралдык идеялары концепциялык жабдууга (оформления) ээ болбогон элдик (фольклордук) оозеки чыгармаларды талдаганда методикалык негиз болуп берет. Ырас, бул аталган булактар кыргыздардын этикалык идеяларын иликтегенде, толук түрдө пайдаланганга болгону менен моралдын теориясын түзүүгө келгенде негиз эмес, материал гана болуп кызмат кылат. Өткөн кылымдардын этикалык идеяларын талдоодо жана баалоодо алар чыккан конкреттүү социалдык шарттарды ар тараптан эсепке алуу жагы талап кылынат.

Бул жагынан этикалык идеяларды камтыган элдик чыгармалардын көбүнүн чыккан мезгили илгерки доорлордун тереңинде болуп тарыхый шарты анча дайын эмес болгондуктан, алардан көбүнчө баамга илинер-илинбес түшүнүк алууга туура келет.

Анткени тигил же бул идеялардын муундан-муунга оозеки түрдө өтүшү, буга кандайдыр бир өлчөмдө мүмкүндүк түзөт. Мындай жагдайлар рухий баалуулуктардын өзүндө деле «көрүп турган, угуп турган киши жок» (Манаста) деп ачык-айкын айтылган учурлары арбын. Ушундан улам этикалык идеяларды тарыхый ырааттуулугу менен жайгаштыруу жагы кадыресе өксүк тартып турат. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштөгү кыргыз жергесинде этикалык идеялар өз мезгилинин өзгөчөлүгүнө ылайык, түшүнүктөр аркылуу калыптанганы белгилүү. Ал кезде азыркыдай этикалык идея деп аталбаса да, ушуга жакын адептик же ыймандуу ой сыяктуу сөздөр менен түшүндүрүлгөнү баамдалган. Этика, этикалык идея өңдүү түшүнүктөрдүн кыргыз тилине кириши совет дооруна таандык экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Ал эми илгерки кыргыздардын алдынкы өкүлдөрүнүн этикалык мааниде айткан ойлору «диалектика эмне экенин билбей туруп, диалектикалык ой жүгүртүшкөн» акылмандык маанайда ой жүгүртүүгө үйрөнүшпөсө да», ар бир кишинин «өзүнчө философиясы» болот деп философия жаатында лакап катары айтылып жүргөн жагдайды элестетет.

Кандайдыр бир деңгээлде рационалдуу ой жүгүртүүнүн

белгилери эң примитивдүү коомдо жашаган адамдарга да мүнөздүү болгондугу философия илиминде белгиленип жүрөт. Кыскасы, илгерки кыргыз ойчулдарына таандык акылмандыктын айрым жактарын элдик көз караштардын туундусу деп кароого болот. Ар бир элдин этикалык ою жалпы дүйнөлүк этикалык йдун айрылгыс бөлүгү катары пайда болот жана өнүгөт. Ошол эле убакта ар бир элдин этикасынын улуттук өзгөчөлүгүн тыкандык менен дифференциалдуу мамиле кылбай туруп этикалык ойдун тарыхын түзүү мүмкүн эмес. Элдин этикалык мурасын иликтөө адистерге гана эмес азыркы адамдардын моралдык мамилелеринин жакшырышына да кыйла өбөлгө түзөт. Ошондуктан чакан макаланын алкагында кыргыздын этикалык идеяларынын айрым бир эмгектери менен тенденцияларын карап көрүү аракети жасалат. Кыргыз тарыхынын ар кыл этаптарында кандай этикалык идеялар кимдер тарабынан коюлуп, чечмелегендиги адистерге гана эмес жалпы журтчулуктун кызыкчылыгын чыгарары чын. Бирок, буга бир автордун аракети аздык кылат. Ушундан улам макаланын автору маселенин өрүшүн чектеп, буга чейин жарык көргөн илимий эмгектерге таянып, айрым бир урунттуу жактарына көңүл топтойт. Адегенде эле кыргыздардын этикалык идеяларынын өнүгүү өзгөчөлүгүнө көз чаптырганда, мындай жагдайлар баамга урунат.

Биринчиден, илгери кыргыз жергеси Чыгыш менен Батыштын этикалык маданиятынан кабардар болбогондуктан, этикалык ойлордун жанры ар кыл эмес, бир түрдүү болгон. Экинчиден, кыргыздардын этикалык ойлору оозеки чыгармалар менен чырмалышып кетип, таланттуу инсандар бир эле убакта акын жана ойчул болушкан. Этикалык идеялар көбүнчө оозеки көркөм чыгармалар менен тарыхый уламыштарда чагылдырылган.

Көркөм өнөр өкүлдөрүнүн мораль маселесине көбүрөөк көңүл буруусу ал кездеги акыл-ойдун чордонунда теориялык маселелер тургандыктан эмес, анын эл үчүн түздөн-түз практикалык мааниси бардыгынан улам болгон. Анын үстүнө моралдын акыл-насаат жагы баамга жакын келип, бат кабыл алынган. Бул жагынан көркөм өнөр өкүлдөрүнүн аракеттери көзгө көрүнүктүү. Бирок этикалык идеялар система түрүндө эмес, акыл-насаат айтуу, жүрүм-турумга баа берүү сыяктуу дидактикалык форма басымдуулук кылган.

Этикалык доктриналар өзүнө дайыма нормативдүү элементтерди камтып, нормаларды аныктоо менен катар эмоционалдуу үгүткө, бүтүндөй моралдык кодекстерди жактоого жол берет. Мындай учурда теория көмүскөдө калып, айтылган идеялар нормалар аркылуу көрүнөт. Мындай акыл-насаатчылык илгерки кыргыз акылмандарына (моралистерине) мүнөздүү касиет болгон

десе ылайык келет. Чыгышта этика көбүнчө изгилик менен кемчилик жөнүндө окуу катары өнүккөндүктөн, чагылдыруу методу да ошого ылайыкташтырылган.

Кыргыздын этикалык идеяларынын дагы бир өзгөчөлүгү элдик акылмандык менен камыр-жумур болуп аралашып кеткендигинде жатат. Кыргыз ойчулдары өзүнүн чыгармаларына дүйнөнү элдик көз караш аркылуу баамдап билип, адамдын оң сапаты менен мүнөзүн даңазалап, пенделик татыктуулукту басмырлаган көрүнүштөрдү сынга алган. Ошондуктан тарыхый жактан чектелгендигинде, ырааттуу эместигине карабай, алардын этикалык мурастары ушул кезге чейин өз маанисин жогото элек. Кыргыздын этикалык мурастарынын ак-карасын ачып көргөзүү түрк элдерине дегеле философиянын духу жат деген «Евроцентризм» концепциясына өзүнчө бир каяша катарында болору ырас. Ушул сыяктуу жагдайлар аталган маселенин актуалдуулугун шарттап, иликтөөгө түрткү болду. Эми жалпы сөздөн маселенин ток этер жерине өткөн оң. Мындай кылганда деле мурастагы этикалык идеяларды адистешкен илимий адабияттардан эмес, баягы эле оозеки чыгармалардан, макал-лакаптардан, уламыштардан, айтыштардан иргеп алууга туура келет. Бул жагынан кыргыз эли кийинки муундарды кур кол калтырбай «Манас» баштаган эпосторду, тарыхый уламыштарды, макал-лакаптарды мураска калтырды.

Алардын ар биринде патриотизм, гуманизм, адилеттик, баатырдык (героизма, мээнеткечтик, меймандостук сыяктуу жакшы сапаттардын идеясы топтолгондугун четинен байкоого болот. Буга бир шилтем катары оозеки өнөрдүн ана башы болгон «Манас» эпосунан мурун эл арасында эки-үч сөз менен айтылып калган, «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген лакапты эске алсак, кыргыздардын кылымдан кылым карыткан патриоттугунан, эр жүрөктүгүнөн кабар берет. Бул эки-үч сөздөн турган кыска кеп-кеңеш азыркы көчө сайын кооздоп илинген реклама-чакырыктардын бир тобуна татыйт.

Ошондой эле азыркыдай ар уланды ата мекенди коргоого сөзсүз түрдө закон аркылуу милдеттендирбей эле сезимине жетип өз эрки боюнча жоого аттанган учурлар болгон.

Ырас, мындай окуялардын тизмеленген хроникасы болбогону менен теориялык жалпылоого жана синтездештирүү жолу аркылуу өткөн мезгилдин кыял жоругун, жүрүм-турумун элестетүүгө болот. Бирок мындай аракет жалаң эле акыл-ой күчү эмес, эмоционалдуу психологиялык мүнөздөгү чыңалууну талап кылат.

Этикалык ойдун тарыхын түздөн-түз алга жылуу катары эмес, карама-каршылыктуу татаал процесс деп караган оң. Анткени заман

менен цивилизация өзгөргөн сайын этикалык түшүнүктөр да өзгөрүп орун алмашып турат. Алардын тарыхый өсүшү ылдыйдан өйдө карай жылып, деңгээли улам жогорулап жаңы сапат алып, эскинин жакшы жактарын өзүнө сиңирет. Ошол эле жогоруда аталган лакаптын алкагынан алып караганда деле илгерки жоокерчилик кезинде башка аймактын малына тийип айдап кетүү көбүнчө эрдик кылып элин багуу катары саналса, азыр ал катардагы эле уруу-кескилик деп каралат. Илгери кыргыздын бир уруусунун уландары башка бир уруунун кол салуусунан сактанып, жоо бетинде туруп, уруучулукту бек кармаганы колдоого алынган. Ал эми азыркы адамдардын түшүнүк-туюмунда уруучулук турмак, улутчулук жат көрүнүш катары бааланып, моралдык жактан айыпталат.

Бирок бул эки түшүнүктүн аралыгын көптөгөн кылымдар бөлүп тургандан улам, ар бири өз мезгилинин патриоттук сезимин кандайдыр бир деңгээлде адекваттуу чагылдырганын танууга болбойт. Мындай оош-кыйыштар башка моралдык нормалардан да кезиккен менен улам кийинкиси бийик деңгээлди түзүп, моралдык прогрессти айгиленейт. Мисалы, уруучулук менен улутчулдук сезимге караганда интерноционалдык көз караш алда канча жогорку маанисин билдирет.

Моралдык көрүнүштөрдүн башка жактары да ушундай закон ченемдүүлүктө өнүгүп өсөт. Кыргыздардын ар кандай акыл кенч мурастарында, жакшылык менен жамандык жөнүндө этикалык идеялар басымдуулук кылаары дароо сезилет. Анткени алар турмуштук жана моралдык түшүнүктөрдүн көп жактары менен камыр-жумур болуп чиеленишкен.

Башка элдер сыяктуу эле, кыргыздардын түшүнүгүндө өмүр жакшылыктын, өлүм жамандыктын белгиси катары каралат. Ошондой эле ар бир адамдын кыбыр эткен кыймыл-аракети, кылык-жоругу жакшылык же жамандык кылуу менен байланышып, ошого жараша оң же терс баага арзыйт. Жакшылык этикалык категория катары мораль түшүнүгүнө жакын жана өзүнө карама-каршы маанидеги жамандык түшүнүгү аркылуу анын мааниси ачылат. Жакшылык жактырылып, жамандык дайым айыпталат. Күнүмдүк турмуш менен адамдардын моралдык мамилелерин жалпылоо этикалык идеялардын калыптануу негизин түзгөн. Этикалык идеялар диний мүнөздө болуу менен коомдук практиканы чагылткан. Кыргыздар илгертен адамды жакшылык кылууга үндөгөн элдик акылмандыктын моралдык маанисин жогору баалаган.

Моралдык түшүнүктөрдүн калыптануу булактарынын бири акылмандык болгон. Ал аркылуу улам кийинки муундар элдик мурастар менен таанышып, айрым бир идеяларды, ойлорду калпып

алып үйрөнгөн. Этикалык идеялар, ошондой эле, көркөм өнөрдө чагылтылып, өз доорунун нугуна ылайыкташтырылган. Бирок алар ыраатташкан абстрактуу түрдө эмес, белгилүү бир учурга карата акыл-насаат айтуу, ыр менен мактоо формасында берилген. Көбүнчө элге жана конкреттүү бирөөгө жакшылык кылгандар даңазаланып, жамандык көргөзгөндөр айыпталган. Өз мезгилинин бийлик иерархиясына жараша аны кармангандар гана көп учурда жакшылык же жамандык кылышкан. Жакшылыктын же жамандыктын жышаандары «төрөнүн» амири менен жасалган. Анын турпат-келбети оң маанайда баатыр жана калыс, эл-жеринин коргоочусу, кедей-кембагалга кайрымдуу адам катарында сыпатталган. Моралдык маселелерди кандай түшүнгөнүнө жараша даңаза же айыптоо айтылган. Ал кездин этикалык идеяларында көбүнчө эл менен жердин тагдыры, тигил же бул уруунун тектүүлүгү чагылтылган. Бул тема өз доорунун бардык ооз эки көркөм чыгармаларында акыл-насаатында баса белгиленген. Байыркы кыргыздардын диний баам-туюмдары да этикалык маани менен ширетилгенин моралдык мамилелер, этикалык түшүнүктөрдүн деңгээли далилдейт. Өткөн доордогу аң-сезимдин төмөндүгүнүн бирден-бир себеби өндүрүштүн төмөндүгүнө барып такалат. Ал кездеги моралдык-этикалык түшүнүктөрдүн чектелгендиги ушундан улам болгон. Адамдын бирден-бир таянычы урук-уруу болуп, ансыз бардык жакшы сапаттарын жоготуп, жакшылыктан кол жууган, аны менен тыгыз байланышта гана байыркы адам өзүнүн татыктуулугунун сезген. Ошондуктан өз уруусунун ар-намысын сактап, жаш улан эл четинде, жоо бетинде турган. Кыргыздардын алгачкы этикалык баамдоолору эң байыркы мифологиялык эпос «Эр Төштүктө» да жакшылык менен жамандык аркылуу көргөзүлгөн. Эр Төштүктүн турпатында (образ) жакшылыктын, ал эми Кара жана Көк Дөөлөрдүн аракеттеринде жамандык кылуунун идеясы жаткан. Ал фантазия катары субъективдүү түрдө моралдык жана ыймансыздык мамилелердин, позициялардын көрүнүшү болгон. Демек адамзат тарыхынын алгачкы этаптарында эле адамдын оң сапаттары терс жактары менен катар пайда болуп өнүккөн.

Ошол кезде эле моралдык мамилелерде оң жана терс моралдык көрүнүштөрдүн карама-каршы жагы байкалган. Бул кийинки моралдык прогресстин жалпы закон ченеми. Коомдук өнүгүштүн ички карама-каршы жагы моралдын тарыхый динамикасынан да көрүнөт. Байыркы адамдын оң сапаттары кийин пайда болгон түшүнүктөр аркылуу баалангандыктан, ага калыс баа берүү кыйынга турат. Ошондой болсо да байыркы кыргыздардын кара күчү (физический), эр жүрөктүүлүгү, чыдамкайлыгы,

ишенчектиги, уруучулдугу, ошондой эле тотемизм. Шаманизм, табиятка, арбакка сыйынуу сыяктуу жактары ар кандай рухий булактар аркылуу аздыр көптүр бизге белгилүү болгону бар. Жада калса кыргыз эпосторунун ичинен эң алгачкыларынан болуп саналган «Эр Төштүктө» баары жоктун баарын жеңген адамдын улуулугу жөнүндө идея, ошондой эле «Кожожаш» эпосунда табияттын табышмактуу сыры менен таймашуу, билгенден билбегенге умтулуу аракети көркөм ыкмада берилген. «Олжобай менен Кишимжан», «Сарынжи-Бөкөй» аттуу лирикалык поэмаларда да асыл мүнөз тектүүлөрдүн тубаса сапаты гана эмес, аялдарга патриархалдык мамиле кылбоо сыяктуу этикалык идеялар айтылган.

Моралдык баалуулуктар жөнүндө кенен-кесири этикалык идеялар «Макас» эпосунда ар тараптуу чагылтылган. Анда элдин биримдигин, көз карандысыздыгын камсыз кылган баатыр жана айкөл аскер башчысынын турпаты (образы), кыргыз элинин патриоттук сезими, «Турмуш менен практиканын элдик теориясы» көз алдыга тартылат.

Эпосто элге адамгерчиликтүү мамиле кылуу - этикалык баанын маанилүү ченеми (критериясы), кылым санап калыптанган акылмандык, аксакалдар жыйыны аркылуу кабыл алынган эрежелер эл үчүн баалуу деп каралат. «Манаста» ыр түрүндө кыргыз элинин моралдык этикалык тарыхынын реалдуу жактары берилген. Кыскасы, Манас жана башка эпикалык чыгармаларда элдин ой-тилегин, илгери үмүтүн камтыган этикалык идеялар мол кездешет, мораль түшүнүгү турмушту чагылтуунун спецификалык формасы катары көрүнөт. Бирок бул илгерки кыргыздарда системалуу этикалык доктрина болгон дегендикке жатпайт. Моралдык көз караштар, идеялар болгону менен этика илими болбогон. Этикалык түшүнүктөр, идеялар диний жана социалдык көз караштар менен аралашып, дүйнө таануунун бир бүтүндүгүн түзгөн. Анткени менен байыркы кыргыздардын калыптанган этикалык практикасы, каада-салты адамдардын жүргөн-турганын тескеген. Эпостун социалдык-этикалык маанисинин өзөгүн жамандыкты жакшылык жеңүүсү үчүн болгон күрөштүн идеясы түзгөн. Манас жана анын жан жөөкөрлөрүнүн негизги максаты - ар кандай жамандык жана элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөшүү болгон.

Этикалык түшүнүктөр конкреттүү тарыхый тажрыйбанын негизинде калыптанып, тарыхый кырдаалды чагылдырат. Ошол эле убакта этикалык изденүүлөр жалпы адамзаттык тааным жактарын өзүнө камтыйт. Жакшылык менен жамандык жөнүндө ойлоо менен кишилер анын карама-каршы жактарын билүүнү көздөгөн. Бир муун жыйынтыктап, бир корутундуга келген пикирди кийинки муун кабыл

албаганы менен өткөндүн моралдык тажрыйбасын жокко чыгарбайт. Анын ак-карасын иргеп қелечек турмушта пайдалана билген оң. Ойдун өтмө катмарлығынын мааниси ушунда жатат. Айтмакчы, оозеки чыгармачылыкта элдик идеялар менен түшүнүктөр көбүнчө кишилер дайыма жетүүгө умтулган идея катары сүрөттөлөт. Телегейи тегиз келген бейкут турмушту адилет эл башчысы менен байланыштырып келишин күтүшкөн. Андай адам пайда болсо эле адилеттүү турмуш курулат деп бир жактуу ойлошкон. Мындай утопиялык идея «Кедейкан» аттуу эпикалык поэмада көбүрөөк орун алган, Кедейден чыккан Кедейкан капысынан хан боло кальш, казна-мүлкүн кембагалдарга тараткан. Анын образы аркылуу социалдык акыйкат идеясынын ишке ашарлығынан үмүт издешкен. Адилет коом жөнүндө мындай идея жармач негизде болсо да, өз доорунун карама-каршылыгы менен шартталган. Ошондуктан каратаман элдин ой-тилеги Манас трилогиясынын «Сейтек» бөлүгүндө да элдин биримдиги, акыйкаттын жамандыкты жеңиши жөнүндө этикалык идея баса көрсөтүлгөн, бирок эпикалык чыгармаларда социалдык жана этикалык идеялар камыр-жумур болгону менен утопиялык маанай мүнөздүү болгон. Алардын жанры да ар кыл жагдайды чагылткан. Мисалы, баатырдык эпостор эр жүрөктүүлүктү, карылуулукту даңазаласа, турмуш-тиричилик мүнөзүндөгү эпостордо күнүмдүк турмушка байланышкан этикалык идеялар басымдуулук кылган.

Эпикалык чыгармалар менен элдик макал-лакаптар демейки аң-сезим деңгээлинде болуп, күнүмдүк турмушту көбүрөөк камтыган жана көрүнүштөрдүн ар жагындагы маңызына чала-чарпыт тийип өткөн. Ошондой болсо да, алардын көбүнө философиялык мүнөздөгү кеңири жалпылоо таандык. Жер жүзүндөгү тирүү жандын баары жашоонун максаты жана мааниси жөнүндө ойлонот, көңүлдүү жашоого умтулат.

«Күндүк өмүрүн болсо, түштүгүнө жорго мин», «Миң күнкү караңгылыктан, бир күнкү жарык артык» деген макал-лакаптар жан кечтиликти коюп, турмушта бактылуу жашоонун маанисин баалай билүү керек деген идеяга багытталган.

Дүйнө тааным жагына байкоо жүргүзгөн элдик ойломдо официалдуу ислам схоластикасына ар кандай каяшалар айтылган. Мисалы, «Кудайга ишенген куру калат», «алланын буйругу чачтан көп, аны аткарган киши жок», «башы оорубагандын Кудай менен иши жок» сыяктуу ирониялык афоризмдерде Кудайдын ыйыктыгына шек келтирип, ачык таш ыргытылган. Ал эми диний кызматкерлерди ашкерелөө жагы ачык эле «зчында алты жолу бөрү болгон, тойгондо тогуз жолу молдо болот», «адам жаманы молдо» деп айтылат.

Диний ишеним толук түрдө үстөмдүк кылып турган илгерки доорлордо ушундай мааниде сын айтып, акылга сыярлык этикалык ой таштоо өзүнчө бир эрдик дегенге татыктуу.

Элдик акылмандык кээде ыйык китеп - Куранда даңазаланган алланын абийирине түз шек келтирген. Ошол эле убакта ушундай ашкерилөөлөр менен катар алланын амирине баш ийүүгө чакырган диний акыл-насааттар да арбын кезиккен. Бул болсо патриархалдуу-феодалдык коомдо жашаган адамдардын түшүнүктөрүнүн өз мезгилинин алкагында чектелгендиги менен байланыштуу болгон. Анткен менен элдик афоризмдер айрым учурларда исламдын принциптерине кайчы келген этикалык идеяларды койгон. Эл үчүн кызмат кылуу жашоонун максаты «жакшы адамдын белгиси» - эл камы үчүн күнүнөт, жаман адам белгиси - өз камы үчүн жүгүрөт» деп белгилейт. Эркиндикти даңазалап, кулдук психологияны каралаган. Ак ниет эмгекти урматтап, жатып ичер жан бактылыкты жектеген этикалык көз караштар да макал-лакаптардын өзөгүн түзөт.

Ал эми диний көз караштардын айрым кыраатарында эмгекти жек көрүү жагы орун алган. Буга «эмгеги аздын, өнмөгү аз», «дөөлөтүңө ишенбе, мээнетиңе ишен», «эмгексиз ырахат жок» сыяктуу лакаптар таамай сокку урган.

Туташ кат тааныбагандык өкүм сүргөн илгерки кезде эле элдин акыл эркине умтулуусун «илим-билим булагы, билим - турмуш чырагы». «билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деп таамай мүнөздөгөн макал-лакаптар айтылган. Дагы канча этикалык темалар элдин акыл кенчи аркылуу реалдуу турмуштук көрүнүштөр катары ачылып берилген.

Кыргыздардын этикалык идеяларынын өнүгүшүндө маанилүү кадам болжол менен XV - XVII кылымдардын чегинде жасалган. Ал Асан Кайгы, Толубай - Сынчы, Санчы - Сынчы сыяктуу имиш-имиш боюнча белгилүү ойчулдардын чыгармаларынан көрүнөт. Алардын ой-туюму поэтикалык формадагы күнүмдүк акылмандык мүнөзүндө калыптанып, моралдык маселелерге көбүрөөк көңүл бурулган. Патриархалдык коомдо мораль диндин социалдык функциясын өзүнө алып, бир жагынан феодалдык эзүүнүн негизин чыңдоого жардамдашкан, экинчи жагынан, социалдык теңсиздикти сынга алып, карапайым элдин кызыкчылыгын билдирген. Кыргыз акылмандарынын чыгармачылыгы коомдун ушундай талабын аткарууга багытталган. Алардын акыл-ойлору аркылуу кыргыздардын адамдын баалуулугун, жакшылык, жамандык сыяктуу көрүнүштөрдү баамдаган көз караштары чагылтылган. Адамдардын жүрүм-турумун акылмандар ыраатуулук менен чечмелеп, абстрактуу маселелерден кайпып өтүшкөн. Анткен менен алардын коомдун

социалдык турмушунун айрым жактарына өз көз караштары болгон. Коомдук турмуштун көрүнүштөрүн моралдын конкреттүү жактары менен байланыштырып карашкан. Ар кандай ыйкы-тыйкылык өз ара сыйлашпагандыктан келип чыгат деп ойлошкон. Боорукердик Асан Кайгынын моралдык түшүнүгүнүн негизин түзгөн, анда адамдын баалуулугу гана эмес, тирүү жандуулардын баары ой жүгүртүүсүнүн объектиси болгон. Анын жакынына жан тартуу сыяктуу моралдык талабы чынында өз ара чабышууну токтотуу дегендей маани берген. Анткени андан карапайым эл жабыр тарткандыгын ойчул сезген. Бирок жамандык кайдан чыгаарын ачык баамдай алган эмес. Анын негизги себебин кур намыс жана ач көздүктөн көргөн. Бактылуу болуштун бирден бир шарты бейкуттук деп ойлогон.

Эл оозунда Толубай - Сынчынын да аты калган. Анын да турмушту баамдап билүүдө өзүнчө позициясы болгон. Ар нерсенин жана көрүнүштөрдүн касиетин так аныктагандыгы боюнча аты эл арасында кеңири тараган. Айрыкча киши менен аттын касиетин аныктоого көбүрөөк көңүл бурган. Байыркы көчмөн доордо адамдын канаты ат болуп, ага өзгөчө мамиле кылып «ат, аттан кийин жат» деп сыйынган. Аталган ойчулдун этикалык идеясы алсыз адамдарды жакшылап асыроо деген жыйынтык анын «карыптарды какшаткандардын, өзү какшайт» деген накыл сөзүнөн көрүнүп турат.

Чыдамдуулукка чакырган акыл-насаат бара-бара эзүүчүлөр менен элдешпес нукка бурула баштаган. Бул жагынан Санчы - Сынчы сыяктуу ойчулдун акылмандыгы айырмаланып турат. Элдин азап-тозогуна күнөөлү болгондорго акыл-насаат айтуудан мурун жакадан алуу жагы ойчулдун оюнун чордонун түзөт. Адилеттүүлүктү орнотуу үчүн активдүү күрөш керек экендигин акылман ачык айткан, бирок ага кандай жол алып барарын баамдай алган эмес. Кыскасы, өткөн кылымдагы кыргыз ойчулдарына өз чыгармаларында этикалык идеялар топтоо мүнөздүү болгон десе болот.

Ошол кезде дин толук түрдө үстөмдүк кылып турса да этикалык идеялардын, анын таасиринен алыстап, эркин ойлоонун, адамгерчиликтин тенденциясы орун ала баштаган, моралдык түшүнүктөрдүн реалдуу мазмун менен толукталышы кулач жайган. Эл жана жердин тагдыры үчүн эл башчыларынын жоопкерчилиги, кишиге мүшкүл алып келген жамандыкты сүрүп, жакшылыктын салтанатын орнотуу сыяктуу маселелерди жеткиликтүү кылып ортого салып, негизинен өз тагдыры менен элдешкен элди агартып - көгөрткөн ролду ойчулдар бир топ ойношкон. Жогоруда аталган элдик чыгармалар менен акылмандардын акыл-кенчтеринде топтолгон этикалык идеялар кийинки муундардын рухий турмушуна кадыресе таасир берип, моралдык маселелерге кызыкчылык

чыгаруу менен этикалык ойлордун андан ары өнүгүп-өрчүшүнө кадимкидей өбөлгө түзгөн.

Аталган мезгилдерде моралдык аң-сезим уруучулук менен патриархалдуу-феодалдык социалдык түзүлүштөрдүн чегинде жүргөн, бул жагдай адамдардын моралдык мамилелерине, жүрүм-турумуна өзүнчө мүнөз берген. Ал доордун түшүнүгү боюнча бийликтегилерди улук көрүп урматтап сыйынууну жакшылык, ал эми аларга кыянат кылуу жамандык катары мүнөздөлгөн. Аялдын эрине, баланын эне-атага, малайдын - ээсине кычк дебей баш ийгени да ушундай маанайда бааланган. Мезгил улам берилген сайын моралдык маселелерди чечмелегенде акыл-ой тажрыйбасы көбөйүп, рационалдуу моменттер кошумчаланып, ошону менен бирге ойлоо тутумунун багыты жана корутундуулары татаалдашкан.

Моралдык маселелер жаатына аздыр-көптүр акыл-эстүү (рационалдуу) мамиле улам кийинчерээк жашаган ойчулдардын үлүшүнө туура келген. Бул жагынан Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо, Жеңижок жана башкалардын этикалык ойлору ар тараптуу талдоого татыктуу. Анткени алардын чыгармаларында, накыл сөздөрүндө моралдык маселелер, түшүнүктөр жөнүндө идеялар аз эмес. Маселен, заманчы акындар Арстанбек менен Калыгулдун ою боюнча моралдык нормалар гана турмуштун негизин кыйроодон сактап калат. Мындай нормаларга ойчулдар кең пейилдик, ак ниеттик, милдеттүүлүк, сыйкорлук, жөнөкөйлүк, боорукердик сыяктуу моралдык түшүнүктөрдү кошушкан. Ошондой эле рухий керектөөлөрдү орду менен пайдалануунун маанилүүлүгүн баса белгилешкен. Материалдык байлыктан айкөлдүк сапатты артык коюшуп, аны адамдын негизги бактысы деп эсептешкен. Байлык бүгүн бар, эртең жок, колдун кириндей жууп койсоң кетет. Жамандык кылган киши өзүн бактылуу сезбейт. Пейилди кенен салганда гана адам өзүнүн бактылуулугун байкайт, анын башкы белгиси акылмандуулук сыяктуу санат түрүндөгү накыл сөздөр акындардын ой-түрмөктөрүн түзгөн, жакшы киши бардык учурда акыйкаттыкты этибарга алып иш жасап, жек көрүү, көз артуу дегенди билбейт деп ойлошкон. Акындардын этикалык идеяларынын лейтмотиви жакшы жана жаман киши жөнүндө болгон. Минтип баа берүү ал кездин калыптанган көз карашына жараша айтылган. Коомдун кулк-мүнөзүн оңдоо үй-бүлөдөн башталат деп болжолго жеткен заманчылар. Балдардын бактысыздыгы алардын ою боюнча аталардын каарынан башталат. Бактылуу болуунун башкы шарты жагымдуу мүнөз, акылдуу баш, жаркын көңүлдөн болот деп ойлошкон. Ошондуктан байлыктан мурун балдарга аталган сапаттарды тарбиялап тартуулаш пайдалуу дегендей ойду айтышкан.

Пайданы акындар бактылуулуктун бир белгиси катары карашкан. Кишини эзген киши өзүн эзгенге барабар, ошондуктан Арстанбек алдамчылардан арылууга чакырган. Бирок, жакшылык кылуу дайыма көнүмүшкө айлануу керек деп эсептейт ойчул акын.

Жамандыкты жакшылык жеңерин, байлык күтүүгө баш оту менен умтулган адамдан жакшылык жок экенин заманчы - акындар баса айтышкан. Кишиден ыйман кеткен сайын адамгерчилик, боорукердик жоголуп, зордук-зомбулук, эзүүчүлүк күч аларын ачып көргөзүшкөн. Достук менен өз ара жардамдашууну, жаманчылыкта каралашып турган сапатты алар жогору баалашкан. Өзүнө атак-даңк издеген мансапкорчулукту, аракеттикти аябай айыпташкан. Акындардын адамдын акыл-эсин, абийирин, жүрүм-турумун көтөрүү боюнча айткан нускалуу акыл-насааттары өз доорунун нугуна шайкеш келип, коомдук моралдын жакшырышын өбөлгөлөгөн. Алардын прогрессивдүү этикалык идеялары бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалду жагын жоготпойт.

Заманчы - акындардын өмүрү жана чыгармачылык жолу совет бийлиги жылдары оң бааланбай келди. Эми гана ар тараптуу иликтөөгө татыды. Калыгул, Арстанбек «Зар-заман» агымынын өкүлдөрү катары феодалдык-уруучулук түзүлүштүн негиздерин жакташкан. Маселен, Калыгул ойчул өзү теги боюнча ири феодалдын (манаптын) үй-бүлөсүнөн чыккан соң, бай-манапчылыктын типтүү идеологу болгон. Ушундай эле позицияны Арстанбек да ээлеген. Заманчы - акындар коомдогу жакырчылык үстөмдүк кылган бийликтен эмес, адамдардын пейилинин бузулушунан болот деп, тагдырга эмне жазылса, ошону көрүп, моюн сунууга чакырышкан. Каада-салтын сактабай бузганда «акыр-заман болоорун айтышып, көңүл чөккөндүктүн (пессимисттик) идеясын таратышкан. «Кой үстүндө торгой жумурткалаган» мезгил патриархалдык тартипте болот деп эсептешип, анын негизин өзгөртүүгө каршы чыгышкан. Ата-бабанын осуятын бек кармануу алардын бирден-бир идеалы катары каралган. Кыргызстандын өсүп-өсүшүнүн өзүнчө бир тарыхый жолун издешип, мусулман мамлекетин курууну самашкан. Зар-замам концепциясында бир жагынан исламдык мотив болсо, экинчи жагында байманапчылыктын умтулуусу камтылган. Ошондуктан заманчыл-ойчулдар коомдогу ар кандай жаңычылдыкка каршы турушкан.

Бул агымдын дагы бир өкүлү Молдо Кылыч болгон. Анын этикалык көз караштарында диндин таасири басымдуулук кылгандыктан, адамдын ар бир аракети, жүргөн-турганы алдын ала кандайдыр бир касиеттүү күчтөр аркылуу аныкталат деп белгиленет. Турмуш-тиричилик менен кыял-жорук жааты талдоого алынат. Молдо Кылыч адамдын бакты-таалайы материалдык байлыкта эмес, ички дүйнөнүн тереңдешинде болот деген этикалык ойду айткан.

Акылды моралдын негизги компоненти катары караган. Мындай сапатка ээ киши жеңил ойлуу сезимге жеңдирип, төрө пейилдик кылбайт, байлыгына чиренбейт, жалган айтпайт, дагы ушул өңдүү оң сапаттарына жараша татыктуулугу ченелет деп акын корутунду чыгарган.

Заманчыл-ойчулдардын көбү өзү жашаган коомдук түзүлүштүн өзгөрүшүн, карама-каршылыктын курчушун, демократиялык тенденциялардын жышаанын көргүсү келишпеген. Ал кездеги түзүлгөн туюктан чыгуунун жолун Молдо Кылыч өткөнгө кайрылуудан көрүүгө аракеттенген. Ал кээде байлар менен молдолордун айрым жоруктарына жаман баа берген ислам динине ишеним азайып баратат деп кейиген, кедейлердин мүдөөлөрүнө кээде ортоктош болгон. Бул дүйнөдө азап тарткан киши тиги дүйнөдө бейишке чыгат деп соороткон.

Бакытка жетиштин бирден-бир жолу моралдык өзүн-өзү өркүндөтүү деп ойлогон. Бирок Молдо Кылычтын моралдык принципинин багыты пенденин кудай алдында жеке жоопкерчилиги болот деп жарыялаган. XIX кылымдын 80-жылдарынан тартып, Токтогул менен Тоголок Молдонун чыгармачылыгы аркылуу прогрессивдүү коомдук ой-түрмөгү түптөлө баштаганы белгилүү. Анын чыгармачылыгында социалдык тематикалар менен катар моралдык маселелер да басымдуу орун алган. Токтогул бийликте тургандардын ыйманынын кеткенин ашкерлегени менен бул социалдык көрүнүштүн түпкү себебин ачууну анчалык көңүлгө алган эмес. Ал өзүнүн «Беш каман» аттуу ырында манаптын мансапкорлугун, катаалдыгын, ач көздүгүн ашкерелеп, алардын эл тагдырын чечүүгө моралдык укугу жоктугун белгилейт. Мындай жоруктарды жоюу үчүн күчкө күч колдонуу керектигин айткан. Бийликке сыйынган киши жакшы эмес, тескерисинче элге жакшылык кылууга умтулган киши жакшы деп эсептеген, баары жоктун баарына моюн сунган, макул болгон исламдык этиканын ордуна аракеттенүү этикасынын белгиси пайда болгон. Бекерпостукка каршы мээнеткечтик сапат карама-каршы коюлган. Акын демократ феодал төбөлдөрдүн терс сапаттардын алып жүрүүчүсү катары, ал эми кара таман калк бийик моралдын ээси деп мүнөздөгөн. Кедейдин душманы байлар экени белгиленген. Айрыкча Токтогулдун насыят ырларында жакшы адамдын белгилери жөнүндө нускалуу этикалык идеялар айтылган. Жакшы киши өз өмүрүн элге кызмат кылууга арнаса, пас киши өзүнөн башкага эч кимге жакшылык кылбайт деп аныктайт. Уктап туруп курсагы тойгонуна корстон болуп, айланасындагы ар кыл көрүнүштөрдү көңүл кош байкагандардын бетин поэтикалык күч менен ачкан.

Коомдук максаттар үчүн туруктуулукту, чыдамдуулукту көргөзүп, кыйынчылыкты жеңе билген сапаттарды даңазалаган. Акындын этикалык идеясы адам эркин басууга эмес, көтөрүүгө,

колдо бар мүлктү ысырап кылбай үнөмдүү пайдаланууга багытталган. Ошондой эле жаш муундарды ак ниет, эр жүрөк, улуулурга сыпайы мамиле кылууга чакырган. Токтогулдун көптөгөн насаат ырларында таалим-тарбия темасы көп орун алган. Улууларды сыйлоо тарбия алгандыктын, сыпайылыктын, ал эми моюн сунгандык бийликтен чочулоонун белгиси деп чечмелеген.

Акын агартуучу Тоголок Молдонун этикалык идеялары да турмуштун көп түрдүү жагына, адам жана анын муктаждыктарын чагылтууга арналган. Элдин эсебинен байыгандардын ач көздүгүн ашкерелеп кишилердин жакшы жашоого, эмгекке болгон теңдигин жактаган. Эмгек менен эмгекчил адамды даңазалап, жанбактылыкты, кара мүртөздүктү, кошоматчылыкты сынга алган. Айрыкча Тоголок Молдо өзүнүн «Адамдардын мүнөзү» деген кол жазмасында өксүк сапаттарды бөлүп-бөлүп карап курч сыпаттаган. Тоголок Молдонун моралды чечмелөөдө ыракаттануу түшүнүгү өзүнчө бир орунду ээлейт. Чегин билип ыракатка батуу чекилик эмес деп белгилейт. Патриотизм менен эл достугу темасы Токтогул менен Тоголок Молдонун этикалык идеяларынын негизи болгон. Өз элин, өз жерин даңазалоого бүт акындык жана акылмандык күчтөрүн жумшашкан. Ага катар башка элдерге да жылуу сезимдерин билдирип, ынтымакта жашоого чакырышып, улутчулдукту айыпташкан. Кыскасы, Токтогул менен Тоголок Молдонун кыргыздын этикалык идеяларын өнүктүрүүдө кошкон салымдары баа жеткис. Анткени алардын поэзияларында моралдык жоболордун, акыл-насааттардын өзүнчө бир түрмөгү топтолуу менен адамды кадырлоо идеясы уланып, улуттун адептик пайдубалы түптөлгөн.

Көркөм өнөр элдик ойчулдардын этикалык идеяларын таратуунун каражаты катары кызмат кылып, турмуштун кыйма-чийме көрүнүштөрүн, адамдын жакшылыкка же жамандыкка байланган кылык-жоруктарын, иш-аракеттерин чагылткан. Айрыкча айтылган акыл-насааттарда үстөмдүк кылуучу катмарлардын чөйрөсүндө тамырлаган моралдык нормалар ыр ыкмалары менен» ашкереленген Натыйжада, кыргыз элинде да дүйнөнү, адамды таанып билип, чечмелөөгө аракеттенишкен ойчулдардын болгондугу айкындалган. Мындай акындардын катарына өзүнүн дүйнөнү көркөм кабылдоонун деңгээли боюнча башка ойчул-акындардан калышпаган Көкө уулу Жеңижок да кирет.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башындагы социалдык кырдаал үгүт-насыяттар гана эмес, ар тарапты камтыган жалпылоолорго да муктаж болгон. Бул жагынан Жеңижоктун насаат ырлары бир жактуу дидактикалык мүнөзүнө карабастан, коомдогу жакшылык-жамандыкты, өз ара мамилелерди түшүнүүгө өбөлгө

түзүп, турмуштун ар кандай көрүнүштөрүн баалоого көмөктөшкөн. Актан эмгекти ардактап, жатып ичер жан бактылыкты мазактап, оозго алынарлык из калтырарын акын ачык-айкын көргөзгөн. Жеңижок моралдын кылык-жорук, жүрүм-турум сыяктуу жөнөкөй нормаларына көбүрөөк көңүл бурган. Мисалы, кекирейүүчүлүк, өз жупунулук, сараңдыкка марттык, жамандыкка жакшылык сыяктуу сапаттар карама-каршы коюлуп чечмеленген. Бул акындын этикалык идеяларынын чордонун түзгөн.

Акын кыргыз арасында кеңири тараган аксакалчылык түшүнүгүнө диалектикалык мамиле кылып, алардын тилин алуу, ошол эле убакта айткандарын догмага айлантпоо идеясын козгогондугу акылга сыйарлык этикалык принцип. Жеңижоктун чыгармачылыгында патриотизм, жоопкерчилик, аялдарга мамиле, улууларды урматтоо, достук идеялары сыяктуу маселелер маанилүү орунду ээлеген. Айрыкча акындын патриотизми жердешчиликке, уруучулукка эмес, бүткүл улуттун алкагында каралат. Ал эми эл достугу идеясы, казак, өзбек жана башка элдер менен мамилелерди чыңдоого арналган. Жеңижок акындын адамдын өзүн жогору баалоо идеясы акын ойчулдугунун оң багытын аныктайт деп айтууга негиз берет.

Тарыхый бир шарттарда оң мүнөзгө ээ болгон турмуштук көрүнүштөр, башка бир кырдаалда өзүнүн мурдагы маанисин жоготот, же ал турмак тескери жагына айланат. Өткөндөгүдөн азыркы замандын идеяларынын белгилерин табуу дайыма эле оңунан чыга бербейт. Бирде оңдуу болсо, бирде кайчы келет. Мисалы, жогоруда аталган акындардын акыл-насаатарынын көпчүлүгү табылгыс акыл-кеңч мурастары катары каралганы менен байлык топтоону пастык деп баалашкандары азыркы рынок агымына анчалык айкалышпастыгы айкын. Анткени жеке менчикке өтүү өнүктүгүнүн он беш жылы ичинде ар кандай жол менен байыган «жаңы кыргыздар» деп аталган социалдык катмар түптөлүп, кадимкидей коомдук таасирге ээ болду. Бирок совет бийлигинин жылдарында кыргыздардын тарыхый мурасына калыс баа берүүнүн аздыр-көптүр тажрыйбасы топтолгон. Өзгөчө «Замана» агымынын тегерегиндеги талаш-тартыштар көпкө чейин жүрүп, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу ойчул-акындар жабыр тартышкан. Алар кийинки жылдары гана акталып, Тарыхтан татыктуу орундарын алышкан. Өткөн кылымдардын артта калган шартында жана ислам дининин толук үстөмдүгү убагында акын-ойчулдарынын диний моралды жана башка ыйман өксүктөрүн сыңдоо жолу менен мураска кыйла этикалык идеяларды система болбосо да, насыят, афоризм, баа берүү түрүндө калтырышы теориялык гана эмес, практикалык

мааниге ээ. Алардын кыргыз элинин рухий турмушуна калтырган этикалык мурастарын азыркы муун системага салып улантуусу кадыресе парз.

Бул маселе А.Алтмышбаев, Б.Аманалиев, А.Какеевдин, Ж.Жаныбековдун эмгектеринде ара-чородо же фрагментардык мүнөздө каралганы менен, атайлап этикалык ойлоонун тарыхына арналган монографиянын алгачкылары Ө.К.Козубаевдин «Этическая мысль в ретроспективе» деген китеби десе болот (1995). Анткени анда кыргыз элинин этикалык көз карашы, баамдоосу, түшүнүгү «Манас» эпосу баштаган эпикалык элдик оозеки чыгармалар аркылуу атайылап иликтөө аракети байкалат.

Кыргыздардын этикалык түшүнүктөрү классикалык философиянын корифейлеринин көз караштары менен айкалыштырып, адистешкен адабияттардын деңгээлинде каралат. Жакшылык, жамандык категориялардын универсалдык жана улуттук аспектилери талдоого алынат. Монографияда бир канча персоналийлердин ичинен орто кылымдагы ойчул Жусуп Баласагын менен кыргыз коомунун феодалдык доорунда жашаган ойчул-акын Молдо Кылычтын этикалык көз карашы учкай изилденген. Ал эми көбүнчө демейдеги аң-сезим деңгээлинде этикалык ойлору бар акылмандар бир далай жана ар кандай илимий изилдөөлөрдө ара-чородо, тезис түрүндө айтыла калып жүрөт, ошондуктан алардын ар кандай мүнөздө айткандарын жыйынтыктап, кенен-кесири ырааттуулук менен этикалык ойлорунун тарыхын очерк жанрына салуу актуалдуу маселе.

Айтмакчы кыргыз тилинин мамлекеттик статус алганына он беш жылга жакын болсо да, кыргыз таануу боюнча илимий эмгектердин орус тилинде жазылганы жазылган, жыйындар менен илимий конференцияларда орусча сүйлөнгөнү сүйлөнгөн, ал эми анын негизги окурманы жана угармандары кыргыз кулундары болуп саналат. Кыргыздардын өздөрү баш болуп өз тилине өгөй мамиле кылып турса, башка улутка тиги-бугу деп айтуу чекилик. Ушундай жагдайлардан улам өмүрүндө орус менен баарлашып көрбөгөн, бир ооз сөзүн билбеген илгерки кыргыз ойчулдарынын акыл-кенч мурасы кийинки муундарга орус тили аркылуу жетип жатканы өзүнчө парадокс.

Дегеле илим тармагы ушул убакка чейин кыргызча сүйлөй элек десе чындыкка жакын. Мына, жанатан бери этика, этикалык идеялар, мораль жөнүндө сөз кылып жатканыбыз менен бул терминдерге дал келген кыргыз сөздөрү табыла элек. Бүгүнкү дүйнө элинде ушул боюнча колдонулуп жүргөн мораль деген түшүнүктүн ордуна кыргызча «адеп-ахлак», «ыйман» деп жүрөбүз. Бирок алар тигинин толук маанисине анчалык дал келбейт. Анткени мораль деген

терминдин мааниси кенен. Ал эми «адеп», «ыйман» деген сөздөр сыпайы-сылыктык, ыйба кылат дегенден ары ашпай, көптөгөн этикалык категориялар камтылбай калат. Ырас, тиги нукура кыргыз сөздөргө кеңири маани кошуп, колдонууга жапырт киргизип жиберсе деле болоору арийне. Кеп, аракет кылып калайыктын калың катмары арасына киргизүүдө жатат. Ошондо гана этика илиминин жана эл арасында тарап жүргөн, бирок системага салып жыйыла элек этикалык идеялардын ажары ачылар эле. Ал үчүн этика илимин башка коомдук илимдер сыяктуу эле жогорку окуу жайларда окутуп туруу азыркы талапка ылайык. Тилекке каршы, ал башка илимдердин ичине кирип кетип, көмүскөдө калып келатат.

Ал эми этика курсу философия, социология, политология сыяктуу жалпы коомдук илимдердей окуу процессине толук кандуу болуп кирсе, ара-чородо улуттук этикалык идеялар да кыскартылып айтылып кыргыз жаштарынын кызыгуусун чыгарары толук ыктымал.

Жогоруда учкай сөз болгон этикалык идеялардын тарбиялык маани-маңызы азыркы улуттук жандануу процессине шайкеш келип, күнүмдүк турмушка улам сүңгүп кирери бышык. Ал үчүн акын улам бир жагын кең кесири ачып, чечмелөө аракети талап кылынат.

Кылымдан кылым карытып, элдин эсинде сакталып келаткан этикалык идеялар улуттун табитине, менталитетине ылайык келип баамга бат кабыл алынат. Ошондуктан илгеркилердин акыл-насааттары менен осуяттары кыргыздын кайсы чөйрөсүндө болбосун өтүмдүү жана таасирлүү касиетке ээ. Ырас, аны илгертен келе жаткан идея экен деп эле чың тийбес догмага айландырбай, ыгы менен колдонгон оң.

Азыркы биз жашаган кыргыз коому рыноктун эшигин аттап, бизнестин, ишкердиктин этикасын кармана баштаган кезде эскичиликке этият мамиле кылуу талабы чыгаары чын.

Мурас деп өткөн доорлордон, илгерки ишмерлерден муундан-муунга калып калыптанган маданият жана турмуш-тиричилик көрүнүштөрү аталат. Анын ар кыл жактары турмуш жана аң сезим жаатынан байкалат. Мисалы, элдик мурас, көркөм мурас, рухий мурас, адабий, музыкалык мурас дагы далай ушул сыяктуу бөлүктөрдөн турат. Аталгандардын ар бири ар тараптан талдоого алууга татыктуу. Ошондуктан элдик мурас жаатын иликтөө актуалдуу. Кыргыз элинин кийинки муундарга калтырган мурасы бай жана ар кыл мүнөздө. Алардын кайсы бири азыр көптүр изилденген, экинчи бири өз кезегин күтүүдө.

Советтик доордо болсо өткөндүн көбү эскинин калдыгы катары каралып, нигилисттик мамиле басымдуулук кылып келген. Ал эми эгемендүүлүк келгенде, мурасты жандандыруу тенденциясы турмуштан көбүрөөк орун ала баштады. Артына өрнөктүү мурас

калтырган деп эле аты-жөнү айылдын бир алкагынан ары чыкпай жүрүп, алда-качан көзү өткөн кишилерге арнап, дүңгүрөтө аш-той өткөрүү, жер-суу, көчөлөргө, мектептерге ысымын берүү, эстелигин коюу менен алек болгон айыл-кыштак көзгө урунат.

Демек, эгемендүүлүк элдик мурастын тушоосун кесип, багын ачты десе болот. Анткени өткөөл мезгилдин өйдө-ылдыйына карабай жапырт жанданышынын өзү көпчүлүктүн көңүлүнө көбүрөөк жагаарын билдирет. Мурас кылымдан кылымга элдин бай тажрыйбасы менен акыл-көнчин топтоп, миң мертебе турмуш сыноосунан өткөн соң, аны акыркы чындык катары кароо кабыл алынган. Ошондуктан мурас дегенде дароо сезим козголуп, аны сактоо аракети кыймылга келет. Күнүмдүк турмуш менен камыр-жумур аралашып жүргөн мурастын бир кеңири таанымал түрү каада-салт, нарк-насил. Ал адам баласын туулгандан өмүрү өткөнчө коштоп жүрөт. Жеке киши анын жаңысын ойлоп таап, эскисин ыргытып таштай албайт. Салт бүтүндөй социалдык көрүнүштү мүнөздөй турган коомдук кубулуш. Туруктуу салты жок коом болбойт. Эски коомдун кулашы менен эски салттардын ордуна жаңысы келет. Адам баласынын пайда болушу менен кошо салт да пайда болгон. Ал коомдук аң-сезимдин эң алгачкы түрү, коомдук мамилелердин алгачкы нормасы. Ал динден мурун чыккан. Салттын чыгышын жалаң эле социалдык факторлор эмес, инстинкт, сезим, көнүмүш сыяктуу биологиялык, физиологиялык факторлор да шарттайт. Каада-салт, үрп-адаттын чыгышы коомдун экономикалык, практикалык керектөөсүнө байланыштуу. Бир да коом каада-салтсыз болбойт. Салт коомдук аң-сезимдин бардык түрлөрүндө кездешет. Мисалы, ал саясатка (тынчтыкты сүйүү, кызматташтык, өз ара жардамдашуу), илимге (илим-билимди көбөйтүү) аралашып, коомдун рухий турмушунун маанилүү компонентин түзөт. Салт, тил аркылуу адамдар ортосундагы карым-катышка, ойлоо процессине, жүрүм-турумга аралашат. Салт жана тил аркылуу улуттун маданияты менен турмуш-тиричилигин ичтен билүүгө болот. Салт менен жүрүм-турум бири-биринен айрылгыс көрүнүш. Моралдык сезим каада-салттын, моралдын нормалары, жүрүм-турумдун эрежелери менен камыр-жумур болуп өнүгөт. Сезим стихиялык түрдө жана илим-билим, таалим-тарбия жолу менен калыптанат. Көнүмүш болсо, жүрүм-турумдагы автоматтык түрдө кайталанчу кыймыл-аракет. Ал жеке адамга таандык, ал эми салт болсо, тигил же бул топко тиешелүү көрүнүш. Көнүмүш белгилүү бир шартта коомдук жүрүм-турумдун нормасына айланса, салт адамга көнүмүштү калыптайт. Бирок салтты стандартка айланган кыймыл-аракет дешке болбойт. Анткени каада-салт өсүп-өнүгүп турган категория. Ар бир муун каада-салтка

өзүнчө мамиле кылып, өзүнчө кабылдайт. Автоматтык жана стихиялуу жүрүм-турум чыныгы элдик каада-салтка ылайык келбейт. Кишилер аны коомдук ой пикирдин кысымы астында сактайт. Мисалы, европалык киши индиялык храмга киргенде, элдик салтты сыйлап, айласыз бут кийимин чечет. Салтты социалдык психологиянын категориясы катары кароого туура келет. Анткени коллективдин коомдук жүрүм-турум нормасын жана принцибин чагылтат, ошондой эле салт - маданияттын маанилүү компоненти. Каада-салт, үрп-адат өзүнө таандык өзгөчөлүккө ээ. Ал коомдук ой пикирдин сактоосунда муундан-муунга өткөн коомдук мамилелердин туруктуу нормасы.

Мамлекеттик чаралардын аны менен тиешеси жок. Ал уламдан улам кайталанып отуруп, тигил же бул топтун рухий керектөөсүнө айланат, адамдарды бириктирет. Башка социалдык нормаларга караганда салттын келечеги кең жана ал бара-бара укуктук нормаларды турмуштан сүрүп чыгарышы абзел. Салт менен үрп-адатты коендой окшош деп кароого болбойт, экөөнүн айырмасы аздыр-көптүр бар. Маселен, үрп-адат турмуш-тиричиликтин өндүрүштүк эмес чөйрөсүндө кезигет, ал эми салт болсо коомдук аң-сезимдин бардык формаларында көрүнөт.

Демек, үрп-адат коомдук психологияга, ал эми салт идеологияга чөйрөсүнө жакын. Каада-салт коомдук мамилелердин негизги принциптерин, ошондой эле үрп-адатты, ырым-жырымды да өзүнө камтыйт. Каада-салт, үрп-адат экөө тең рухий жана материалдык өндүрүштүк мамилелердин бардык туруктуу формаларын чагылдырат. Үрп-адат илимий адабияттарда адамдардын муундан-муунга өтүп тарыхый калыптанган коомдук мамилелеринин туруктуу нормалары катары аныкталат. Салт коомдук мамилелердин жалпылаган нормасы, улам кайталанып турганы -анын өзгөчөлүгү. Ар бир муун даяр салтка туш келип, ойлонуп отурбай эле аны ата мураc катары кабыл алат. Ар бир замандын салты улам өзгөрүп жана жаңырып турат, оокат тиричилик салты жашоонун түрүн көргөзөт. Маселен, кыргыз эли боз үйү, ошондой эле улуттук тамак-аш, кийими менен башка улуттардан айырмаланып турат. Кызга калың алып, киши колдуу болгон урукташынын кунун куу - байыркы салт. Ырым-жырым, үрп-адат көрүнүштөрү каада-салттын составдык элементине кирет. Алар адамдын жүрүм-турумун бир калыпка салып багыттоодо маанилүү ролду ойнойт. Эл каада-салтка аяр мамиле кылып, ырга кошуп, накыл сөз курган, анын адресине нечендеген макал-лакаптар айтылган. Алар болсо турмуштун урунтуу жактарын чагылтып, адам мүнөзүнүн айрым белгилерин ачык айрым ачып көргөзгөн. Мисалы, «атасын кожосундай көргөн уул», «уулун сатып ат кылды, кызын сатып аш кылды» сыктуу макал-лакаптар байыркы

убакта патриархаттык каада-салттардын болгонун айгинелейт. Макал-лакаптар адамдардын жүрүм-турумуна баа берип мүнөздөйт. Маселен, «уурунун көтү кууш», аялдын чачы узун, акылы кыска», «парага сатылган киши адилет болбойт» деп адамды курч мүнөздөйт. Каада-салт макал-лакап менен өтмө катары байланышта болот. Анткени алар түздөн-түз каада-салт менен үрп-адатты, ырым-жырымды чагылтат, ошол эле убакытта жүрүм-турумдун, акыл-насааттын эрежеси менен талабын аныктап жатып, өздөрү салттуу ойломдун бир түрүнө айланат. Ырым-жырымдуу поэзия каада-салтка, үрп-адатка эстетикалык мүнөз берет. Мындай көрүнүштөрдү фольклор жанры айгинелейт. Элдик салт мүнөздөгү поэзия кишилерге моралдык жана эстетикалык рахат берип, таалим-тарбияга кызмат кылат. Каада салт менен үрп-адатты, ырым-жырымдарды көркөмдөп сыпаттоодо музыка маанилүү ролду ойнойт. Гимн менен марш майрамдык ритуалдар жана церемониялардын көркүн чыгарат. Салттар менен үрп-адаттар улуттун, коомдун турмуш образын калыптоого түрткү берет, ар кандай таалим тарбия формаларынын кубаттуу фактору болуп эсептелет. Каада-салт, үрп-адат жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуу менен бирге, улуттук касиетти да өзүнө камтыйт. Ал аз изилденген маселе. Улуттук салт дегенде кишилер тигил же бул элдин психологиялык, рухий турпатын, коомдук аң-сезимин мүнөздүү жүрүм-турум эрежелерин түшүнүшөт.

Анда элдин тарыхый жана чыгармачыл тажрыйбасы, кишилердин жүрүм-турум нормалары, принциптери, эрежелери топтолот. Каада-салттын консервативдүү жагын да унутууга болбойт. Кишилердин күнүмдүк керектөөсүнөн жана кызыкчылыгынан улам пайда болгону менен, ал бара-бара турмуштан алыстап, өз алдынча боло баштайт, адамдардын кулк -мүнөзүнө жана психологиясына жедеп сиңгенден кийин кайра өсүшкө кедергисин тийгизет. Улуттук салт маселеси улуттун психикасы жана мүнөзү менен тыгыз байланышта болот. Улуттун психикалык түзүлүшү (турпаты) коом жана табигый айлана-чөйрө жөнүндө кабылдоосу жана түшүнүгү, эмоция, сезим, көнүмүш аркылуу байкалат. Ал музыкада, хореографияда, үй-бүлөдө, кийимде, спортто ж.б. турмуш-тиричилик жаатында сезилет. Улуттун психикалык түзүлүшүн улуттук мүнөздөн ажыратып караган оң. Улуттук мүнөз эл улут катары калыптангандан кийин пайда болот. Улуттук сезим - психикалык түзүлүштүн маанилүү элементи. Ал турмуш көрүнүштөрүнө кылган мамилеге жараша пайда болуп, социалдык-экономикалык, маданий факторлордун натыйжасында калыптанат. Улуттук сезим рухий асылдыкка, жаратылышка, эне тилге кылган мамиледе даана көрүнөт. Ал

уламдан улам кайталана берип, улуттук салттын калыптанышына өбөлгө түзөт. Ошол эле убакта салт кайра улуттук сезимге таасир тийгизет. Улуттук сезим коомдук мамилелердин назик чөйрөсү, элдик көркөм өнөр, эстетикалык түшүнүк жаатында даана баамдалат. Мисалы, уйгурлардын өнөрпоздору шаарда концерт бергенде шаардык, чет жакадагы уйгурлар түмөнү түрүлө келет. Ал эми казак, өзбек музыкасы боюнча концерт бергенде анын өкүлдөрү жабыла жүргөнүн көрүүгө болот. Ошондой эле сезим, табит тамак-аш жаатында көрүнөт. Психикалык түзүлүш (турпат) улуттук мүнөзгө караганда туруктуу жана консервативдүү келет. Улуттук мүнөз темперамент, эрк, рухий касиет, сапат сыяктуу психологиялык белгилер менен байланыштуу болсо, психикалык түзүлүш алар гана эмес, тиричилик, үй-бүлө, маданият керектөөлөрүн да өзүнө сиңирет. Улуттук мүнөздү моралдык сапат менен чаташтырууга болбойт. Меймандостукту, сыпайылыкты улуттук мүнөзүнө таандык белги деп кароо бир жактуулук, анткени бул сапат жалпы адамзатка таандык. Улууларды сыйлоо, балдарды сүйүү да ушундай касиет. Сылыктык, токтоолук сыяктуу сапаттар улуттун эмес, жеке адамдын мүнөзүнүн белгиси. Элдин мүнөзүн ачып көргөзүү маанилүү социалдык-психологиялык белгилерди ачканга тете көрүнүш. Меймандостук кыргыздын айырмаланган өзгөчөлүгү деп айтышат. Бирок бул сапат көп элдерге да мүнөздүү.

Демек, кайсы сапатты жана темпераментти алсак да бир гана элге таандык болбойт, ошол эле убакта кандайдыр бир өзгөчөлүгү байкалып, ар кандай жагдайлар менен шартталат. Улуттук мүнөз айрым бир психикалык белги менен гана аныкталбайт, улуттун психикалык белгисинин жыйындысы катары мүнөздөлөт. Улуттук мүнөз менен психикалык түзүлүш - улуттун ички фактору, рухий жана моралдык сапат. Ал эми улуттук салт менен үрп-адат тышкы фактор катары баамдалат.

Улуттук мүнөз деп тигил же бул социалдык этникалык жалпылыкка таандык болгон психикалык белгилердин спецификалык жыйындысы аталат. Улут мүнөзү ар башка адамдардан болот. Ар жаңы муун белгилүү социалдык шартта гана эмес, белгилүү улуттук чөйрөдө да тарбияланат. Ал бала кезден башталып, экономикалык, социалдык мамилелердин, идеологиялык мекемелердин, ошондой эле улуттук көрүнүштөрдүн: жашоо түрүнүн, маданият, турмуш-тиричиликтин, каада-салттардын таасирине туш келип, өз элинин, эне тилин, асылдык, дөөлөттөрдүн жакшы жактарын кабылдайт. Кыскасы, улуттук каада-салт менен үрп-адат элдин турмуш шартынан келип чыккан практикалык керектөөгө жараша болот. Аны улуттук психиканын өзгөчөлүгүнөн издөөгө болбойт. Мисалы,

кыргыздарда келген конокторго кой союп, баш тартуу салты бар. Мунун себебин кыргыздардын улуттук психикасынан издөөгө болбойт. Бүткүл иш аракети малчылык менен өткөн элде башкача болууга мүмкүн эмес. Элдик салт коомдук тарыхый жана эмгек ишмердигинин продуктысы. Ошондуктан улуттук үрп-адат элдин улуттук психологиясынын белгилери, башкача айтканда, психикалык түзүлүш, мүнөз, рухий турпат менен тыгыз байланышкан, ошондой эле улут жашаган коомдук тарыхый шартка да байланыштуу. Салтта эски менен жаңынын элементи катар жүрөт. Эски салт өткөн муундун көз карашы менен көнүмүш адаттарын өзүнө сактап, өткөнгө тартылат. Бирок бул анын караманча жакшы жактарын танганга негиз бербейт. Ушундан улам эски салттарды талдаганда алардын адамдарга көргөзгөн чоң таасирин, коомдук маанисин эске алган абзел. Эски салт анын ак карасын ажыратып, өрнөктүүсүн калтырып, кунарсызын турмуштан сүрүп чыгармайынча жаңы шартта улана берет. Бул иште маанилүү ролду теориялык иш аракет менен маалымат каражаттары ойнойт. Бирок жаңы салт тийиштүү коомдук мамилелер өнүгүп-өсүп практикада бекемделгенден кийин пайда болот. Салт – адамдын иш аракетин, жүрүм-турумун жөнгө салуунун бир түрү. Укуктук закондор, моралдык нормалар анчалык кеңири жайылып күч ала элек кезде салт жүрүм-турумду, иш-аракетти бирден бир жөнгө салуучу болуп кызмат кылат, ал эми тигилер өнүккөндө салттын таасири басаңдайт, бирок такыр жок болуп кетпейт. Ушул өңүттөн чыгып, кыргыздын күнүмдүк турмушта көрүнгөн каада-салтына ой жүгүртүп көргөн оң.

Кыргыз эли өз каада-салтын кылымдан кылымга турмуш шартына, улуттук менталитетине, табитине ылайык түптөп жана сактап, улам кийинки муундарга рухий кенч, мурас катары калтырган. Анткени анда элдин кылым карыткан турмуштук тажрыйбасы, акыл-эс, түшүнүк туюму, жашоо өрнөгү топтолгон жана анын жөндүү зарылдыгы күнүмдүк философиянын деңгээлинде аныкталган. Ошондуктан каада-салттын ар кандай жол-жосундары, эреже-нормалары көбүнчө жекече турмуш жаатындагы кубаныч менен кайгы, жакшылык менен жамандыктын болгонун белгилеп кетет. Аны жерүү элден чыккандык катары каралат. Ал эми салттын аки-чүкүсүн сактагандык улуттук сапаттын урунттуу белгисиндей бааланат. Ушундай пикирлер улам жыйылып, коомдук деңгээлге чейин көтөрүп салттын сакталышын бекемдеп турат.

Ырас, ал ар кимдин өз ыктыярына, көңүлдөнгөнүнө жараша жасалат, аткарбаса жазага тартылбайт. Бирок моралдык жактан кодулоо кырдаалы түзүлүп, элден чыгып калуу жагы пайда болот, акылга жана адамгерчиликке сыйарлыгы күнүмдүк философия

деңгээлинде айтылып, таңууланат. Ошондой эле доор талабы, саясат багыты, моралдык мотивдер да салттын өсүп-өнүгүшүнө өз үлүшүн, коррективасын киргизет. Натыйжада салт уламдан-улам билинбей кайталанып отуруп адамдын аң-сезимине, жан-дилине жедеп сиңип, боор эт менен тең болуп калат. Жада калса, ушул азыр да салтка кыянат кылган кишиге дароо нигилист, маңкурт деген жардык тагылып жүрөт. Совет убагында болсо, тескерисинче, улуттук салтка жан тарткандар эскичил, консерватор, ал турмак, улутчул дегенге чейин барчу. Эми болсо антип айтканга айбыкканы менен, «ура – патриот», «популист», «экстремист» деп кемсинткендер жок эмес. Ал эми чын-чынына келгенде өткөндүн өңүттө калып унутта же унуткарылып бараткан элдик мурастарын жандантуу жагы күч алды. Көзгө көрүнүктүү болуп көңүлгө толгондордун гана башы «Манас» эпосу башталган элдик чыгармалар, ойчул акылмандар жана акындар, жоо бетинде турган баатырлар болду. Ошондой элине рухий мурас калтырабыз деп алп урушуп жүрүшүп, «эл душмандары» аталып атылган эрлер акталды. Ал турмак жетимиш жылдан ашык мезгилден бери эл сезимине сиңген бай манаптар менен хан-бектердин аты-жөнү аталды. Ушундай эркиндиги кең эгемендүүлүктүн шартында кыргыздардын толгон каада-салттарынын ичинен элдин эсине адегенде эле аш-той түшкөндөй өңдөнөт, ырас, бул салт өткөн доорлорго көбүрөөк таандык болгону тарыхый факт. Кыргыздардын илгерки көчмөн турмушунда бүгүнкүдөй терши эл аралык жана ич ара карым-катыштар, ар кандай жолугушуулар, коомдук жыйындар, өндүрүштүк кеңештер, ошондой эле театр, кино, музей, теле көрүү, концерт сыяктуу маданий шарттар жок учурда көз көрүшүп, пикир алышуунун, карым-катыш кылып жакындашуунун, бош убакыт өткөрүп, көңүл ачуунун негизги түрү аш-тойдогу тамашалар болгон. Көчмөн элдин баккан-көргөнү, карманган байлыгы короо толтура мал болгондуктан, байлары четинен тогуздап союп, той – тамаша куруп, көпчүлүктүн көңүлүн алып, жакшы атка конгон.

Бул өткөн доордун менталитети катары белгилүү болгонуна карабастан, азыр деле дүңүрөтө аш-той берүү аркылуу абийир табуу аракеттери жок эмес. Анткени эгемендиктин он беш жылы ичинде жер заманда көзү өткөн хан-бектерден тартып, аты-жөнү бир айылдан ашпаган маркумдардын арбагына арнап аш, юбилеи деп даңазалуу той берүү аземи өтпөгөн кыргыз жер калбагандай өңдөнөт. Аттуу-баштуу деген инсандардын аттарын коюуга жер-суу, мекеме, мектеп, көчө жетпей атаандашуу, жоолашуу жагдайы өзүнчө кеп.

Той-топурга кумарлануу кеңейгенден кеңейип отуруп, эми

адамдардын юбилейи турмак, шаар менен мекемелердин жылдык маарекелери белгиленчү болду. Натыйжада күндө майрам, күндө той атмосферасы жер-жерде өкүм сүрүүдө. Албетте, ар бир салттуу көрүнүштүн өзүнчө философиясы бар. Мисалы, кыргыздар дүйнөнүн башка элдери сыяктуу тагдыр тартуулаган жакшылыкты той берип белгилеп, кубанат, ал эми башка түшкөн жамандыкты (өлүм-житим) аза күтүп кайгырат. Бул экөө тең кыргыз арасында кеңири караган салт.

Той дегенде түмөнү түрүлө келген эл-журт, дасторкон жайнаган тамак-аш, бака-шака болгон кызыгы тарабагандыгын кандайча түшүнүүгө болот? деген суроо келип чыгат. Чынында азыркы адамдардын акыл-эс, түшүнүк деңгээли деле жетиштүү. Кимдин болбосун окуганы китеп, газета-журнал, көргөнү кино, телевизор, укканы радио, музыка, эки сөзүнүн бири - саясат. Кыскасы, кадыресе билимдүү жана маданияттуу. Аны менен ойлонулбаган супсак тилде сүйлөшө баштап, реалдуу фактылардын ордуна жалпы сөздөр менен чектелгенде, ал жөн эле телевизорду же радиону өчүрүп, газетаны жаап, жыйналышты таштап кетет. Ушундай интеллектуалдык жана информациялык ташкындын кырдаалында адам өзүнө жана турмушка сын көз менен карап мамиле кылат, цивилизациянын өрүнө умтулат.

Демек, ар нерсени түшүнүү менен кабылдап, объективдүү талдоого алуу мүмкүнчүлүгү кадыресе түзүлүүдө. Чынында укумдан-тукумга өтүп, бир этникалык топто узак сакталып, жашоонун зарыл шартында, коомдук тартипке, жүрүм-турум эрежелерине, көнүмүш адаттарга айланып, ыйык көрүнүп калган салтты бир беткей кабыл алуу консерватизмге, ал эми аны таптакыр жерүү муундардын байланышын бузууга, адам баласы жараткан асылдыктарды жоготууга алып келиши толук ыктымал. Ошондуктан өрнөктүү салттарды сактоо жана өнүктүрүү менен бирге алардын кунарсыз жактарын турмуштан сүрүү аракети жүрөт. Буга ата журттун коргоо, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо сыяктуу элдик салттарын сакталышы жана аш-той, калыңдын символикалык мүнөздө колдонулушу ачык мисал болоор эле. Бирок, эгемендүүлүктүн шартында улуттук жандануу өнөктүгүнүн эйфориясы жүрүп, анын нечен түркүн түйшүгүн көбүнчө элет эли тартып түпөйүл болууда.

Бир жагынан рынок агымы адамдарды азыркыча жашоого багыттаса, экинчи жагынан эски каада-салт өзүнүн ысырапчыл жагын таңуулайт. Натыйжада улам кийинки муун ата салтын жерип же улантаарын билбей, көбүнчө башы маң болот. Ошондуктан улуттук турмуштан ушул азыр да көбүрөөк орун алып турган каада-салттын ак-карасын ажыратып рынок шартына канчалык шайкеш келерин

көргөзүү көпчүлүктүн көңүлүн бураары бышык. Бул жагынан официалдуу жана катардагы көз караштар жыйын менен басма сөз беттеринде байма-бай айтылып жатканы бар. Мисалы, айрым салттардын ашка жүк, башка жүк, жер-жерде ысырапкорчулуктун жайылышына түрткү болуп жатканы. Ырас, салттын табиятын иликтөө советтик доордо башталып, бүгүнкү күнгө чейин уланып жатат. Коммунисттик нукта жазылган китептер, диссертациялар, макалалар жетиштүү, ал эми анын азыркы учурдагы көрүнүштөрүн мүнөздөгөн аракеттер гезиттик жанрдын деңгээлинде болсо болот, болбосо жок. Бул жагынан Жогорку Кеңештин Эл Өкүлдөр жыйынынын депутаты, ОшМУнун ректору Бектемир Мурзубраимовдун «Баба салттардын бардыгы улукпу?», «Кудайчылыктын куржуну болбойт» деген макалаларынан улам келип чыккан талкууну баса белгилеп кетүү калыстыкка жатат («Кыргыз Туусу гезити, 20-21-февраль 1997-ж., 13-январь 1998-ж.).

Айтмакчы, макала гезитке ылайыктап жазылганы менен, каада-салттын бардык түрлөрүн, маани-маңызын, ак-карасын кыскача мүнөздөп, жол-жоосундарды карманууга кеткен материалдык чыгымдардын ысыраптуулугун эсептеп чыгып, аны чектөөнү сунуштайт. Маселен, сөөк коюуда оңду-солду мал союп, дасторк жайнаткан ашкере чыгымдуу аза күтүү расмилери (кара аш, сөөк жуумай, жаназа намазы, үчүлүгү, жетилиги, кыркы, аш берүү, эстелик коюу) бирден каралып, этият талданат. Ысыраптуу жол-жосундарды дароо жоюп жиберүү мүмкүн болбогондуктан, кийин алына жараша ырым-жырым жасоону ар кимдин өз ыктыярына коет.

Улуттук салттын дагы бирден бир жагы болгон той берүү (сүннөткө отургузуу) жөрөлгөлөрү жөнүндө да депутат тарабынан жүйөлүү пикир айтылат. Аталган автордун макаласы боюнча басма сөз бетинде жүргөн талкуулар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын социалдык маселелер комитетинин кеңешмесинде каралып, каада-салттар жөнүндө калкка кайрылуу кабыл алынып, гезитке жарыяланган (Кыргыз Туусу, 19-22-июнь 1998). Анда «аш көп болсо каада көп» дегендей, түмөндөтө эл чакырып, тогуздан мал союп, аш-той өткөрүү, карызга батуу адаты улам жайылып бараткандыгына тынчсыздануу билдирилет. Ошондуктан каада-салтты маселе катары атайын күн тартибине коюп, тартипке келтирүү: басма сөздө, телерадио, мектепте жана окуу жайларында, илимий мекемелерде талкууларды өткөрүү, изилдөө иштерин жүргүзүү ж.б. маселелер сунушталган. Ушул кайрылууну колдоо иретинде Улуттук Илимдер Академиясында илимий конференция өткөрүлүп (18-декабрь, 1998-ж.), каада-салттын тарыхый мааниси, анын азыркы учурдагы көрүнүштөрү

талкууга алынып, бүгүнкү рынок экономикасынын шартына ылайыктап пайдалануу жөнүндө сунуштар айтылды. Чынында, бул жөнүндө басма бетинде басылган, жыйындарда айтылган ой-пикирлерди колдогон үн кошуулар жер-жерлерде болуп, айрыкча ашыкча чыгымдарды чектөө же символикалык ырымдоо жолу менен болсо деген ой-тилектер айтылат.

Каада-салтты талдоо боюнча жер-жерде өткөн жыйындардын токтомдору жана редакцияларга түшкөн каттары, чыккан макалалары менен таанышып, каалоо-тилектерин, сунуштарын төмөнкүчө жалпылоого болот:

- 1) Улуттук каада-салт мамлекеттик маанидеги маселе катары тийиштүү жерлерде каралып, кеңири талкууланып, маалымат каражаттары аркылуу кабарланып турса;
- 2) Ал илимий маанайда изилденип, коомдук маанидеги өрнөктөрүн, үлгүлөрүн көрсөтүү үчүн атайын мамлекеттик комиссия түзүлүп, жыйынтыктары талкууланса;
- 3) Анын жалпы жоболору Кыргыз өкмөтүнүн кеңешинде каралса;
- 4) Салттын нарктуу эрежелери, той-салтанат аземдеринин үлгү сценарийлери атайын китепче болуп басмадан чыгарылса.

Каада-салт кылымдан кылым карытып бүгүнкү күнгө чейин жетсе да, бир жагы көңүл эргитип, экинчи бир жагы жанды кейитип, ар кандай талаш-тартыштардын объектиси болуп келет. Ал турмак, аза күтүү расмисиндеги айрым жол-жосундар өлүктү жоктоп муңкануу эмес, шаан-шөкөттүү тойго окшоп кеткенин көбү анча эреөөн көрбөйт. Кайра маркумду акыркы сапарына ушундай урмат-сый менен узатуу улуттук каада-салттын өрнөктүү бир жагы деп бааланат.

Ырас, адамды түбөлүк жерине урмат-сый менен узатуу кайсы элде болбосун бар, ыйык парз, бирден-бир милдет. Бул – биздин элдин да илгертен келе жаткан салты. «Баланча каза болду» деп айыл-апага, жакын санаалаштарына кабар келгенде, көз көргөзүп, көңүл айтуу, топурак салуу, коер-койгуча тикеден-тик туруп тигимунусуна каралашканы – биздин салттын мактоого татырлык оң касиети. Бирок, бул – маселенин бир жагы. Ой жүгүртүп талдай келгенде, анын башка жагы да чыгат. Маселен, аза күтүү расмисинин кээ бир жактары адамгерчиликке, соопчулукка шайкеш турса, айрымдары ага кайчы келет. Өлүк чыккан жерде аза күтүү расмиси кеп элдерде муңайым, кайгылуу маанайда өтөт. Өлүк чыккан үйдөн тамак ооз тийбестен, маркумду акыркы жайына коюшуп, тарап кетишкендердин катарында шарият жолун бек кармаган мусулман эли аз эмес экен.

Ал эми бизде болсо аза күтүү каадасы кайсы бир жагынан

кубанычка берилген тойго окшоп кетип жаткандай өңдөнөт. Мисалы, коштоп мал союу, бака-шака самоор коюп, боорсок бышыруу, ящик-ящик арак алуу, аземдеп боз үй тигүү, жыртышка кымбат кездеме айруу. Кандай коюлар экен дегенсип, түмөнү - түрүлгөн эл-журт, дасторкон сынаган келин-кесектер, «кошумча» бергендерди кагазга каттаган көрүнүштөр, «натуралай» түшкөн малдар. Качанкы тамыр-сөөк, жоро-жолдоштор менен болгон алыш-бериштин эсебин чыгаруу сыяктуу жагдайларды байкап-көрүп, өлүк чыккан жерде «колдо бардыкты», карым-катышты, кадыр-баркты демонстрациялоонун ылайыгы барбы? Акылга сыярлык жорукпу? деген сыяктуу суроолорго «баары эле ушинтип жатса, көпчүлүктөн кантип чыгабыз, алыстан келгендерди ачка коебузбу? Меймандостуктун эмне жаман жагы бар? деген жооптор бир караганда жүйөөлүү болгону менен, чындап келгенде суу кечпей калат. Анткени, өлүк чыккан жерден кан чыгарып, шаан-шөкөт курбоо керек деген шарияттын жол жобосуна, жалпы соопчулукка кайчы келет. Көз көргөзгөнү, топурак салганы ат арытып, алыстан келгендерди, көр казгандарды бир-эки күн ачка койбой, тамак-аш берүү жагын башка үйгө уюштуруп койгон жөндүү болбойбу. Бирок, ал сөзсүз түрдө казы-карта бурдатуу, арак ичирүү түрүндө б... керекпи? Мындай кайгылуу учурда пайгамбар баарына ыраазы дештен өтөөрү жок. Ал эми өлүк коюуда намыс алдырбоо, эл көзүнө көрүнүү үчүн абылып-чабылуу аракеттери өлүк ээсинин эсин оодарып, кыйла мүшкүлгө салат. Ошондуктан кыргыздар «өлгөндүн үстүнө көмгөн» деп муну так мүнөздөйт.

Ушунчалык моралдык жана материалдык убаракерчиликти талап кылган ушул жөрөлгөлөрдүн бир үлүшүн тиги маркум тирүү кезинде көрдү бекен? Атаганат, ушул урмат-сый, нечен түрлүү үлпөт жана кадырлашуу көзү барда көрсөтүлсө, канчалык колдоого, даңазалоого татырлык болмок. Эми көзү өткөндө, жакындары жанын жанга уруп, «арбак» ыраазы болсун деп куран окутуп, жаназа, доорон түшүрүп, жаңы кийим-кечек берип далбастап жатканы армандуу.

Ырас, мындай ырым-жырымдарга дайыма эле бир жактуу мамиле кылуу жарабайт. Анткени кылымдар бою аң-сезимге, түшүнүккө, психологияга жедеп сиңген көнүмүш адатты, салтты бир кол шилтөө менен турмуштан сүрүп чыгаруу кыйын. Ошону менен бирге ал өзүнөн өзү жоюлат деп жөн коюуга да болбойт. Азыркы рынок шартына ылайык келээр бир формасын таап, акырындык менен турмушка киргизген оң. Ал үчүн каада-салттын ак-карасын ачык-айкын ажыратып, конкреттүү формаларын, ынанымдуу жоболорун иштеп чыгып, тийиштүү республикалык жыйындарда

талкуулаган жөн. Ал жерде кабыл алынгандан кийин тигил же бул жөрөлгөлөрдү өткөрүүнүн конкреттүү жоболору менен шарттары жыйнакталып жарык көрөт, аны турмушка киргизүүгө жапырт аракеттер жасалат, атайын тейлөө кызматтары түзүлөт.

Совет доорунда массалык түрдө күчкө салып киргизилген баягы күжүрмөн атеизм алдан тайып, мусулманчылыктын белгилери, жол-жоболору ачыкка чыгып жандана баштаган кезде, анын акылга сыярлык, адамгерчиликке ылайык келишине жараша мамиле кылуу жагдайы турат. Жөн эле мусулманчылыктын, шарияттын жолу ушундай экен дей бергенде байкабай фанатизмге, сокур ишенимге кабылуу жагы болушу мүмкүн. Ошондуктан адамдардын турмуш-тиричилигине алдыңкы мүнөздөгү жөрөлгөлөрдү киргизүү мажбурлоо жолу менен эмес, ишендирүү, агартуу аркылуу болгону оң.

Азыркы рынок шартында реформатордук маанай материалдык турмуш гана эмес, каада-салт жаатына да улам кирип, кур намыска алдырган ысырапчылыктын ордуна акылга сыярлык сезимге негизделген рационалдуулук, үнөмдүүлүк киргени жөн. Бирок, эгемендүүлүктүн шартында эркиндиктин, байыгандыктын эйфориясы башка бир азыркыча сөөлөт күткөн түрү бар. Ал дагы эле жакшылык, жамандыкты белгилөөдө байкалат. Азыр айрыкча колунда барлар өлүктү коюп келгенден кийин кара ашына арнап тамак берүүнү ресторан же кафеде өткөрчү болду. Жүздөн ашык киши эмес, жалгыз барып тамак ичкенге чөнтөк жукалык кылып турганда мындай марттык кылуу туура эмес көрүнүш. Ал эми жакшылыкка арналган салтанаттуу үлпөт андан ашкан салтка айланууда. Бирок, «алгандын бергени бар» дегендей, аш менен тойдун төө көтөргүс жүгү болот. Кур кол барбай «кошумча» алып бармай салты бар. Ал эми күндө майрам, күндө той атмосферасы билгизбей «уучтап тапканды, чөмүчтөп төгөт» десе аша чапкандык болбос. Анткени «өзүң басып барба, чакыргандан калба, бирок кур барба деп жатып куруй курган болдук» сыяктуу сөздөрдү угууга болот. Ушундан улам Өзбекстандын президенти быйылкы жылдын аягында чыгашалуу мааракелерди токтотуу жөнүндө токтом чыгарганы бекеринен эмес. Ырас, муундан-муунга өтүп, улам кайталанган, өтмө катар болуп бекемделген, улуттун психикалык түзүлүшү, мүнөзү, рухий турпаты менен тыгыз байланышкан салттын дароо эле өзгөрүп кетиши кыйын. Аны буйрук менен жоюп жиберүү мүмкүн эмес, эскисин жаңысы сүрүп чыгаруу жолу менен гана алмаштырбаса, өзүнөн-өзү жок болуп кетпейт. Коом дайыма коомдук мамилелерди жөнгө салып туруу үчүн массалык жөнгө салууга муктаж болот. Анткени салтта авторитардык ыкма менен социалдык көрүнүштөрдү жөнгө салуу жок, анда демократиянын белгиси бар.

Алдыңкы пайдалуу салт тарыхый прогресске таасир берет, өткөн турмуш менен келечек турмуш ортосунда көпүрө катары кызмат кылат. Ошондуктан салт социалдык философиянын категориясы катары каралып, тийиштүү окуу программасына жана окуу китептерине, энциклопедиялык басылмаларга киргизилүүгө тийиш. Салттын маани-маңызын түшүнүү үчүн андагы эски менен жаңынын, өткөн менен азыркынын, прогресс менен регрессдин айкалышын баамдап койгон оң. Салт - биринчи иретте мурасты сактоонун түрү (формасы). Ал эми ансыз коомдук аң-сезимдин бир да түрү, маданият жана турмуш-тиричилик болбойт. Алардын ар бири доордун экономикалык өнүгүшүнүн деңгээлинен көз каранды болгону менен, ошол эле убакта салтта сакталган тажрыйба менен шартталат. Салттын өтмө катмарлыгы эски көрүнүштөгү оң касиетти сактап калат. Туруктуулук – салттын бирден-бир өзгөчөлүгү. Ар кандай башка көрүнүштөр мындай касиетке ээ эмес. Салттын бул белгиси үрп-адат, ырым-жырымда ачык байкалат. Алардын сакталыш себебин түшүндүрүү мүмкүн эмес, бүгүнкү турмуш менен байланыш жок. Бирок муундан-муунга механикалык түрдө өтөт. Маселен, сөөк коюудагы жаназа, жыртыш, кара аш сыяктуу байыркы жөрөлгөлөрдүн бүгүнкү күндөгү маанисин түшүнүү кыйын, аларды мындай туруктуулугун кээ бирөөлөр коомдук пикирге байланыштуу деп айтышат. Мында да жөндүү маани бар экендигине карабастан, туруктуулуктун себеби адамдардын коомдук мамилелеринде, социалдык жана жеке маанилүүлүгүндө жатат. Алардын айрымдары аң-сезимге, психикага терең из калтырат. Жалпы жана жеке көрүнүштөр да турмушта көптөгөн (ырым-жырым, шан-шөөкөт) жагдайларды пайда кылып, туруктуу касиетке ээ болот. Ошону менен катар ар кандай форма салтка айланыш үчүн тигил же бул чөйрөдө кеңири жайылышы керек, башкача айтканда, массалык көрүнүшкө айланышы абзел. Массалуулук – салттын бирден-бир белгиси. Сөз белгилүү бир идеянын формалдуу түрдө таралышы жөнүндө эмес, өз ыктыяры менен кабыл алынышында болуп жатат. Идея менен сезим миң мертебе кайталанып, көпчүлүккө жайылганда гана салттык мүнөзгө ээ болот. Кыскасы, каада-салттын маанисин жана анын коомдук көрүнүштөрдөгү ордун билиш үчүн салттын социалдык функциясына көңүл буруу – маанилүү маселе. Анын маанисин ачуу салттын коомдук турмуштагы ролун билүү менен барабар. Салттын көптөгөн функцияларынын ичинен экөө гана өзгөчө көрүнөт: регулятивдүү же жөнгө салуучу жана маалыматтык функция. Байыркы доорлордо салт баарына бирдей таандык болуп, көпчүлүктүн кызыкчылыгын көздөгөн жана жазуу жок кезде социалдык тажрыйбаларды сактоонун каражаты катары кызмат

кылган. Бирок салт муну менен гана чектелбей, ал жыйналган асылдыкты кийинки муундарга жеткирүүнү көздөйт. Ошондуктан салт социалдык тажрыйбаны жеткирүүчү каражат катары коомдун турмушунда активдүү ролду ойнойт. Ушундай функциялардын болгондугунан улам эмгектик, саясий, моралдык тажрыйбалар социалдык прогресс үчүн күрөштө кыйла таяныч болот. Прогрессивдүү салттар – маанилүү руханий асылдык. Анткени, биринчиден, жаңы коомдук мамилелерди бекемдейт жана өнүктүрөт, экинчиден, адамдардын коомдук жана жекече аң-сезиминин, моралдык нормаларын калыптайт. Үчүнчүдөн, эскиликте жеңүүгө көмөктөшөт. Прогрессивдүү салттардын мисалында таалим-тарбия жүргүзүү кеңири маанайда аларды пропагандалоого байланыштуу. Бул жагынан совет доорунда бир кыйла тажрыйба топтолгон. Өзгөчө жаштарды эмгекке, ыймандуулукка жана коомго кызмат кылууга тарбиялоодо аракеттери кыйла өрнөктүү болгон.

Кыргыздын кылым санаган салттарынын да таалим-тарбия жаатына өрнөк болчулары аз эмес, анын баары эле азыркы шартка шайкеш келбейт дештин өзү жеткен бир жактуулукка жатаары арийне. Мисалы, улууларды урматтап-сыйлоо, кичүүлөрдү кагып-силкпөө, конокту колдо бары менен сыйлап, жадырап-жайнап тосуп-узатуу, жакшылык-жамандыкта тикеден-тик туруу, агайдын-тууганды кыйбастык сыктуу салтка айланган моралдык сапаттарды ар кандай даңаза кылууга, учтан-түпкө колдонууга татыктуу. Ата-энени адамзат аттуунун баары урматтап-сыйлайт. Мында талаш жок. Бирок кыргыздар бул сезимди фанатизмге чейин айлантып жиберген жагы да жок эмес. Ата-эненин айтканы менен үйлөнүү, турмуш куруу, аларга келин же күйөө бала жакпай калса – ажырашуу турган жумуш. Ошондуктан «каардуу кайнененин» образы ооздон оозго өтүп айтылат. Илгерки убак эмес, азыр деле ушундай каада-салт бар. Карылыгы жеткен ата-энени баккандан жадап карылар үйүнө өткөрүү кыргызда жеткен уят иш көргөн салт бек сакталууда. Ошондой эле ичээрге тамагы жок болсо да, көчөгө чыгып кайыр сураган кыргыз айылда да, шаарда да анча кезикпейт. Ушундай намыскөйлүк көзгө көрүнөөрлүк салт. Конок тоскондо койду тоок катары союп, этти ашкере ысырап кыларыбызды башка чет элдиктер эмес, салт-санаасы бизге жакын келген түрк туугандар да айтып, минте берсеңер кантип байымак элеңер дешет. Биз кыргыздын жеке турмуш жаатындагы салты жана сыйы жөнүндө жалпы жонунан азын-оолак социологиялык байкоо ыкмасында көп курдук. Ал эми ушул жааттан салтыбызга жаңыча көз караш менен айта берсе сөз көп. Андыктан калган сөздү дагы бир салттуу маселе туурасында уланталы. Ал санжыра түшүнүгү боюнча бир-эки сөз.

Советтик доордо санжыраны изилдөө «жабык тема» болуп, көз көргүс жайларда сакталган. Бирок, кыргыз санжырасы санжырачылар менен кошо жок болуп кетпей, аны жыйноонун жана жарыялоонун тажрыйбасы болгон. Анткени чет элдик окумуштуулар жана жергиликтүү элдин алдыңкы өкүлдөрү совет дооруна чейин эле, кыргыз таануу илимине кыйла салым киргизишкен. Ал эми 1927-жылдан тартып С.Абрамзон, Я.Винников, Е.Махова, С.Аттокуров ж.б. аракеттеринин натыйжасында санжыра боюнча көп материалдар жыйналып, илимий эмгектер жарык көрдү. Айрыкча эл эгемендүүлүк алгандан кийин санжыра айтуу, жазуу модага айланды. «Ата-тегиңди бил» деген ураан астында санжыра адабияты пайда болду. Кыргыз уруулары жөнүндө саңы көп, сапаты күмөн материалдар коомчулукка тартууланды. Ошондой эле салабаттуу, илимий маанайда эмгектер жарык көрдү. (С.Аттокуров. Кыргыз санжырасы. Кыргызстан, 1995-ж.; С. Закиров. Кыргыз санжырасы. 1993-ж.). Санжыра 1980-жылы Кыргыз Совет энциклопедиясына киргизилип, уруунун, элдин чыгыш теги, таралышы жөнүндөгү тарыхый маалыматтар жыйындысы, элдик оозеки чыгармалардын бир түрү катары аныкталат. Бул терминдин автору профессор С.Аттокуров өзүнүн кийинки чыккан монографиясында (Кыргыз санжырасы, 1995-ж.) аталган аныктамага белгилүү урук жана уруу башчыларынын ысымдарынын тизмесин, кыскача өмүр баянын да кошот. Октябрь революциясынан кийин У.Толбаев, Б.Сазанов, Тоголок Молдо, А.Чоробаев, М.Байгаринов ж.б. аркылуу бир нече санжыра жазылып алынгандыгы белгилүү. Бирок кыргыз санжырасы толук жыйналып бир тартипке келтириле электиги өкүнүчтүү. Санжыра уруктун, уруунун жылнаамасы, уруу мыктыларынын тизмеси болгону менен, элдин тарыхын, социалдык-экономикалык, саясий-идеологиялык жагдайларды кабарлоо анын милдетине кирбейт. Бирок уруу башчыларынын тизмеси, жылнаамасы аркылуу оозеки тарых түзүлүп, кыргыз элин башка этностор менен аралашып кетишинен сактап келген. Аттуу-баштуу инсандардын иш-аракети жөнүндө калайык-калктын ой-пикирин, баасын билдирет. Ушундан улам санжыра улуттук аң-сезимге жакын жана ыйык көрүнөт. Жети жаш курагындагы ар бир эркек балага өзүнүн жети атасынын ысмын билүү парз болгон, билбесе «кул» деген атка калган. Бул тексиз дегенди түшүндүрөт. Кыргызда мындан ашкан кордоо жок. Ошондуктан ар бир кыргыз жок дегенде өз уруусунун санжырасын билүүгө тийиш. Кыскасы, санжыра жыйноо, жарыялоо кыргыз элинин келип чыгышы жөнүндө чаташкан маселенин чечилишине, кыргыз улутунун түзүлүшүн тактоого, кыргыздарды уруу-урууга бөлүүгө эмес, кайра ким кайдан экенин билүүгө жардам берип, азыркы турган

жерибизди байыртан мекендеп келгенибизди айгинелейт. Ушундай жагдайлар менен катар көчмөн турмуш, колонизатордук саясат, географиялык шарттын натыйжасында уруулук доордун кесепеттери кыргыздардын аң-сезиминде сакталган. «Цивилизациялашкан элдерде уруулук түзүлүштүн институттары небак тарыхтын архивине түбөлүккө кетсе, бизде ал тирүү, ошондуктан ага каршы күрөшүү керек» - деп жазат тарыхчы профессор С.Аттокуров өзүнүн «Кыргыз санжырасы» аттуу китебинде (47-бет). Бул ойду колдоого алуу ар тараптан жөндүү.

Азыркы муундарга мурунку социалдык тажрыйбаны каада-салттар аркылуу жаңы шартка ылайыктап өздөштүрүүгө туура келет. Өнүгүүгө, толукталууга, жаңырууга мүмкүн болгон каада – салтсыз социалдык прогресстин болушу мүмкүн эмес. Сөз оң маанидеги каада-салт жөнүндө болуп жатат. Ал маданий, моралдык, эстетикалык баалуулуктарды камтыйт. Демократиялык коом ушундай баалуулуктарды өзүнө мурастайт, өнүктүрөт жана байытат. Каада-салт (традиция) жөнүндөгү маселени турмуштан алыстаган тарыхый көрүнүштөрдүн катарына кошууга болбойт. Анткени өткөндү элестетүү, бүгүнкүнү түшүнүү жана келечекти көрө билүү дайыма бири-бири менен байланышкан. Бул маселе актуалдашып баратат, себеби миллиондогон адамдардын кызыкчылыгына ылайыктоону талап кылат. Эски улуттук каада-салттарга нигилисттик мамиле кылып, андан караманча кол үзүү же ага обу жок жүгүнүү бир жактуулук экендиги түшүнүктүү. Өткөн доордун тарыхы, маданият менен тили рационалдуу маанисинен башка түздөн-түз эмоционалдуу чөйрөнү, өзгөчө улуттук сезимди козгойт. Ар бир улут өзүнүн чоң же кичинелигине карабай, адамзаттын рухий баалуулуктарына кайталангыс салым кошоору ырас. Демек, аны апыртып асмандатпай, ошондой эле басып кемсинтпей тең караган мамилеге жетишүү замандын бирден-бир талабы. Ойдо жок жерден оңдой берди болуп, кыргыз эли эгемендүүлүккө жетип, рынок, демократия жолуна өткөнгө он беш жылдын жүзү болуп, көп нерсеге көз ачылды. Ар кандай улуттук көрүнүштөргө көздүн кырын салып, орундуу ой-пикир айтуу ар кимдин патриоттук парзы, демократиялык укугу. Бирок ал улутка таандык көрүнүштөрдүн баарын эле көтөрүп чыгып көкөлөтө берүү дегендикке жатпайт. Ар бир нерсенин өз мезгилине жараша жөнү болот эмеспи. Маселен, кыргыз эли өнүгүп-өсүүнүн демократиялык жолуна түшүп, эл аралык интеграцияларга кирип, дүйнө жүзүнө тааныла баштаганда урууга, жер-жерге бөлүнө калышы туура эмес. Ырас, кандайдыр бир билинер-билинбес сезимдердин инерциясы менен тааныш эмеске караганда таанышка, жердеш эмеске караганда жердешке, тууган эмеске караганда

тууганга жакындашуу жагы бар, бул өзүнчө бир психологиялык мүнөздөгү касиет, пендечилик. Уруулашка деле ушундай мамиле кылуу учурлары боло калары башкаларга жолтоо болбосо, жөн эле көндүм деп тим болууга туура келет. Көндүм адат катары калыптанып калганы менен, өрнөктүү касиетти өзүнө камтыгандардын бири – уруусун сүрүштүрүп билип алып, эсте тутуу салты. Ошондой эле жакшылык, жамандыкта жеңилин жерден, оорчулугун колдон алып, каралашып туруу - улуттун унутулгус сапаты. Бирок бардык учурда эле жакыным деп жан тарта берүү конкреттүү чөйрө арасына жарака кетирип, бейкүнөө ылымсыроо уруучулукка айланып, мамилелер ууланышы ыктымал. Эгемендүүлүктүн эпкини жеке турмуш жагына да тийип, элди эркине койгондо өткөн кеткендер эске келип, аш-тойлордун арааны жүргөнү белгилүү. Күндө майрам, күндө той болуп турганы жагымдуу жагдай болгону менен, «айдаганы алты эчки», ышкырыгы таш жарат», «какшыктап жыйнаганын, чакалап төгөт», «тойдун эртеси да болот» деген көрүнүштөрдүн көңүлгө салчу жагы да аз эмес. Албетте, аш-той берүү кыргызга мүнөздүү касиет, жол-жобо. Кубанычка (той) же кайгыга (аш) багышталып, түмөнү түрүлгөн эл-журтка казан-казан эт тартылып, самоор-самоор чай куюлуп, таң-тамаша менен коштолгон даңазалуу көрүнүш, айкөл сапат. Бир жагынан бул көпчүлүктүн көңүлүн алчу жагымдуу жагдай экендиги чын. Экинчи жагынан колунда жокторду козутуп, «Манастан Чубак кем бекен», «Сокур намыс баш жарат» сыяктуу амбициялуу сезимге алдырып, айлап-жылдап тапкан-ташыганын бир күндө аш-тойго уруп жиберип, боз ала чаң болуп отуруп калгандар аз эмес. Албетте, колунда барлар ушинтип элдин эсинен кеткис кылып черин жазса, чекилик эместиги түшүнүктүү. Ал эми «казга теңелип карганын буту сыныптыр» демекчи, жакырчылыктан жабыр тартып турганда ата салтына шылтап, апыртмалуу атмосфераны түзүү обу жок жорук экендиги ырас.

Кыргыздар деле эзелтен алаңгазарлыкты айыптап, ыксыз ысырапчылыкты ылайык көрбөй, «Алыбек алына жараша», «жылкыңа карап ышкыр» сыяктуу акыл-насаат айтышып, алдын-артын байкап оокат кылууга чакырып келишкен. Ар жак, бер жакты көрүп, рынок менен демократияга жакындан аралашкандан кийин, аш-тойлорду абылып-чабылбай эле эби менен өткөрүүгө эмнеге болбосун деген ой пикирлер элдин өзүнөн чыгып, жер-жерлерде аш-тойго кетчү чыгымдарды азайтуу боюнча сунуштар айтылып, турмушка кире баштады. Бирок анын толкуну анча токтой электен улам «Кыргыз тоюна реформа керекпи?» (Кыргыз туусу, 13-15-январь, 2004-ж., Б. Алыкулов), «Той берүү мелдеш болбошу керек»

(Кыргыз туусу, 13-16-февраль, 2004-ж., Б.Жакиев) сыяктуу маселелер жакындан бери талкууга коюлуп, пикирлер уланууда. Мамлекеттик масштабдагы мааракерлерди деле эл башчылары эсине алып, ага кеткен чыгымдарды кыскартууга аракет кылса, көпчүлүктүн көңүлү көбүрөөк алынар беле. Ырас, ар кыл деңгээлдеги той-топурдун толкуну аркылуу күнүмдүк турмушта күндө майрам, күндө той атмосферасы түзүлгөнү менен, карапайым калктын каржалып турганын сезишип, инвестиция жана кредит берип трган четтиктер «сураганыңар жардам, бергениңер той» десе, элдик менталитетке шылтап тим болоорубуз ырас. Анткени менен рыноктук, демократиялык агымдын рационалдуулук, үнөмдүүлүк өңдүү белгилерин кармаган фактылар жаңы көз караштардын калыптануусун айгинелеп турат. Турмушту азыркыча баамдаган көз караштар түптөлүп, жеке менчикке мүнөздүү идеология коомдо басымдуулук кыла баштаганы байкала баштады. Анын мындай социалдык активдүү ролу коомдун өнүгүшүнө жана таалим-тарбиянын жогорулашына кызмат кылаары бышык.

III БАП

Жаныбеков К.-философия илим-деринин доктору, пофессор

Орто кылымдагы, XVIII-XX кк. кыргыз ойчулдары

Жусуп Баласагын

Тарых маалыматтары боюнча кыргыз эли «Борбордук Азияда жашаган элдердин эң байыркыларынын бири болуп саналат»¹. Кыргыздардын турмуш-тиричилиги, үрп-адаты, салт-санаасы, кесиби, руханий жана материалдык маданияты, жашоо шарты тууралуу орто кылымдарда жашап өткөн ар кайсы элдердин саякатчылары, илимпоздору өтө бай маалыматтарды калтырышкан. Калкыбыз дүйнөлүк цивилизациянын алкагында 2200-жыл мурда эле өздөрүнүн бирдиктүү державасын түзүүгө жетишишип, коңшулаш жашаган элдер менен соода-сатык, дипломатиялык, саясий мамилелерди да жүргүзүп келгендигин тарыхый фактылар айкындоодо.

Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган элдердин көпчүлүгү көчмөн турмушту аркалагандыктан улам жаңы элдер менен катташууга туура келген. Бул катнаш экономикалык, идеологиялык, руханий мүнөздө болуп, Борбордук Азия байыркы цивилизациянын, маданияттын жана илимдин очогуна айланган. Анда табигый илимдер жогорку деңгээлде өнүккөн. Анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири хорезмдик математик, астроном жана географ Аль-Хорезми (XI к.). Ал Индиянын, гректердин жана арабдардын математикасын өздөштүрүп, анын негизинде биринчи жолу илимдин жаңы тармагы - математиканы түзгөн. Аль-Хорезминин «Астрономиялык таблицалар», «Күн сааттары жөнүндө трактат», «Жердин сүрөттөлүшү» ж.б. чыгармалары Чыгыш менен Батыштагы математиканын, астрономиянын өнүгүүсүнө зор салым кошкон.

Аль-Фараби (870–950) - математик, врач жана философ. Ал Аристотелдин философиясын Борбордук Азия элдерине таратып, анын чыгармаларына философиялык комментарийлер жазган.

Аль-Бируни (973–1048) илимдин ар кандай тармактары боюнча илимий эмгектерди жазган окумуштуу, илимпоз катары жаратылыштын жана анын закондорунун объективдүүлүгүнөн шек санаган эмес. Рух, ойлоо, рухий көрүнүштөр, аң-сезим дененин касиеттеринин маңызы деп эсептеген.

Ибн-Сина (Авицеина) (980–1037) өз доорундагы бардык илимдерге негиз салуучу, улуу окумуштуу–энциклопедист. Анын

¹ Бартольд В.В. Кыргызы. Ист очерк -Фрунзе. 1943 -13-бет.

илимий проблемаларды иштеп чыгуудагы гениалдуулугу философия менен медицинадан ачык көрүнөт. Ал философия боюнча 300дөн ашык эмгектин автору.

Жусуп Баласагын (1019–1020–1070–ж.) кыргыз жергесиндеги Токмок шаарынын түндүк–батышында орун алган (Бурана) Баласагын шаарчасында (Баласагын) төрөлүп, өз билимин чыгыштын илим борборлору катары эсептелип келген ири шаарларда өркүндөткөн. Кийинчерээк Каирдеги жогорку диндик окуу жайында да окугандыгы изилдөөчүлөр тарабынан маалымдалат. Ал өзүнүн табигый таланты менен элдик улуу мурастарды терең өздөштүргөн, залкар чыгармачыл жазгыч акын болгон. Чыгармаларында кыргыз элинин орто кылымдардагы социалдык, саясий-экономикалык абалын жана рухий маданий дөөлөтүн, турмуш-тиричилигин өтө билгичтик менен жазып көрсөтө алган.

Жусуп Баласагын «Кутадгы билиг» («Куттуу билим») чыгармасында эскерткендей:

«Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,

Терип сөздүн асылын келсе жөнү.

Оо Жусуп жалаң чындык сөздү сүйлө.

Калпыс сөздү катып сал, бузат сени»¹ - деп чеберчилик менен мүнөздөгөн. Китеп жөнүндө «Бул китепти жазган Баласагындык такыба, сыпаа киши. Ал китебин Кашкарда бүтүрүп, чыгыштын өкүмдары Тавгач кандын (Тамга хандын) ордосуна тартуу кылды» - деп жазылган маалымат бар².

Бул белеги үчүн Аалы Асан Жусуп Баласагынга сый даража болгон ардактуу «хас–хажиб» наамын берген. (Бул наам өкүмдардын «жөлөгү», акыл, кеңеш берүүчү жакын кишиси дегенди түшүндүргөн).

«Куттуу билим» китебинин өзөгү өзгөрбөс түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси - адилет, экинчиси - дөөлөт, үчүнчүсү - акыл, төртүнчүсү - каниет делип алардын ар бирине өз аттары берилген. Мисалы: Адилетти – Күнтууду элик атаган, ал өкүмдар. Дөөлөттүн аты – Айтолду, ал вазир, Акылга – Ак дилмиш деген ат берилген, ал вазирдин уулу, Каниет болсо – өткөрмүш аталып, анын иниси делген. Дал ушулардын ортосунда өз ара сүйлөшүүлөр, суроо-жооптор аркылуу коюлган маселелер чечмеленет.

«Куттуу билим» дастанын изилдеп үйрөнүүгө В.В. Бартольд, Е.С. Бертольд, А.Н. Кононов, Б. Кенжебаев, А.Х. Касымжанов ж.б. өз салымдарын кошушкандыктарын айта кетишибиз абзел. Кыргыз илимпоз-окумуштууларынан академик А.Алтымышбаев Жусуп

¹ Эралиев. Жусуп Баласагын. - Бишкек, 2000. -20-бет.

² Жусуп Баласагын. Куттуу билим. 1993. - 28-бет.

Баласагындын философиялык ой толгоолорунун өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган. Бул жумушту кыргыз илимпоздорунан А.И.Нарынбаев, Ө.К.Козубаев, А.Ч.Какеев, З.Э.Эралиев, Т.Чоротегин, Ж.Жаныбеков, К.А. Артыкбаев ж.б. улантышууда.

Бирок Жусуп Баласагындын дүйнө элдерине белгилүү болуп келген көөнөргүс эмгегинин узак жылдар кыргыз тарыхынан орун ала албай келгендигин өкүнүү менен белгилөөгө болот. Анткени, Борбордук Азияны жерден кыргыздар менен бирге, биримдикте, бирде кызматташууда, айрым учурларда касташууда жашап келишкен уйгурлар да турмуш кечиришкен. Ошондой кырдаалда кыргыздар менен уйгурлардын арасынан өз элине башы таанылган инсандардын кайсыл элдин атуулу болгондугу жөнүндө ар кандай пикирлер болгондугу чындык. Ушундай эле көз караш Жусуп Баласагынга да таандык. Ал жазган дастан түрк урууларынын караханийлер бийлигин түптөп, өз ээлигин жана таасирин жайылтууга аракет кылган тарыхый кырдаалга туура келет. Ошондон болсо керек, Жусуп Баласагын көчмөндөр мамлекетинин кандай болушу, башкаруу структурасын дастанга негиз кылып алган. Ал өз чыгармасында жаңыдан түзүлгөн мамлекетти башка элдерге таанытуу, анын баркын көтөрүп даңазалоо, караханийлердин бийлигин чыңдоо максатын көздөгөндүгү даана көрүнүп турат. Жусуп Баласагын өз чыгармасында мурдакы эл башчыларынын тажрыйбаларын жалпылап, аны жаңы мамлекеттин башкаруу структураларын түзүү, армия топтоо, коңшулаш мамлекеттер менен өз ара мамилени калыптандыруу сыяктуу жол-жоболорду түзүүгө пайдаланган. Негизги идеясы идеялдуу башкаруучуну тарбиялоо жана үйрөтүүгө багытталган. Ал акыл калчап көчмөндөрдөн чыккан мамлекет башчысына башкаруу жолдорун насыят түрүндө билдирүүгө аракеттенген.

Эмки сөз Жусуп Баласагын кайсыл элдин атуулу экендиги туурасында маселе. Бул жерде белгилүү илимпоз, түрколог академик В.В.Радловдун сөзүн келтирсек туура болгондой. «1891-жылы мен Бамбердин көз карашы менен толук макул болуп, «Куттуу билим» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирге элем. «Куттуу билимде» уйгур деген сөз, бир дагы жолу кездешпейт... Менин «Куттуу билим» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме бир нерсе... Өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп олтурат.» дегенин эске алганыбыз орундуу болгондой. Ошондой эле Жусуп Баласагын дастанда жазган:

«Жер жайнаган байлыкка тойбой кайра,

Жер соргон Карынбайың азыр кайда? деген дастандагы ыр саптары анын кыргыз элинен чыккан улуу инсан экендигин далилдөөчү факт, анткени окуя кыргыз жеринде, кыргыз тарыхында белгилүү маселе (Ош облустунун Өзгөн районуна караштуу «Жалпак

Таш» айыл өкмөтүнүн аймагында). Уламышта айтылган аймактын сүрөттөлүшү, Сараңбай Карынбайдын малдарынын, үйүндөгү төшөнчүлөрүнүн ташка айланып калышы, анын азыркы күндөрдө сакталып тургандыгы, ар бир кыргыздын ишенимин бекемдеп, орто кылымдарда дүйнө элдерине белгилүү болгон чыгарманын авторунун кыргыз элинен чыккан улуу инсан экендигине ар бир атуулу сыймыктанат. Анткени, Баласагындык Жусуп кыргыз элинин рухий мурастарына тиешелүү баалуулуктарды өз чыгармачылыгында өтө чеберчилик менен пайдаланган залкар ойчул, чыгармачыл акын болгон.

Махмуд Кашкари

Махмуд Кашкари орто кылымдарда кыргыз рухий дөөлөтүнө олуттуу салым кошкон чыгаан ойчул, өз доорунда дүйнө элдерине өз эмгеги менен белгилүү болуп, таанылган илимпоз. Анын дүйнө таанымына өз замандаштарынын, дүйнөгө көз караштары, илимий эмгектери менен таанылган илимпоздор – Аль-Фараби, Аль-Беруни, Ибн-Сина, Аль-Хорезми, жердеши Жусуп Баласагын өңдүү даанышмандар анын илимий түшүнүктөрүнүн кеңейишине багыт берген. Анткени, орто кылымдарда күн чыгыш ойчулдары коомдук түзүлүштү түшүндүрүү үчүн адегенде дүйнө картинасын түзүүгө, андан кийин ошол космологияга негиздеп адам турмушун, анын түрдүү көрүнүштөрүн, структурасын, өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүгө аракеттенишкен. Махмуд Кашкари да өзүнүн ой чабыттары боюнча адамдын акыл эсине, билим деңгээлине, коомдук турмуштагы адилеттүүлүккө, бакыт таалай, боорукердик, башкаруудагы оң, терс көрүнүштөргө өзөчө маани берген. Ал XI кылымда Ысык-Көлдүн жээгинде жайгашкан Барскоон аймагында туулган. Алгачкы билимди туулуп өскөн айылында окуганды, жазганды билген жердештеринен үйрөнгөн. Анын табигый таланты көптү үйрөнүүгө, илимий түшүнүгүн тереңдетүүгө түйшөлттү. Араб графикасы боюнча жазганды, окуганды өтө тез өздөштүрүүгө жетише алган. Араб тилин жакшы өздөштүрүп, түрк элдеринин турмушун, социалдык саясий системасын терең үйрөнгөн. Ал өзгөчө түрк элдеринин оозеки чыгармаларынан көп окуп, ынтызаарлык менен үйрөнгөн. Өз билимин Кашкардагы, Самарканд, Бухара, Багдад шаарларындагы окуу жайларында, илимий борборлорунда өркүндөткөн. Махмуд Кашкаринин негизги эмгеги – «Дивану Лугат – ат – Түрк» (түрк тилдеринин сөздүгү). Бул эмгек орто кылымдардагы түрк элдеринин рухий маданиятын чагылдырган дүйнө элдерине белгилүү чыгарма. Бул эмгекти Махмуд Кашкари нечендеген жылдар бою эл кыдырып, алардын турмушу, көркөм маданияты, каада-салты, тарыхы, тили

жана оозеки чыгармачылыгы менен кеңири таанышкандан соң бардык маалыматтарды иликтеп, салыштырып, белгилүү корутундуга келгенден кийин жазган. Бул сөздүк дүйнөлүк цивилизацияда лингвистикалык эмгек катары баалуу, ошондой эле философиялык улуу мурас. Анткени, сөздүктө бери эн түшүнүктөр кыргыз элинин улуу мурастарындагы адеп-ахлак, каада-салттарына, үрп-адаттарына, меймандостук, айкөлдүк иш аракеттерине дал келгендигин байкоого болот. Ошондон улам окумуштуу изилдөөчүлөр бул сөздүктү «Орто кылымдардагы түрк элдеринин энциклопедиялык жыйнагы» деп аташтары бекеринен айтылбаса керек.

Сөздүктө этикалык идеялар арбын. Анда, автор акылмандын достук, кызматташтык, эмгек, түшүнүктөрүн бөлүп көрсөткөн. Достук бул – эң керектүү жан дүйнө жакындыгы жана бири-бирин түшүнүүчүлүк, урматтоо, сынчылдык, достук принциби адамдардын инсан болуп калыптанышындагы адеп-ахлак тарбиясындагы эң негизги шарты. Ал рухий талаптарды гана канаатандырбастан, моралдык жүрүм-турумдун да оң нормаларын иштеп чыгууга жардам берет. Акылман ойчул моралдык жүрүм-турум менен катар билим алууга чоң көңүл бурган. Ал «Билимдүү адам сөзсүз бактылуу» деп эсептөө менен адамдын адебине, тарбиясына маани берүүгө чакырган.

Махмуд Кашкари жалпы түрк элдеринин рухий маданиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Алардын ичинде кыргыздардын коомдук философиялык, этикалык көз караштарынын өнүгүшүнө чоң таасир тийгизгендигин баса көрсөтүүгө болот. Махмуд Кашкаринин түзгөн сөздүгүндөгү, башка эмгектериндеги айтылган акыл казынасынан, ой берметтерин терең түшүнө билүү менен, аны элге жайылтуу учурдагы олуттуу, актуалдуу проблемалардан деп кароого болор эле. «Дивану Лугат – ат – түрк» узак жылдар түрк уруулары жашаган чоң аймакта топтолгон материалдардын негизинде (15 жыл деген божомол бар) жазылгандыгын сөздүктү 12 жылда 4 жолу редакциялагандыгын изилдөөчүлөр эскеришет. Сөздүктө маданияттын материалдык предметтери, турмуш-тиричилик куралдары, этноним жана топонимдер, шаарлар, анатомиялык терминдер жана дарылардын аттары, элдер арасында кеңири белгилүү болгон 30дан ашык оорулар жөнүндөгү маалыматтар бар. Автор анда 7500 термин, сөздөрдү талдоого алган. 290 элдик (макал жана лакаптар), 240 адабиятташтырылган куплеттер талданган. Ошондой эле сөздөр: блиг (знание), акыл (ум), ой (мысль) санат (искусство), тил (язык), даанышман (философ), аалим (ученый), алибе (алфавит) ж.б. түшүндүрмөлөр берилген.

Сөздүктө түрк элдеринин табиятка, анын кубулуштарына карата көз караштарына, түшүнүктөрүнө көңүл бурулган. Астрономиялык, географиялык, медициналык мүнөздөгү, түшүнүктөргө да кеңири орун берилген. Ошондой эле коомдук турмуш, социалдык кубулуштарды чагылдыруучу сөздөргө да көңүл бурулган. Мисалы, Кул (раб), эл, калк (народность), дөлөт (государство), өлкө (страна), заман (эпоха) ж.б.у.с. маалыматтарды, алардын тилдери анын өзгөчөлүктөрү жөнүндө билдирүүлөрдү комментариялаган. Өзүнүн изилдөөсүн печенег уруулары, жакын коңшу Византиялыктар, кыпчак уруулары, огуз, башкыр, кыргыз, татарлар боюнча жүргүзгөн. Кыргыздардын (чин) кытайларга жакын жайгашкандыгы жөнүндө маалыматтар берген.

Махмуд Кашкари адамдардын коомдук турмуштагы моралдык өз ара мамилелерин талдоодо, жалпы адам баласынын тарыхынын өнүгүшүндө алардын адамгерчиликсиз катуу эзүүдөн, социалдык адилетсиздиктен бошонуу үчүн жүргүзүп келген күрөшүн көрсөтө алган. Анын пикири боюнча коомдук турмуштун борборунда адам проблемасы турарына өзгөчө маани берген. Ошондуктан, ал тынчтык жөнүндөгү адилеттүүлүк, кызматташтык, адамдар ортосунда адамгерчиликтин бекемделишине чакырган. Ал замандаштарын бардык талаш-тартыш маселелерди тынчтык жолу менен чечүүгө жетишүүнү сунуштаган.

Махмуд Кашкаринин бул гуманисттик идеялары азыркы биздин күндөрдө да өзүнүн баалуулугун жоготкон жок. Ал адам баласынын жашоосунун башкы булагы эмгек, эмгектенүү экендигин баса көрсөткөн. Эмгектенген адам гана коомчулукка пайда алып келерин, өз мекендештери алдында кадыр-барктуу орунда болорун айткан.

Улуу ойчул жакшылык, жамандык, бакыт, туруктуулук, уят ж.б.у.с. этикалык категориялардын маңызына туура баа бере алган. Ал жакшылыкты даңазалаган, жамандыкты жек көрүп, наалат айткан.

Махмуд Кашкари илим-билимдин, (знания) жана акыл-эстин коомдук моралды өркүндөтүүдөгү ролун өтө жогору баалаган.

Калыгул Бай уулу

«Замана» агымынын негиз салуучусу Калыгул Бай уулу (1785 – 1855) Ысык-Көлдүн күңгөй бетинде Карой деп аталган белгилүү аймакта манап насилинин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Өз доорунда турмуш-тиричиликке тың, оокаттуу үй-бүлөдө бой көтөрүп, турмуштун ар кандай кыйынчылыктарын, түйшүгүн, жокчулуктун азаптуу запкыларын тарткан эмес. Турмуш жолунда курсагы ток, кийими бүтүн, ар бир күндү өз курбулары менен оюн-күлкү, жакшы маанайда өткөргөн. Ушул доордо кыргыз элинин көпчүлүк турмушу,

социалдык-экономикалык жактан дуушар болгон оор кыйынчылыктар, мезгил-мезгили менен боло калуучу, бүткүл коомчулукту кыйынчылыкка дуушар кылган жут, азык-түлүктүн жетишпөөчүлүгү, жокчулук ар бир үй-бүлөгө өз кедергисин тийгизбей койгон эмес. Бул кыйынчылык он миңдеген күтүрө 1 мал айдаган манаптардын турмушуна да зор кыйынчылыктарды алып келген. Айрым учурларда оокаттуу адамдар да малдарынан ажырап, жакырчылыктын запкысын тарткан. Ал эми кедей-кембагал, өз күчүн сатып турмушун кылдыраткан байкуштардын жашоо шартынын деңгээли ого бетер жакырланган.

Ушул кырдаалда жаңыдан өз алдынча хандык болуп түзүлгөн Кокон хандыгы өзүнүн территориясын кыргыз уруулары ээлик кылып келген жерлердин эсебинен кеңейтип, ээликке жетишкен аймактарга хандыктын бийлигинин символу коргонуу, башкаруу борбору катары бекемделген чептерди тургузууга киришип, XIX кылымда Пишкек, Токмок, Каракол, Нарын, Кызылкоргон, Сопукоргон, Дарооткоргон ж.б. чептерин бүтүрүшкөн. Кокон хандыгынын бийлик ээлери, куралданган сарбаздары өз «энчисиндеги» территорияларындагы элден хандык тарабынан белгиленген салыктарды жыйнашкан. Салык түтүн булаткан ар бир үйдөн алынган. Хандыктын салыгынан тышкары уруу башчыларынын, жер ээси болуп эсептелген манаптардын да өз алдынча жыйымдары болгон. Салыктар системасы карапайым калктын начар турмушун ого бетер кыйындаштырган. Салыктарды жыйноодо зордоп күчкө салуу, уруп-согуу, түрмөлөргө, зындандарга салуу сыяктуу ж.б. жазалар пайдаланылган. Жыйналган салыктар кыргыздардын турмуш шартын, социалдык абалын оңдоого жумшалбастан, хандыктын казынасын толуктоого гана пайдаланылган. Элдин социалдык турмуш деңгээли патриархалдык-феодалдык орто кылымдык абалдан да төмөн бойдон кала берген. Көчмөндөр арасында мектеп, дарылануучу, атайын эс алуучу жай сыяктуу түшүнүк да болгон эмес. Калыгул төрөлгөн Каройдо мектеп болгон эмес. Жаштарды окутуу, билим берүү эч кимди тынчсыздандырган эмес. Жалпы кыргыз калкынын балдары сыяктуу эле Калыгул да кагаз бетине тамга жазып окуганды билбеген. Бирок табият тартуулаган зор касиети, таланты күн санап аны коомчулукка таанытты. Эл арасында бой тиреп келе жаткан Калыгулдун сөзгө болгон чеберчилиги, нуска сөздөрү, терең мазмундуу ойлору, көп нерсени туура баамдап баалай биле алышы, көрөгөчтүгү, бир эле жолу уккан сөздү эсте сактап кала ала турган касиети, өзүнүн өтө боорукер, адамгерчиликтүү, карапайым бала экендиги жөнүндөгү асыл сөздөр эл арасында легенда катары өтө тез тараган. Бул сыяктуу легендага

айлана баштаган сөздөр Калыгулдун өмүрүнүн акырына чейин улантылып, элибиздин жүрөгүнө, канында сакталып калып, ал калтырган улуу мурас биздин азыркы муундарга өз таасирин тийгизип жатат деп айтууга толук негиз бар. Калыгулдун өмүрү, ал калтырган нуска сөздөрү кыргыз эли кылымдар бойлоп кастарлап келе жаткан акылмандык, адеп-ахлактык, эркин ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнүн учугун улагандыгын баалабай коюуга болбойт.

Калыгулдун өмүрү, ал калтырган нуска сөздөрү кыргыз эли кылымдар бойлоп кастарлап келе жаткан акылмандык. Адеп-ахлактык, эркин ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнүн учугун улагандыгын белгилөөгө болот.

Калыгул кыргыз эли кызыгып уккан элдик оозеки чыгармаларды бүткүл жан дүйнөсү менен кулак төшөп уккан, үйрөнгөн, ташка тамга баскандай жаттап алган. Элдик макал-лакаптарды, анын тарбиялык маанисин өтө жогору баалап, сөздөрдү нукура элибиздин акылынын түйүлдүгү катары караган. Ал ар дайым эл арасында болууну, алар менен баарлашууну зор сыймык катары эсептеген. Көбүнчө, улуулардын уюткулуу сөздөрүн жогору баалай билген, кийинчерээк өзү жараткан акылман сөздөрүндө алардан толук пайдалангандыгын айтпай коюуга болбойт. Калыгул өзүнүн сабатсыз болгодугуна карабастан, мусулман дүйнөсүнүн руханий байлыгынын кенчи болгон Курандын сүрөлөрүн жатка билген. Аны, ислам динин аркалап, тиричилигин өткөргөн молдо, эшен, кожолордон үйрөнгөн. Мезгилинде эл кыдырып, шарияттын закондорун бекемдөөнүн үстүндө аракеттенгендерден айылдаштары менен чогуу угуп, алардан айырмаланып айтылган белгилүү сүрөлөрдү жатка өздөштүрүп алган. Ошого байланыштуу, жердештеринин эскерүүлөрүндө айтылып жүргөндөй, айылында кээ бир оору-сыркоолорго дуушар болгондор, Калыгулга дем салып коюу өтүнүчү менен да кайрылган учурлар да болгон. Пенделик адеп, адамгерчилик баалуулукту эске алып, ооруларга дем салып, окуп койгон учурлары да болгон.

Өзүнүн жалпы түшүнүгү боюнча ислам динине, анын ыйык куралы Курандын баалуулугуна астейдил ишенген жана жогору баалаган. Ага мисал катары төмөнкү ыр саптарын көрсөтүүгө болот:

Куранды эстен чыгарган

Мыкаачы болор.

Кичүүсү укпай улуусун

Ыймансыз болор.

Ал кыргыз элин ата-бабаларыбыз таазим этип келген исламдын эрежелерин ыйык сактоого чакырган.

Калыгулдун өмүрү туулуп өскөн жери касиеттүү Ысык көлдө, Теңир тоодо, Чүйдө, Талас аймагында жашаган элдердин арасында өткөн. Коңшу казак элинин турмушу менен анын кеңири тааныш

экендигин айтууга негиз бар. Анткени анын белгилүү чыгармаларынын бири «Акыр заман» деп аталышы да бекеринен болбосо керек. Себеби казактын белгилүү ханы Аблайдын башкаруу сарайында эмгектенип, жашап өткөн даанышман ойчул-акын Бухар Жырау (1693-1787) жараткан «Акыр заман» дастанынын Калыгулга чоң таасир тийгизгендигин айтпай коюуга болбойт. Өзүнүн негизги чыгармасынын бирин «Акыр заман» деп атоо менен, калыгул кыргыз элинин коомдук турмушуна анын үлгүсүн пайдаланган болушу мүмкүн. Ой жүгүртүп, акыл калчоо боюнча өз доорунда Калыгулга эч ким тең келе алган эмес. Ошондуктан өз эли чексиз кадырлаган, урматтаган, сыйлаган Калыгул кыргыз уруулары арасында боло калчуу чыр-чатактардын чоң жаңжалга айланып кетишине, касташууларга жол койбоого аракеттенген.

Уруулар аралык чабышууларды жек көргөн. Кыргыз урууларынын ынтымакта, биримдикте, өз ара кызматташтыкта болушун эңсеген. Бул пикирибизге анын төмөнкү ыр саптары толук далил боло алат:

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так.¹

Бул даана айтылган ыр саптары азыркы учурда да өз маанисин жоготкон жок. Жаңыдан түптөлүп жаткан улуттук идеологиябызда бул пикирди толугу менен пайдаланууга болот. Жалпы адам баласынын тарыхында биздин эрабызга чейинки мезгилдерде бүткүл дүйнөгө белгилүү Александр Македонскийдин империясы, аны негиздеген Александрдын тарбиячысы, кеңешчиси, белгилүү грек философу Аристотель болгон сыяктуу, кыргыздарда сарбагыш уруусунан чыккан Ормонхандын кеңешчиси, насаатычысы Калыгул болгондугун айтпай коюуга болбойт.

Калыгул – коомдук турмушка, андагы оң, терс көрүнүштөргө, адилетсиздик, мыкаачылык, зордук зомбулук өңдүү маселелерге сареп салып, аны чечмелөөгө да колдон келишинче аракет жасаган инсан. Ал Ормонханга өз карамагындагы кедей-кембагалдарга карата жасаган мамилелерин оңдоосу зарыл экендигин таамай айткан.

«Көп кыйнаба кулуңду,
Угуп жүргүн муңумду.
Кезек келип калбасын,

Кегин кокус албасын», - деп, бийлик ээсине эскерткендигин коомдук турмушту, анын келечегин баалай билгендигин баалоого болот.

Улуу насаатчынын гумандуулук, патриоттук маанайда калтырган мурастарын улуттук идеологияны калыптандырууга толук

¹ Мурас – Фрунзе: Кыргызстан, 1990 – 29-33 беттер.

пайдаланууга болот. Калыгул - өзүнүн табият тартуулаган акылын, ой-санаасын өз элинин биримдиги, эркиндиги жана жыргал турмушу үчүн арнаган инсан.

Өзүнүн чыгармачылык иш-аракетинде туулуп өскөн жерин, жандили менен кыргыз элин даңазалаган. Табияттын кооздугун, сулуулугун, көркөм казынасын сүрөттөгөн ыр сапаттарын жараткан (Ысык-Көл жөнүндөгү чыгармасында).

Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик...

Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!»¹ - деп, зор шыктануу, сыймыктануу менен айткан. Ал өзүнүн акылмандуулугу, эл алдындагы калыстыгы менен кадыр-баркка, урматтоого жетишкен. Өзүнүн ойтолгоолорунда коомдук турмуштагы ар кандай көрүнүштөргө сареп салып, адилеттүүлүк менен адилетсиздикти таамай айтып, терең баалай алган.

«Каз, өрдөгү болбосо,
Айдың чалкар көл карып.
Улугу адил болбосо,

Убара болгон эл карып...»² - деп, турмуштагы болочок социалдык кырдаалды туура мүнөздөгөн. Жаратылыштын, жер энинин, суунун, өмүр менен өлүмдүн көрүнүштөрүнө терең философиялык ой жүгүртүү менен объективдүү баа бере алган. Айтылган пикирибизди бекемдөө үчүн акылмандын төмөнкү ыр саптарын келтирип, баамдап көрөлү.

«Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң, суудай бол,
Баарын жууп кетирген...»³

Чындап ажал келген соң,
Чыккан жан келбейт ал кайтып.
Өткөн өмүр – качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып...»⁴ деген ыр саптарынын ар бириндеги терең мазмундуу философиялык идеяларды көз алдыңа мажбур келтиресиң. Философиянын тарыхында белгилүү болгондой, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө экономикалык, социалдык жактан артта калган элдердин арасынан да эчен акылы тунук акылмандар өз таасирин тийгизиши мүмкүн деген эрежеге таянып,

¹ Мурас. - Фрунзе, 1990. - 22-б

² Ошондо. - 24-бет.

³ Ошондо. - 33-бет.

⁴ Ошондо. - 24-бет.

Калыгулдун ысмын зор сыймыктануу менен атоого болот. Өмүрү, жүрүш-турушу, акыл ыргактары легендага айланып, өз элинин эсинде түбөлүккө сакталып калган Калыгул 70 жаш курагында жарык дүйнө менен коштошкон, сөөгү Каройго коюлган. Күмбөзү жалпы элдин катышуусу менен тургузулган деген маалыма: ар бар.

Кыргыз акылмандары жөнүндө сөз кылганда, эске сала кете турган өтө олуттуу маселе бар. Калыгул менен Арстанбек – XVIII кылымдын акыры – XIX кылымдын биринчи жарымында жашап өткөн даанышман ойчулдар. XX кылымдын 40-жылдары алардын адабий мурастары мектептерде, жогорку окуу жайларында окутулган. Бирок советтик доордо катуу тескөөгө алынган. Калыгул менен Арстанбек манап насиленин болгондуктан, алардын улуу мурастарын окутууга тыюу салуу боюнча чечим кабыл алынган. Ошол мезгилдеги Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин катчысы К. Орозолиевдин: «Кыргызстанда тарыхый илимди жана адабиятты өнүктүрүүнүн кезектеги маанилүү милдеттери» деген макаласы («Кызыл Кыргызстан» газетасында 1947.12.10до., «Советская Киргизия» газетасында 1947.14.10до) жарыялангандан кийин, Калыгул менен Арстанбектин мурастарын окуп үйрөнүүгө жана изилдөөгө катуу тыюу салынган. Кыргызстанда Калыгул жана Арстанбектин чыгармачылыгын алгачкы изилдеген изилдөөчүлөрдүн бири Тазабек Саманчин болгон. Ал Калыгул менен Арстанбекти кыргыз элинин таланттуу залкар акындары экендигин, алар өз чыгармаларында кыргыз элинин мүдөөсүн, оюн, максатын чагылдырып көрсөткөндүгүн жана эли үчүн кызмат кылгандыгын илимий негизде баса көрсөткөн. Ал эми Молдо Кылыч Шамыркановду жазгыч – акын, кыргыз элинин агартуучусу катары мүнөздөгөн. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин XI пленуму, кийинчерээк XI съезди, илимпоздор Т.Саманчинди, З.Бектеновду Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын идеалдаштырып, чеги жок мактоого алгандыгын улутчулдуктун уругун себүүчүлүк катары күнөөлөгөн. Бирок бул тарыхый адилетсиздикти Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитети өзүнүн 1988-жылдын 29-декабрындагы «О необходимости восстановления исторической правды литературного наследия видных кыргызских мыслителей конца XIX – начала XX веков» аттуу токтомунда өз мезгилинде кетирилген кемчиликти моюнга алып, Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылычтын улуу мурастарын үйрөнүүнүн зарылчылыгын көтөрдү. Бул жөнүндөгү кабарды кыргыз коомчулугу чын ыкласы менен кызуу колдоду. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жеңижок ж.б. ойчулдардын биздин муундарга калтырган улуу мурастарын

үйрөтүүнүн зарылчылыгы жөнүндөгү чаралары иш жүзүнө ашырылууда. Маселен, Ош мамлекеттик пединститутунда 1988-89-окуу жылынан баштап бардык факультеттерде кыргыз ойчул-акындарынын улуу мурастарын үйрөнүү боюнча атайын курс 20 сааттык программа боюнча окутула баштаган. Пединститут университетке айланган 1992-93-окуу жылынан баштап, бардык гуманитардык факультеттерде атайын курс 30 сааттык программа боюнча улантылды 2000-2001-окуу жылынан Ош мамлекеттик университетинде «Кыргыз философиясы» өзүнчө сабак катары бардык факультеттерде атайын программа боюнча окутулуп, «Кыргыз философиясы» кафедрасы уюштурулуп, анын курамында атайын даярдыгы бар илимпоздор жана адистер эмгектенишүүдө.

Арстанбек Буйлаш уулу

Арстанбек (1824-жылы Ысык-Көлдүн сыртында белгилүү манап Буйлаштын эки аялы болуп, Улуу байбичесинен Бабакан, Атакан, Бектур, Кулпу, Сөлпү деген 5 уулу, кичи аялы Төрөкандан жалгыз Арстанбек болгон. Ал жаш кезинен эле чыйрак, сергек, ыр жандуу өсүп, комузга шыктуулугун көрсөткөн. Шартка жараша башка бирөөлөрдөн кыргызга белгилүү күүлөрдү черткенди өтө тез өздөштүрүп алган. Эл аралап, өз өнөрүн элге тартуулаган ырчы, акын, манасчылардын аткаруусундагы чыгармаларды кунт коюп угуп, негизги мазмунун тыкандык менен өздөштүрүп эсте сактап кала алган. Бир жолу уккан чыгарманын мазмунун өмүр бою эсинде сактап кала алган деген эскерүүлөр эл арасында сакталып келе жаткандыгын изилдөөчүлөр да айта жүрүшкөндөрү белгилүү. Бирок анын аталаш туугандары анын бой тиреп, эркин өсүшүнө мүмкүнчүлүк беришкен эмес. Алар Арстанбектин жаштыгына карабастан, манаптын кароосундагы чарбалык иштерге байланыштуу оор жумуштарды аткарууга, күнү-түнү короо четинде эмгектенүүгө мажбурлашкан. Бирок ага табият тартуулаган таланттын мүрөк суусун бөксөртүп же токтотуп коюу эч кимдин колунан келген жок. Андагы талант мүнөт санап толукшуп оргуп чыгып, анын башын элине тааныта баштады Буйлаш Алманбет деген устага боз үйдүн уугунан улаштырып комуз жасатып берет. Арстанбек комузун күүгө келтирип, эл кыдырып, эли каалаган ой-санаасына төп келген, нускалуу сөздөр менен угармандардын көңүлүн ачкан. Анын эл арасында болушу карынын да, жаштын да көңүлүн көтөргөн. Ошондуктан Арстанбек кайсыл айылга келсе, кабарын уккан коңушу айылдагылардын дээрлик бардыгы топтолушуп келишкен. Өздөрүнүн үй жумуштарын эстен чыгарып, акындын нуска сөздөрүн, төкмөлүк маанайдагы бири-бирине топ келишкен сөздөрүн зор эргүү менен кулак төшөп угушкан. Канча

убакыт өткөндүгүн байкабай калгандардын саны өтө эле көп болгондугун изилдөөчүлөр көп жолу эскерүүлөрдүн негизинде далилдүү маалыматтар менен байндашат. Арстанбек элдик, башка комузчулардын күүлөрүнөн, өзү жараткан күүлөрдөн, бардыгы болуп 500 ашык күүлөрдү бири-биринен өтө жылдаттык менен ачык-айрым ажыратып черте билген деген уламыш сөздөр бар. Ал жараткан күүлөрдүн арасында «Арстанбектин ат чубатар ботою», «Арстанбектин ырчы күүсү» жумурай журтубузга белгилүү. Ал эми «Чоро», «Көкөтайдын ашы», «Жаңыл Мырза» сыяктуу ыр-күүлөрү кийинки муундагы ырчы жана комузчулардын сезимдеринде сакталып, урмат-сый менен өз жашоосун улантууда. Арстанбек XIX кылымда Ысык-Көл, Тянь-Шань, Чүй, Каркыра жайыты аркылуу казактар жашаган аймактарда даңазалуу акылман, акын жана комузчу катары белгилүү болгон. Ал, кыргыз эли өз башынан өткөрүп келген айрым тарыхый окуялардын күбөсү болуп, ар кандай маселени элдин жана коомчулуктун кызыкчылыгы үчүн чечүүнүн ойлонгон. Анын эсинде Кокон хандыгынын үстөмдүгү, бугу – сарбагыш чабыштары, Кененсары Касымов, анын иниси Ноороздун кыргыздарга каршы жасаган чабуулдары, бөөдө өлүм, кан төгүүлөр, жапа чеккен карапайым калктын көз жашы, кыйратылып өрттөлгөн кыргыз конуштары. Зордук зомбулуктар, орус империясынын кыргыз жергесинде жүргүзгөн колониялык, баскынчылык саясаты түбөлүк сакталып калган. Бул сыяктуу көрүнүштөрдү акын сын көз менен карап, жактырган эмес. Кыргыздардын эркин жана көз карандысыздыкта жашоосун эңсеген. Ал өзүнүн «Тар заман» аттуу чыгармасында:

Алматыдан аттанып,
Орус келе жатыр ой.
Кыска чөптүн баарысын
Көрүп келе жатыр ой.
Узун чөптүн баарысын,
Оруп келе жатыр ой.
Бул орусту карасаң,
Ченчи салып, жерди алды

Бээден туулган керди алды¹, - деп, орус колонизаторлорунун кыргыз жериндеги ээнбаштыгын муңканып ырдаган. Кыргыздардын баштарынан өтүп жаткан оор күндөрү төмөнкүчө мүнөздөгөн:

Жасоолдор келет шараптап,
Жардынын жалгыз атын караптап.
Жасоолдор миңди жакшы атты
Жардынын баарын какшатты.²

¹ Мурас. - Фрунзе, 1990. - 37-бет.

² Ошондо. - 38-бет.

Ал эми орнотулган үстөмдүктөн мүңкүрөгөн элди:

Каптаган тузду көтөргөн

Көлүк болду элибиз.

Башка чапса былк этпес

Өлүк болду элибиз¹ - деп, кыргыз жерине жаңыдан ээлик кыла баштаган орус колонизаторунун «жаңы тартиптерине» түпкүрүнөн түнөк алып бара жаткан калкты ойготууга, акыл жыйноого чакырып, жалпы элге жар салган. Арстанбектин комузчулук өнөрү, акындык таланты күн санап өстү, өзгөчө акылман, үлгү сөздөрү анын эл арасында кадыр-баркын көтөрдү. Эл оозуна алынган зор талант ээлери комузчулар жана акындар менен үзгүлтүксүз жолугушуп, көптөгөн айтыштарда катышты. Ошондой беттешүүлөрдүн бири катары белгилүү Ормон хандын уулу, зор комузчу Сейилкан менен болгон жолугушуусун көрсөтүүгө болот. Айтыш Акталаа аймагында Сейилкандын айылында өткөн. Ошол учурдагы кыргыз элине аксакал комузчулар Шабдан жана Байсал катышкан. Жолугушууда Арстанбек да, Сейилкан да кылым карыткан элдик кайрыктарды, тарыхый «дастан күүлөрдү», «арман», «ботойлорду» өз дараметтерине жараша аткарышкан. Угармандар экөөнүн тең бири-биринен калышпаган шыгы, таланты жана чеберчиликтери бар экендиктерин адилет баалашкан. Чертмекчилик өнөр боюнча Сейилканды жеңүү оңойго турбастыгын байкаган Арстанбек дагы бир амал колдонмокчу болуп, бычагын кынынан чыгарып, комуз кылын аны менен так кайрып күүсүн аяктайт. Комузчулар арасындагы мындай татаал ыкманы Сейилкан да эң сонун билген. Бирок ал ыкманы колдонууга аракеттенип жаткан учурда анын комузунун кылы чарт үзүлүп калат. Калыстар адилеттүүлүк менен «Арстанбек жеңди» дешип жыйынтыкташат. Бул жеңиш Арстанбектин кадыр-баркын дагы бир баскычка жогорулатты. Арстанбек 1850-жылы казактын белгилүү акыны Сүйүнбай менен да жолугушкан. Бирок казак-кыргыздардын ортосундагы кырдаалды курчутуп жибербейли деген уруу башчылары акындардын жарышын токтоттуруп коюшкан. Ал эми белгилүү казак акыны Картаңбай, Арстанбек ыр ырдап, күү чертип жаткан боз үйгө кирип олтургандан кийин, «мен Арстанбек менен айтышпастан эле жеңилдим» деп ачык айткан экен.

Арстанбектин турмушундагы дагы бир зор окуя – анын 1860-жылы Алымбек датка менен жолугушуусу болду. Алымбек датка Кокон ханынын биринчи вазир, куралдуу күчтөрүнүн башчысы катары, Мадалы хандын буйругу менен орус колонизаторлорунун хандыктын территориясына тереңдеп кирип келүүсүн токтотуу, мүмкүнчүлүк болсо артка сүрүп чыгаруу максатында 12000 куралданган аскер менен Кетментөбө, Тянь-Шань аркылуу Чүй аймагындагы Узун-Агачка жөнөтүлгөн. 14000 аскерден турган экинчи

¹ Мурас. - Фрунзе, 1990 - 39-бет.

топ хандын зор ишенимдеги Канат шаанын жетекчилигинде, Ташкент аркылуу ошол эле жерге жөнөтүлгөн. хандыктын эки топко бөлүнгөн куралдуу күчтөрү Узун-Агачта кошулуп, орустарга кыйраткыч сокку урууну пландаштырышкан. Айтылган аймакка Канат шаа 2 күн мурда жеткен. Бирок Алымбектин тобунун келишин кү өстөн, өз ара эрдигин көрсөтүү максатында орус отряддарына каршы чабуулду баштап жиберет. Орто кылымдардагы техника менен куралданган кокондуктардын чабуулун орус отряддары оңой эле мизин кайтарып, аларга кыйраткыч сокку уруп артка сүрүп таштаган. Жалпы абалды көрүп, Алымбек бул көрүнүштөн алдын ала жыйынтык чыгарып, орустарга каршы чабуулган баруу үчүн хандыктын армиясын жаңы куралдар менен куралдандыруу керектигин, ал үчүн хандыктын казынасын толуктоо, куралдардын жаңы түрлөрүнө ээ болуу зарылдыгын түшүнгөн. Ошол максатта өз армиясын Чүй өрөөнү аркылуу Ысык-Көл. Тянь-Шанды көздөй багыттады. Ысыккөлдө хандыкка салыктарды өз убагында төлөбөгөн бир топ манаптарды жазалоо максатында хан ордосуна жөнөтүлөт. Ошол жөнөтүлгөндөрдүн арасында Арстанбектин атасы Буйлаш да болот. Арстанбек Кокон ханынын бектерине акындык ыкма менен өз өтүнүчүн билдирип, комуз күүсү, мукам үнү менен алардын көңүлүн өзүнө бурат. Алымбек датка өзүнүн табияты боюнча искусствону, агартуучулукту, адептүүлүктү, кичи пейилдүүлүктү жогору баалаган инсан болгон. Ал Арстанбекти өзүнө жакын отургузуп, комуз күүсүн, мукам созолонгон жагымдуу үнүн угуп, анын табигый талантын өтө жогору баалайт жана манаптын баласы болуп туруп сабатсыз экендигин укканда өтө кейип-кепчиптир да, аны Оштогу өзүнүн медресесинде окууга да сунуш кылат. Бирок Арстанбек ал мезгилде 36 жашта экен. Алымбек датка Арстанбектен кыргыз жеринин түштүк аймактарында – Памир, Алай, ичкилик, Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар арасында болуусун өтүнгөн. Анын өтүнүчү боюнча Арстанбек 1860-66-жылдары жогоруда аталган аймактардагы кыргыз урууларынын арасында болуп, өз өнөрүн көрсөткөн. Анын акындык талантын түштүк аймактагы кыргыздар өтө жогору баалашкан жана ага «тоо булбулу» деген ардактуу наамды ыйгарышкан. Кыргыз журтчулугунда мындай ардактуу наамды биринчи болуп Арстанбек алган.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу

Залкар ойчул жана акын Кылыч (1866-1917) Кочкор өрөөнүндөгү белгилүү Төрөкелди баатырдын тун уулу Шамыркандын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Шамыркан өзүнүн кичүү инилери Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткаралар өңдөнүп бийлик булактарына илеше албаган. Баласы 5 жашка чыккында Шамыркан жарык дүйнө менен коштошкон. Көп узабай Кылыч апасынан да ажырайт. Тагдыр жаздымы менен жаш бала туугандарынын тарбия-

сында калды. Ал жаш мезгилинен эле өтө чыйрак, сөзгө чечен, ар бир сөзүн тактап, бекемдеп сүйлөгөн бала болуп жетилет. Анын бул касиетин туура түшүнгөн туугандары аны адегенде жергиликтүү молдого, кийинчерек чүйлүк модолордон окутушкан. Туугандары ага Токмоктогу Закир калпанын мектебин да бүтүрүүгө жардам беришкен. Ал мектепти мезгилинде Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов) жана Ысак Шайбековдор да бүтүшкөн. Кылыч аталган мектепти бүтүрүү менен татар, казак тилинде жазылган айрым китептер, аз да болсо газеталардагы жарыяланган кабарлар менен таанышууга мүмкүнчүлүк алды. Анын жаштайынан сезилген ырга болгон шыгы өстү, ыр саптарын түзүү гана эмес, аны кагаз бетине түшүрө да алды. Молдо Кылычтын чыгармачылык, акындык шыгы эл арасында өтө тез тарады, анын ыр саптары өзүнүн сабаттуулук касиети менен башкалардан өзгөчөлөнө баштады.

Молдо Кылыч кыргыз элинин оозеки чыгармаларына кунт коюп, мүмкүн болушунча көбүрөөк угууга кызыккан. Ырчыларды, акындарды жана манасчыларды күнү-түнү ээрчип жүрүп уккан. Анын бул аракетинин чыгармачылык эргүүлөрүнө чоң таасир көрсөткөндүгүн айтпаса да түшүнүктү. Элдик макал, ылакаптарды кызыгып үйрөнгөн, ал да акын жараткан чыгармалардын көркүнө көрк, терең мазмун берип тргандыгына окурман өзү күбө.

Молдо Кылыч акын болуп таанылгандан баштап, айланага көз чаптырып, табият жана анын кооздугун дараметинин барынча көркөмдөп айтканды жакшы көргөн. Табият менен адамдардын биримдиги, өз ара байланышы, адамдарды табиятты коргоодогу милдетүүлүгү жөнүндөгү проблемаларды өз чыгармаларында биринчи катарга койгон. Маселен, «Чүй баяны», «Керметоо», «Жинди суу» ж.б. чыгармаларынан бул маанайды толук жолуктурууга болот. Молдо Кылычтын жүрөгүн титиреткен окуя 1910-жылы декабрь айында Кемин өрөөнөндөгү катастрофалык катуу жер титирөө болуп калды. Бул окуяга байланыштуу «Кысаи зилзала» аттуу чыгармасын жаратты. Ал чыгарма 1913-жылы Казан шаарындагы басмаканадан өзүнчө китеп болуп басылган. Молдо Кылыч – кылым башындагы кыргыз эли өз башынан өткөрүп жаткан тарыхый оош-кыйыш окуялардын баарынын күбөсү. Өзгөчө ага орус колонизаторлору, алар менен коюн-колтук, кызматташтыкта болуп жаткан жергиликтүү кыргыздардын феодалдык төбөлдөрү экендиктерин түшүнө алган. Кыргыздардын социалдык, саясий жана маданий турмушундагы көрүнүштөргө чын дили менен кейип-кепчиген. Ал колониялык бийлик ээлеринин кыргыздарды асылдуу жерлерден ажыратып, тоо этектете капчыгай жана таштуу аймактарга айдап жаткандыгын өз көзү менен көргөн күбөлөрдүн бири. Ошондуктан анын орус империясынын колониялык саясатын жек көрүү сезим менен кабылдап, кыргыздар капталган көй-көйлү турмушун айгинелеген чыгармаларды жаратты.

Мисалга, акындын «Зар заман» аттуу чыгармасынын айрым саптарын окусак, ал инсандын акыл-сезүүсүн, түшүнүгүнүн коомдук турмушка канчалык тереңдигин, жүрөк сезиминдеги боорукерлик, улуттук ар-намысынын канчалык деңгээлде баалай алгандыгын оңой эле түшүнүүгө болот. Молдо Кылычтан калган улуу мурас – кыргыз элинин канында, жанында жана акыл эсинде муундан-муунга өтүп келе жаткан мурас. Бул мурасты эч тартынбастан улутук идеологиябызды иштеп чыгууга пайдалансак элибиздин келечеги үчүн чоң утуш болору талашсыз маселе.

Акын «Зар заманда» сөздү мындайча куюлуштурган:

Зар замандын казалы,
Калем алып жазалы.
Жөнү жокту жоздың деп,
Кудайым кылба жазаны...

Заманынын шумдугу –
Сөздүн кетти чындыгы.
Боздотту го карыпты,
Болуш-байдын чыгымы.

Бей-бечара көп берет,
Бий-болуштун салымын.
Жетпеди деп карабайт,
Жетим-жесир карыбын.
Үй башына бир алат,
Оокатынын жарымын.
Акыр заман адамы,
Ар жоругу баяны,
Жалган ишти чын кылат.
Жедирсеңиз параны.
Заң билбеген момундар,
Зарданып байкуш калады.

Эмдигинин бийлери,
Ак-караны билбеди.
Карып, жетим, папырдын,
Каргаганы тийбеди.
Бей-бечара зарлады,

Залимдердин зарпынан...¹ деп кыргыз коомундагы социалдык, саясий жана экономикалык кырдаалды зор чеберчилик менен мүнөздөп, угуучунун жүрөгүнө эстен чыккыс из калтырган.

Акын кыргыз элинин оозеки чыгармачыларынын негизинде белгилүү «Буудайык» аттуу поэмасынын өзүнчө вариантын

¹ Мурас. - Фрунзе. 1990. «Зар заман» - 43-80-б.

жараткан, «Канаттуу», «Бүркүттүн тою» деген чыгармалардын автору. Бул чыгамалар 1925-жылы өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Өзгөчө «Бүркүттүн тою» аттуу дастанында кыргыз коомундагы өкүм сүрүп турган социалдык турмуштук маанидеги олуттуу маселелер көтөрүлгөн, ал маселелер азыркы муундардын турмушунда да кездеше калып үндөшө түшкөндүгүн эске алсак, Молдо Кылыч канчалык залкар ойчул, акылман философ экендигин даана көрүүгө болот. Молдо Кылычтын канаттуулар жөнүндөгү дастаны менен таанышкандан кийин Мухтар Ауэзов: «Кылычтын чыгармаларындай куштардын сүрөттөлүшүн дүйнөлүк көркөм адабияттан кездештирүү кыйын», - деп бекеринен айтпаса керек. Акындын дүйнө кабыл алуусу элдик аң-сезимдин бардык рационалдуу жагын өзүнө сиңирип, аны учурга карата актуалдаштырат. Ал жараткан чыгармаларда дүйнөнүн бардык картинасын кайра ой жүгүртүп карап чыгуу эмес, салттуу баалуулуктардын шкаласын кайра иштеп чыгуу проблемасына арналган.

Молдо Кылычтын дүйнөгө болгон көз карашындагы башкы багыт болуп бардык нерсенин өзгөрүшү жөнүндөгү идея эсептелет. Ал бардык нерсе кыймылдап тураарын тастыктоого аракеттенген. Жаратылыштын бардык түрү токтоп калбастан, өзүнүн абалын өзгөртүп турарын айткан. Мисалы, пайда болуу, төрөлүү, кыйроо, жоголуу эч качан токтолбоштугун айткан. Молдо Кылычтын этикалык идеялары рухий жашоонун көрүнүштөрүн антропологизациялоого багытталып, биринчи орунга адам проблемасы коюлган. Этикалык идеялары жупуну элдин жүрүш турушуна жана ишмердүүлүгүнө багытталган.

Акындын этикалык көз караштарында аялдар маселеси маанилүү орунда турат. Аялдын сулуулугу анын тышкы кооздугунда эмес: рухий аккактык деңгээли, мамилеси, мейман-достугу, үй сарамжалдуу кармай алгандыгында экендигине басым жасаган. Акындын чыгармаларында жалпы калайык-калктын жакырчылыктагы оор турмушу, анын себептери, күнөөкөрлөрү ачык даана чагылдырылат.

Ал эми коомдук турмуштагы орун алган адилетсиздик, теңсиздик кемсинтүү сыяктуу көрүнүштөргө акын нааразылык билдирген.

Молдо Кылычтын чыгармаларында ХХ кылымдын башындагы кыргыз турмушунун жалпы көрүнүштөрү мүнөздөлөт. Ошондой эле кыргыз жеринин Кокон хандыгынын Россиянын курамына өтө башташы менен курулуштун экономикалык, социалдык жана маданий структурасындагы өзгөрүүлөр жөнүндөгү көрүнүштөргө орун берилген. Бул анын ой жүгүртүү турмушту баалай алгандыгын айгинелейт. Молдо Кылыч жазгыч акын, агартуучу болгон. Ал жаштарды талыкпай билимдүү болууга улуулардан талим алып,

кеңештерин угууга үндөгөн. Акындын ырларында кыргыз жеринин жаратылышы, ажайып кооз көрүнүшү али өздөштүрүлбөй жаткан байлыгы, жаныбарлар дүйнөсү, жер жемиштери, жан жыргаткан салкын абасы сүрөтөлөт. Ошондой эле кыргыз илимпоздорунун ар кайсы мезгилдерде жазылган илимий макалаларынан Молдо Кылычтын артыкчылыгын; билги географ жана этн. раф, ботаник жана зоолог, мекен жеринин сүрөтчүсү жана акыны экендиги жөөндөгү адилеттүү сөздөрдү окуп, акындын элибиз кадырлаган улуу талантына сыймыктанбай коюуга болбойт.

Өтө Көкө уулу (Жеңижок)

Ар бир улуу инсан жарык дүйнөгө келгенден баштап, башкалардан кандайдыр бир өзгөчөлүгү менен айырмаланып, элине тааныла башташы жөнүндө көп далилдүү сөздөр бар. Дал ошондой улуу инсандын бири Өтө Көкө уулу (1860-1916) Таластагы Сары көбөн деген жерде өз эмгеги менен тиричилигин өткөргөн карапайым кишинин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ал жаштайынан эле аракетчил, сезимтал, эмгектене билген сергек бала болуп чоңойгон. Ата-энеси Өтөнүн күндөн-күнгө бой тиреп жетилишин зор сыймык, ишеним менен күзөткөн. Бирок бул көрүнүш көпкө узабады. Үч бир тууган алгач атасынан, көпкө узабай апасынан ажырашып, атасынын көп балалуу бир туугандарынын тарбиясында калышкан. Ошол учурдагы кыргыз элинин турмушунда орун алган оор кырдаал, жетимдердин жашоосун ого бетер татаалдаштырды. Балдардын улуусу Өтө ала оорусуна кабылды. Анын денесин каптаган ала илдет башкаларды да кооптондура баштады. Оорулуу баланын башка балдар менен ойноп жүргөнүн көргөн Ташкара-бий баланы Кара-бура дарыясына таштап жиберүүнү буюрган деген сөз эл арасында айтылып жүрөт.

Өтө туулган мезгил кыргыз жеринде Кокон хандыгынын зордук-зомбулугу өкүм сүрүп, орус империясынын колониялык иш аракеттеринин улам тереңдеп кирип келе жаткан учуруна туура келет. Элибиздин турмуш-тиричилиги, жашоо шарты, орто кылымдардагы артта калган элдердин катарында болгондугун тарых күбөлөндүрөт. Өзүнүн туулуп өскөн жеринде жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган Өтө ага боорукерлик мамиле жасаган адамдардын жардамы менен Анжиян тараптан барган соодагерлердин малдарын айдашып, 2-3 күн жол жүрүп, Кербенге жетип келет. Соодагерлер эс алуучу жайга Өтөнү таштап, Наманганды көздөй малдарын айдашып жүрүп кетишет. Өтө жаткан орунда кала берет. Бул көрүнүш анын турмушундагы ата-энесинен, туулуп өскөн жеринен ажырагандан кийинки өкүнүчтүү жагдай эле. Бөтөн жерде, бөтөн элде, өзүнө тааныш бир да жан жок жерде селдейип туруп калат. Соодагерлер калтырып кеткен жаш баладан сурамжылап, анын ал жайын

түшүнгөн соң, үй ээси аны өзүнө жардамчы кылып, короону тазалашууга пайдаланат. Ал биринчи эле күнү үйдүн ээсинин көңүлүнө толуп, эмгектенип жүрүп калат. Бекмураттын үйүнө келген Аксынын Кара-суу кыштагынын тургуну Садыр деген жолдошу Өтөнү көрүп, анын кимдигин кызыксынып сурамжылап, ата-энеси жок, Талас жактан келгендигин билген соң, жолдошунан баланы ага берүүсүн өтүнөт. Жолдошунун макулдугун алып, өзүнүн базарлык жумушу бүткөн соң, атына учкаштырып Кара-суу кыштагын көздөй жөнөйт. Садырдын апасы Айыке Аксыга турмушка чыккан таластык кыз экен. Ал Өтөнүн денесиндеги ооруну көрүп, Аксы аймагындагы белгилүү дарыгер Далычы деп аталган табыпка көрсөтүп, ала оорусунан толук арылтат. Жергиликтүү молдолордон кат таанытып, медресенин деңгээлинде билим алууга шарт түзөт.

Өтө окуганды, жазганды жакшы өздөштүрүп, араб графикасында жазылган чыгармалар менен таанышат. Табият тартуулаган залкар талант анын тулку боюнда толукшуп, оргуп чыга баштайт. Анын кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына болгон кызыгуусу күн санап өсө баштады. Кыргыз конуштарын аралап, чыгармачылык өнөрү бар ырчылардын, акындардын, манасчылардын айылына келип калышын чыдамсыздык менен күтчү болду. Алар аткарган чыгармаларды эсте сактап, дээрлик толук мазмунда кайталап аткаруу көнүмүш адатка айланды. Ал эл аралап айтып жүргөн дастанчылардан «Кожожаш», «Курманбек» «Жаңыл Мырза», манасчылардан «Манас» эпосунун бир топ үзүндүлөрүн өздөштүрүү менен, аны айткан талант ээлерине караганда алардан ашыра, терең мазмундуу түр берип аткара баштайт. Ошентип, Өтөнүн акындык таланты, аткаруучулук шыгы ылдам өрчүп, 12-14 жашка келгенде өзү жашаган аймакта белгилүү ырчы, акын катары таанылып калды. Өтө өзү эл арасында таанылуу менен, Таласта атасынын туугандарынын колунда калган инисин жана карындашын унутпады. Алардын тагдыры жөнүндө күнү-түнү ойлонду. Өтөнүн бул оюн колдогон асырап алган ата-энеси аларды Аксыга алып келип, бир үйдө түтүн булатууга көмөк көрсөтүштү. Өтөнүн өз туугандары менен бирге жашап калуусу менен, анын акындык таланты ого бетер күчөдү, өстү, өөрчүдү. Акындык салт боюнча жолугушуусу анын алгачкы Наманган, Аксы, Анжиан аймагында тогоной уруусунан чыккан белгилүү акын Нурмолдо менен учурашуусунан башталат.

Жеңижок - жаратылышты өтө сүйгөн инсан. Адам жаратылышты талап-тоноп, ысырап кылып булгоо үчүн гана аракеттенбестен, табигаттын адамга деген белегин этияттык менен сактап, анын баркын билип коргой да, сүйө да билүүсү керек. Мына ушул жалпы адамдык алдыңкы ой-пикирди Жеңижок «Аккан суу» аттуу чыгармасында ачык-айкын чагылдырган. Бул чыгармада акындын жаратылышка, адам менен табияттын эриш-аркактыгына берген баасы, философиялык көз карашы да камтылган. Ал суунун

жаратылыштагы алган ордун, адам турмушундагы маанисин көркөм формада таасирдүү чечмелеп көрсөтө алган.

Жеңижок турмуш тиричиликке, дүйнөгө жана аламга өз түшүнүгүнүн жетишинче ой жүгүртүү менен төкмөлүк чеберчиликте терең мазмундуу ырларды жаратты. Ал, адам баласынын турмуштагы орду, тиричилиги, жашоо шарты, өз ара мамилеси, коом менен байланышы, жүрүш-туруш этикасы маселелерине өзгөчө маани берген.

Акындын «Санат», «Накыл кеп», «Үлгү ырлар», «Жакшы уул», «Жаман уул», «Жаман катын», «Айтсам сөздүн жөн-жөнүн», «Акын болсоң», «Терме», «Дүнүйө», «Үй-бүлө», «Насыят», «Айтамын санат тобуна» аттуу чыгармалары дидактикалык негизде түзүлгөн санат ыр саптарына кошулат. Анын кайсы гана санат-насыят ырларын албайлы тарбиялык таасири өтө күчтүү болуп, турмуш чындыгынын элесин образдуу сүрөттөгөн. Ырларынын ар бир сабы акыл, нуска сөздөрдү туюнтуп турат:

Сөз кадырын биле албайт,
Өзүнөн акыл чыкпаган.
Жан кадырын биле албайт,
Айтса акылды укпаган.

Тишиң барда таш чайна,
Ар ишти кылгын күч барда.
Сага бекер оокат, аш кайда?
Жалкоолук түбү кууратат
Эмгектенсең, зор пайда.

Акындын ушул ыр саптарын окуган ар бир инсан анын гумандуу бийик принциптерине, философиялык ой чабыттарына түшүнө алат деген пикирдебиз.

Жеңижок өз чыгармачылыгында коомдук турмуштагы жакшы менен жамандыктын ортосундагы кагылыштарды салыштырмалуу сын көз менен карап, жакшылыктын келечектүүлүгүн эңсеп, ар дайым анын тарабында турган. Ошондуктан өз замандаштарын жамандыктардын ар кандай көрүнүштөрүнө чечкиндүүлүк менен каршы тура билүүгө, күрөшө жана жеңе билүүгө чакырган. Маселен, «Замана» аттуу чыгармасында:

Адамзаттар көп түйшүк,
Тартып барат заманда.
Бий, болуштар, ыстарчын
Күчтөп барат замана.
Жакшы менен жаманды
Сынап барат замана.
Жылдан жылга бузулуп
Сууп барат замана.
Ачылбаган караңгы
Түндөй болдуң замана.

Замана наамдан караңгы

Баалай албайт адамды, - деген саптар бар.

Акын бул чыгармасында коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдүн башкы себептерин билүүгө, талдоого жана ашкерелөөгө аракеттенген. Жеңижоктун түшүнүгүндө, адам өзүнүн табияты боюнча өтө айкел, аны коомдук турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөр жолдон чыгарат, аны калыбына келтирүүнүн мүмкүнчүлүгү бар экендигин айткан. Ал өз чыгармаларында эмгектенүүнү, анын натыйжаларын турмуш-тиричиликте туура пайдаланууну бирден-бир милдет катары эсептеген. Адам өз эмгеги менен эл алдында жогорку бийиктикке көтөрүлүп, өзү жөнүндө түбөлүктүү из калтырарын айткан. Жеңижок адам проблемасын кароо менен, анын кулк-мүнөзүнө, моралдык деңгээлине, жалпы адамдык сапатына айрыкча көңүл бурган. Биринчи катарда ар бир адамдын жекече жоопкерчилигин, милдетин, коомчулук алдындагы адептүүлүгүн күндөлүк жашоонун шарты катары караган. Анын ар бир чыгармасынын борборунда адам, анын кулк-мүнөзү толук чагылдырылып, жакшы жактары даңазаланып, жаман жактары ашкереленет. Акын ар бир адамдын өз элинин жыргалчылыгы, кызыкчылыгы үчүн ак ниети менен аракеттенишин каалаган, ал үчүн адилеттүү чынчыл болуу зарыл деп эсептеген. Акын чыгармаларында адилеттүүлүк, чындык үчүн күрөшүү моралдык баалуулуктарды калыптандырууну жана бекемдөөнү адамдык өз ара мамилелердин түзүлүшүнүн башкы шарты жана нормасы катары караган. Жеңижок улуу муундар менен жеткинчектердин өз ара байланыштарын да унутта калтырган эмес. Өзүнүн «Үй-бүлө» аттуу чыгармасында улуу муундар менен жаш муундардын ортосундагы байланыштардын бошоңдоп бара жатышына кейип-кепчип, адамгерчиликтүүлүк мамилелердин начарлап бара жаткандыгына көңүл бурган. Акын жаштардын күндөлүк турмушунда улуулардын кеңешин угуусун турмуштук зарылдык катары эсептеген. Бул милдетти аткарууда ата-энелердин ордун Жеңижок төмөнкүчө көрсөткөн:

Жакшы үйрөт билгениң,

Жаш кезинде балаңа,

Ата-энең кезинде,

Акыл айткан сага да.

Изине түшүп жакшынын

Ишине элдин жара да.

Бул идея - кыргыз элинин турмушунда кылымдар бойлоп калыптанып келе жаткан баалуулук. Анын келечеги өтө бекем. Эгемендүүлүктүн шартында ата-бабаларыбыздан калган улуу мурас-тарыбыз келечегибизге даңгыр жол ача тургандыгын эске алсак, ар бирибиз жаңы ийгиликтердин ээси болоорубузга толук ишеним билдирүүгө негиз түзүлөт.

Молдо Ныяз Эрназар уулу

Орустун сынчысы, философу жана публицисти В.Г.Белинский адилеттүү белгилегендей, көптөгөн көрүнүктүү жазуучу, акындар бир эле учурда өз доорунун философтору жана ойчулдары болушкан. Сыягы, бул абал көркөм чыгармачылык менен философиянын өз ара тыгыз байланышта турганына байланыштуу. Бул мааниде Вольтер, Руссо, Дидро, Гельвеций, Паскаль сыяктуу батыш адабий ишмерлерин же Ибн-Сина, Фирдоуси, Хайям, Рудаки, Низамиге окшогон чыгыш классик акындарын эстеп көрсөк, алардын баары өз мезгилинин эң мыкты окумуштуу, философ, ойчулдары болушкан. XIX кылымдагы кыргыз элинин адабиятында да философ, акын-философ деген наамга татыктуу акындардын наамдары белгилүү. Ошол кездеги Борбордук Азиянын башка элдериндей – Волга бою, Урал чөлкөмүнүн майда элдериндегидей - кыргыздардын да философиясы коомдук аң-сезимдин өз алдынча формасы боло элек болчу. Ал негизинен диний жана фольклордук формада эле.

Чыгармалары эл оозеки чыгармачылыгынын салттары менен сугарылган, терең философиялык мазмунга бай жана чоң көркөмдүк кунарлыкка ээ атактуу акындардын бири XIX кылымда жашаган кыргыз акыны, ойчулу Молдо Ныяз Эрназар уулу болгон. Жогорку жактан Молдо Ныяздын чыгармачылыгын окутууга тыюу салуу боюнча эч кандай атайын токтом болбосо да, бул мурас көп жыл ичи көлөкөдө калып келди. Мисалы, орто мектептердин жана жогорку окуу жайларынын окуу программаларында акындын чыгармаларына орун бөлүнгөн эмес. Бирок бул Молдо Ныяздын чыгармачылыгына эч кайсы окумуштуу кайрылган эмес дегендикке жатпайт.

Биринчилерден болуп Молдо Ныяздын чыгармаларынын баалуулугуна өзүнүн "Молдо Ныяздын санаттарындагы диалектик өзгөчөлүктөрдүн чагылышы" (1970) аттуу макаласында профессор Б.М.Юнусалиев көңүл бурган. Макалада автор санаттарды филологдор гана эмес, башка илимдердин адистеринин изилдөөсү зарыл деп баса көрсөткөн. Бирок Б.Юнусалиевден кийин XIX кылымдын эң билимдүү инсандарынын бири болгон бул инсандын мурасы унутта калтырылды. Мунун негизги себеби – кол жазмалардын окумуштуулардын көпчүлүгүнө түшүнүксүз байыркы түрк-чагатай тилинде экендиги болду. Экинчи себеп биздин пикирибизче, санаттардын мазмунуна байланыштуу. Ошол учурдагы ар кандай ырчы сыяктуу эле, кыргыз акыны Молдо Ныяз да өз чыгармаларында исламды үгүттөп, патриархалдык-феодалдык түзүлүштү колдогон чыгармаларды жараткан. Ал эми мунун баары коммунисттик идеологияга жат умтулуштар болчу. Аталган объективдүү жана субъективдүү себептердин натыйжасында Молдо Ныяздын чыгармачылыгын иликтөөгө жана үйрөнүүгө тыюу салынган.

Гуманисттик идеалдарды кайра орнотуу жана андан ары өнүктүрүүнү, жалпы адамзаттык баалуулуктарды коргоо жана ырастоону талап кылган биздин доордо маданий мурас проблемасы биринчи планга коюла баштады. XIX кылымдагы улуу гуманист, философ, тарыхчы, географ, саясатчы жана саякатчы болгон Молдо Ныяздын поэзиясы бул мааниде актуалдуу мааниге ээ болду. Акындын "Санат дигарастар" деген ат менен белгилүү болгон ырлары адел-ахлактык нарк-дөөлөттөрдү жаратуу жана сактап калуу идеясын камтыган бийик көркөм чыгармалардын үлгүсү болуп саналат.

Молдо Ныяз 1823-жылы азыркы Ош областынын Кадамжай районунун Кызыл-Булак айылында туулган. Араб тили боюнча биринчи сабактарды ал Каратегинде, кийинчерээк жергиликтүү медреседе, Маргаланда алды. Сабаттуулугу, билимдүүлүгү үчүн эл акынды "Молдо" (турасы "Молло") деп атады. Молдо Ныязды эл жакшы көргөн, анын пайгамбарлык сөздөрүн кунт коюп уккан. Анын социалдык-саясий көз караштарынын жугумдуулугу ушуну менен түшүндүрүлгөн.

Ырасында эле Молдо Ныяз кыргыз, араб, перси, байыркы түрк (чагатай) тилдерин билген акын-агартуучу болгон. Ошондуктан революцияга чейинки акындардын ичинен Молдо Ныязга өзгөчө орун таандык, анткени ал акын гана эмес, эң алгачкы жазгыч акындардын бири болгон. Бизге анын өз колу менен китеп түрүндө мукабалаган үч кол жазмасы жеткен, калган кол жазмалардын тагдыры азырынча белгисиз. Кечээ жакынга чейин - 1917-жылкы революцияга чейин - кыргыз эли өзүнүн жазмасына ээ болгон эмес деген расмий пикир үстөмдүк кылып келди. Молдо Ныяздын кол жазмалары - бул натуура элести төгүнгө чыгарчу аргумент.

Акындык шыгы, билимдүүлүгү, татыктуу авторитети Молдо Ныяздын Кокон хандыгынын саясий турмушуна активдүү катышусуна түрткү берди. Кыргыз жеринин булуң-бурчтарын көзүп жүрүп, ал Курманжан датка, Байтик баатыр, Шабдан баатыр, Сарымсак бий, Дыйканбай жана башкалар сыяктуу XIX кылымдын тарыхый инсандары менен мамилелешкен. Акындын өмүр баянында анын өлгөн жылы изилдөөчүлөр арасында талаш-тартыш туудуруп келүүдө. Жалпы кабыл алынган 1896-жыл менен катар "Наймандын Молдо Ныязы" аттуу макаланын автору Абдылда Капаровдун оюнча, акын бир топ кечирээк кайтыш болгон, себеби санаттарда 1898-жылы болуп өткөн Анжиян көтөрүлүшү эскерилген. Демек, улуу ойчулдун таржымакалында такталууга муктаж бир далай жерлер бар.

Санаттардын мазмунуна келе турган болсок, алардагы төмөнкү негизги багыттарды бөлүп көрсөтүү абзел:

- а) Диний - адеп-ахлактык мүнөздөгү санаттар - негизги багыт,
- б) Падышачылык бийликтин колониалдык саясатын сыңдоо,
- в) Тарыхый окуяларды чагылдыруу,
- г) Патриархалдык-феодалдык түзүлүштү колдоо.

Акын өзү Кокон хандыгындагы көптөгөн тарыхый окуялардын күбөсү жана түздөн-түз катышуучусу болгон: орус аскерлеринин Чимкен жана Ташкенди ээлеп алышы (1865-ж.), ферганалык кыргыз кыпчактардын бир бөлүгүнүн Кудаяр хандын бийлигинен Сары колго качып кетиши (1848-1858), Кашгар өкүмдары Якуббектин кыргыз качкындарына жана башкаларга карата залымдиги, Анжиян көтөрүлүшү (1898-ж.).

д) Сүйүү лирикасы.

е) Бул же тигил инсанды мүнөздөө.

ж) "Жакшы" жана "жаман" аялды мүнөздөө.

з) Социалдык адилетсиздикти чагылдыруу.

Ушунчалык мазмундуу чыгармаларды жаратууда акынга анын кыргыз фольклорун терең билгени жардам берди. Акын өз санаттарында элдик эпос, уламыш, жомок, макал-ылакаптарды кеңири, орду менен пайдаланган. Санаттардын этика-дидактикалык мүнөзүнө байланыштуу Молдо Ныяздын чыгармачылыгы кыргыз акындар чыгармачылыгынын санат-насыят багытына кирет. Акын-философ этикалык жана эстетикалык баалуулуктарды диний-философиялык ой-жүгүртүү фонунда карайт, бирок бул жагдай коомду адеп-ахлак жактан тарбиялоодогу "Санат дигарасттардын" маанисин түк кемитпейт.

Санаттарда "жакшылык" жана "жамандык", "ак көңүлдүүлүк" жана "кара мүртөздүк" так бөлүнүп көрсөтүлгөн. Адамгерчилик, адилеттүүлүк, эмгекчилдик, намыскөйлүк, жупунулук, билимдүүлүктү акын инсандын эң мыкты касиеттери катары мактап ырдаган:

Жаман сөздү айтпаңлар

Адамнын көңлү гүл деген.

Пешене терин шыпырып,

Пештемей кетмен көтөрүп,

Азамат чөлдө иштеген.

Ошол эле учурда ал төкөбөрдик, түркөйлүк, жалкоолук, сараңдык, паракорлукту сындаган. Биринчи катарга Молдо Ныяз адамдын бактыга, эркиндикке болгон укугун койгон. Ошондуктан "Ата Мекен", "эл", "жоокер" түшүнүктөрүн бир бүтүн катары караган. Санаттарда үйдүн куту болгон аялдарга маанилүү орун берилген:

Катындын жакшы чебери

Базардай үйүн гүл кылат.

Баштыгыны тор кылат.

Туулуп өскөн аймактын жаратылышын даңазалоо менен, санаттар белгилүү деңгээлде тарбиялык ролду да аткарышат. Өз китепкөйлөрүн Молдо Ныяз жаратылышка этият мамиледе болууга чакырат, анткени андан биз рухий куч-кубат алабыз, ал бизди гармонияга үйрөтөт:

Суусап жүрүп бир жутса,

Сууктугу музча бар

Сувдан жакшы бар бекен.

Өз таланты жана чыгармачылык багыты менен улуу ойчул акындык поэзияда өлбөс-өчпөс из калтырды. Санаттарда Молдо

Ныяздын философиялык-этикалык гана эмес, социалдык-саясий көз караштары да чагылдырылган. Акыркы изилдөөлөр ойчулдун "заманчы» акындар менен демократ акындар деп аталып жүргөн көркөм сөз чеберлеринин ортосунда ээлеген ордун баса көрсөтөт. Совет мезгилинде ал топтор (биринчи топ - Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу; экинчи топ – Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы) жасалма жол менен карама-каршы коюлуп келген.

XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башталышындагы кыргыз акындарынын, анын ичинде Молдо Ныяздын социалдык-саясий көз карашынын чордонунда Россиянын басып алуу умтулуулары турган. Заманчылар сыяктуу санаттардын автору да падышалык бийликтин Кыргызстандагы колониалдык саясатын терең сындаган. Падыша отряддарынын басып кириши менен башталган кыргыз айылдарынын деградацияланышы, жергиликтүү элдин ченде жок эксплуатацияланышы, кылым карыткан улуттук каада-салттардын кыйрашы, инсандын адеп-ахлак жагынан бузулушу санаттарда адилеттүү сындалган. Ошондуктан эркиндик идеясын жогору койгон заманчы акындардай эле Молдо Ныяз да орус армиясынын кирип келишин трагедия, кала берсе дүйнөнүн ойрон болушу катары кабылдаган.

Кыргыздардын киндик каны тамган жерин орустардын басып алышы Калыгулдун поэзиясында акыр заман катары алынган:

Акыр заман адамы,
Бакыл болот деп айткан.
Мал азайып арымдап,
Жакыр болот деп айткан.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.

Кыргыз тарыхынын бул мезгили Молдо Кылычтын "Зар заман" чыгармасында төмөнкүдөй чагылдырылган:

Ага-ини жашырды
Бир-биринен сырыны,
Мал азайып, көбөйдү
Соодагердин тыйыны.
Жайы-кышы тарыды
Былтыркыдан быйылы.

Өзүнө гана мүнөздүү сезимталдык менен Молдо Ныяз орусташуу саясатын төмөнкүдөй жорго сөз менен берген:

Муслманабат жок болуп,
Мурунку марттар жайланды.
Бутпарас кафир сак болуп,
Замана чапка айланды.

Мурда айтылгандай, Молдо Ныяздын жана акын-демократтардын социалдык-философиялык көз караштарында жалпы көрүнүштөр байкалат: бир жагынан, эл массасын эзүүчүлөрдүн чектен чыккан бийлиги; экинчи жагынан, жөнөкөй элдин кызыкчылыгын коргоо. Токтогул, Барпы жана Тоголок Молдо сыяктуу акындар өз ырларында кыргыз коомунун социалдык-топтук иерархиясынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, эмгекчилердин оор тагдырын боор ооруу менен баяндайт:

Бул аманат дүйнөдө
Бирөө жүрөт зор болуп,
Бирөө жүрөт кор болуп.

Реалист акын катары Молдо Ныяз санаттардын ондогон саптарында так тандалган эпитеттердин жардамы менен калпы жана сугалактыгы менен элди азапка салган уят-сыйытсыз динчилдерди мыскылдаган:

Бетпактын тиет балааси,
Казандын жугат карасы.
Кардыда кызыл чок болот
Казынын жеген парасы.

Өзүнүн замандаш акындарына окшоп Молдо Ныяз да коомдун ыдырашын падышалык Россиянын басып алуучулук саясаты, диндик карата көңүлкөш мамилеси менен байланыштырган.

Бирок кыргыз акынынын кызматы жана динчилдигине карабай, исламдын салттык алкагынан чыгып, өзү жашаган доордун карама-каршылыгын көрө аргандыгы, анын өз доорундагы социалдык-саясий жараяндарга реалдуу баа бере билгендиги – акындын улуу философтугу. Ошондуктан, жалпысынан алганда, Молдо Ныяздын чыгармачылыгы - бул ошол мезгилдин тарыхый окуяларын, саясий аң-сезимин, философиялык жана диний көз караштарын чагылдырган бүтүн система. Буга байланыштуу, тилекке каршы, али күнгө чейин Молдо Ныяздын акындык мурасына арналган фундаменталдуу эмгектин жок экендигин дагы бир жолу баса белгилегибиз келет. Бирок О.Сооронов менен Р.Зулпукаровдун акындын туулган күнүнүн 170 жылдыгын утурлап жарык көргөн "Молло Нияз. Санат дигарасттар" аттуу китебин бул багыттагы маанилүү окуя деп эсептөө абзел. Бул китептин чыгышы менен улуу акындын маданий мурастарын ар тараптан изилдөөгө реалдуу мүмкүнчүлүк түзүлдү. Натыйжада өзүнө мүнөздүү жетишкендиктери жана мүчүлүштүктөрү менен Молдо Ныяздын чыгармалары кыргыз адабият тарыхында акыйкат ордун ээлейт. Ошону менен бирге Молдо Ныяздай кеңири билимдүү инсандын поэзиясы - өз жолун өзү таап, улуттук идеологиясын калыптап жаткан жаш кыргыз мамлекетинин адеп-ахлактык негизинин зарыл компоненти.

Нурмолдо Наркул Тегин

Коомдук өнүгүүнүн ар бир баскычында өз доорунун улуу ойчулдары учур талабына ылайык баа берип, баалуу пикирлерин коштоп келишкендиктерин эч кимдин төгүнө чыгара албастыгын далилдөөнүн деле зарылчылыгы жок. Аны турмуш өз ордуна коюп келген.

Орто кылымдарды ойчул инсандар «Ренессанс» түшүнүгү менен ырастоого аракеттенишкен. «Ренессанс» - жалпы маданияттын же илим-билимдин экономиканын искусство менен техниканын гүлдөп өнүгүүсү б.а. маданияттын бир баскычтан экинчи бир баскычка көтөрүлүшүн күбөлөндүргөн далилдөө.

Дал мына ушул гүлдөп өнүккөн доор – орто кылымдар бизге ар башка элдин ар кайсыл маданияты рухий мурастары тогошкон белгилүү ойчулдар илимпоздор Ибн-Синаны, Ал-Фарабини, Аль-Киндини, алп акындар – Фирдоуси, Жусуп Баласагын өңдүү инсандарды, алар жараткан улуу чыгармаларды берди.

Кыргыз эли өзүнүн даңазалуу тарыхында эки жолу «Ренессанс» доорун өз башынан өткөргөндүгүн айта кетсек жөндүү болгондой. Биринчиси, X-XI к. Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкарлардин коомдук турмуштагы ээлеген орду, чыгармачылыктарына байланыштуу болсо, экинчиси XVIII к. акыры XIX к. ойчулдардын чыгармачылык баалуу салымдарын белгилөөгө болот. Биз сөз кыла турган инсан кыргыз элине белгилүү, өз доорунун акылман, ойчул акындарынын бири Нурмолдо Наркул Тегин жөнүндө болмокчу.

Нурмолдо кыргызга таанылган ойчул табигый таланты ташкындаган залкар акын. Заманына эли кадырлаган, илимпоз агартуучу – элдик оозеки чыгармаларды терең өздөштүргөн акылман насаатчы, кыргызга белгилүү манасчы. Ал 1838-жылы Алабука аймагында «Кош-Терек» кыштагында Наркул Аксыкенийдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал жашынан Кош-Теректеги дин кызматчыларынан таалим ала баштаган, араб графикасы боюнча окуганды жазганды жакшы өздөштүрүүгө жетишкен. Окуудагы жетишкен ийгиликтери анын табигый талант ээси экендигин айгинелейт. Окуган китептерин комментариялап айтып-талдаганды өтө жогору баалаган жана аны ар бир сабаттуу инсандын ыйык парзы деп эсептеген. Нурмолдонун окууга, көптү билүүгө умтулган аракети өмүрүнүн акырына чейин улана бергендигин замандаштары көп жолу эскеришкен. Өз билимин Наманган шаарындагы Молдо кыргыз медресесинде уландырып аны ийгиликтүү бүтүрүү менен медреседе мударис болуп иштеп калган. Анын окууга илимге болгон кызуугусу мусулмандардын илимий борборлорунун бири болгон Кашмирдеги окуу жайынан да барып билимин өркүндөткөн. Нурмолдону эли Олуя, даарыгер катары да жогору баалашкан. Анын

акындык касиетин Балыкооз, Токтогул Сатылганов, Жеңижок, Коргоол ырчылар да жогору баалашкан.

Мисалы: Коргоол:

«От болуп чыккан жашынан
Оттой күйгөн башынан
Кашмирди айтса төрт күнү
Уккан киши жашыган
Ажыны айтып алты күн
Ансайын сөзү ташыган»

деп акындын сабаттуулугун, көргөн билгенин элге өтө жөнөкөй кызыктуу сөздөр менен жеткире алгандыгын баса көрсөткөн.

Нурмолдо коомдук турмуш, элинин социалдык саясий турмуш тиричилигин, рухий-маданий дөөлөтүн терең өздөштүргөн, түшүнө билген өз доорунун алдыңкы инсандарынан болгон. Ал кыргыз рухий дөөлөтүнүн белгилүү өкүлдөрү Балыкооз, Жеңижок, Тоголок Молдолор сыяктуу манасчылык өнөрдү да атактуу манасчылардын деңгээлинде аткара билген. Нурмолдо манастын өзүнчө вариантын түзгөн. Анын варианты боюнча манас эпосу тарыхый көрүнүштөргө жакын экендигин изилдөөчүлөр эскеришүүдө.

Нурмолдо кыргыз элинин рухий мурастарынын туу чокусу болгон Манас эпосу менен башка кичи эпосторду да, жалпы кыргыз фольклорун, андагы кылымдар бою кыргыздар аркалап келген каада-салттарды, үрп-адаттарды, ыймандуулук маселелерин кадырлаган, мусулмандардын ыйык китеби Куранды жатка өздөштүргөндөрдүн бири. Ал диндик окуу, тарбия менен катар кыргыздардын тарыхын, кыргыздарга тиешелүү санжыраларды, кыргыз тилин, адабиятын, географиялык табиятын кунт коюп окуп үйрөнгөн. Элин, жерин, калктын турмуш-тиричилигин өз көзү менен көрүп үйрөнүүгө кызыккан.

Турмуш-тиричиликтеги кездеше калган айрым терс көрүнүштөрдү оңдоонун жолдорун айтып, кеп кеңештерин берүүнү өзүнүн башкы милдети катары сезгендигин өзүнө жакын кишилер көп эле жолу эскеришкен.

Нурмолдо Наркул Тегиндин жараткан чыгармалары өзү оокаттуу үй-бүлөнүн өкүлү экендигине карабастан катардагы карапайым эмгек адамдарына арналып, алардын кызыкчылыгын коргогондугу элестүү сүрөттөлөт. Алсак, «Ай жаңыргандагы айтым, Күн күркүрөгөндөгү айтым», «Өткүн айтымы», «Айнаме», «Нурмолдонун нускоолору» ж.б.

Маселен: «Ай көрдүм, аман көрдүм,

Жесирге – жемиш,
Жетимге – жемиш,
Жалкоого – мээнет
Жалгызга эмгек,

Иштерманга – кут,
Сараңга – жут,
Ушакчыга – уу
Ак ниетке – туу
Баарыга кайыл заман көрдүм»...

«Күркүрө, күнүм, күркүрө!
Тоголоном көркүңө
Күркүрөгөн күчүңө
Арпа, буудай чайласын,
Айылым көрсүн пайдасын,
Жүгөрү, конок, чайласын,
Журтум көрсүн пайдасын».

Өткүн, өткүн, өтүп кет
Өйүз сууну кечип кет
Долу болсо талкала,
Дыйкандыкын калкала»...

«Мына» септим уучтап,
Жылуу жерден конуштап
Бу – жетим – жесирге,
Мунусу – алсыз карыпка.
Баба дыйкан жолдошум
Бардык ишти оңдосун»...

Нурмолдо өзү жашаган аймакта дыйканчылык менен турмуш өткөргөн, жерди иштетүүдө табияттын тынымсыз өзгөрүп турарын дыйкандардын олуялык деңгээлде түшүнүп, биле тургандыгына, ага билгичтик менен мамиле жасап келгендиктерин эске алып өзүнүн «Айнаме айтымы» аттуу чыгармасын жазган. Чыгарма дыйкандардын, дыйканчылыктагы бай тажрыйбалары негизинде, аларга илимий агрономиялык ыкмаларга жакын баалуу сунуштарды ар бир дыйкандын жакшы түшүм жыйнап алышы үчүн зарыл экендигин баса көрсөткөн.

Анда: «Ай арасын билбеген,
Арасатта зилдеген.
Тоголдорду билбеген
Томаяк болуп кирдеген,
Ай жаңырып толгуча,
Он төрт күндүк болгуча
Түшүм түйөр учуна
Үрөн сепкен учурда

Арпа, шалы, буудай сеп
Буудай сепсең күз айда
Күз айдабасаң, жүз айда ...
Коон-дарбыз, таруу сеп
Арбын түшүм ашат бат
Айдансаңар ашкабак,
Асыл байлап шагына
Арбын берет багына...
Ай арасы болгондо
Себемин деп толгонбо!
Күтүнбөсөң мурдараак,
Каласыңар куржалак...»

Чыгарма жаралгандан ушул биздин күндөргө чейин жергиликтүү элдер зор ишеним менен аткарып жүргөндүгү маалым. Анын табигаттын кубулуштарына карата айтылган айтымдары эл оозунда, ушул биздин күндөрдө да айтылып жүргөндүгү белгилүү. Нурмолдо Наркул Тегиндин орто кылымдардагы күн чыгыш өлкөлөрүндөгү акылман улуу инсандардын чыгармаларын терең өздөштүрүп, алар менен өз билиминин көрөңгөсүн байытууга жетишкендиги ойчул акындын акыл эси, түшүнүгү өтө терең экендигин далилдейт. С... акын Нурмолдо жөнүндө сөз болгондо, анын көз карашынын калыптанышына кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын, орто кылымдардагы чыгармачыл улуу инсандардын жана залкар, ойчул замандаштарынын таасири чоң болгон. Ошондуктан ойчул-акын Нурмолдонун чыгармачылыгы кыргыз элинин кызыкчылыгын коргоо менен турмуш тиричилигине түздөн-түз байланышкандыгы менен баалуу.

Токтогул Сатылганов

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын баш чениндеги ойчул акындардын ичинен Токтогул соолгус акындык таланты менен айырмаланып турат. Анын ырларында кыргыз элинин тарыхы чагылдырылган, эмгекчи эл даңкталган, эзүүчүлөрдүн бети ачылган, коомдук кемчиликтер айыпталган. Акын жаркын келечек жөнүндө кыялданган, бул дүйнөдө жашоонун ырахатын пропалагандаган. Акындын бай көркөм мурасы эркиндик үчүн күрөш пафосу, бактылуу турмушка умтулуу идеясына сугарылгын. Ал кыргыз элинин эркин ой жүгүртүүсүнүн мыкты каада-салттарын өздөштүрүп, аны дагы да терең байытты.

Токтогул Сатылганов 1864-жылы кооз тоолуу өрөөн Кетмен Төбөнүн Сасы-Жийде кыштагында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ошол учурда административдик бөлүнүү боюнча Кетмен төбө

Наманган уездинин курамына кирген. Токтогулдун атасы Сатылган кедей болгон, бирок жакшы мүнөзү менен айырмаланып, эмгекчил, кайраттуу, алдына койгон максатын өжөрлүк менен ишке ашырган киши катары белгилүү эле. Сатылгандын бул касиеттери уулунун тарбияланышына жана калыптанышына чоң таасир этти.

Токтогулдун энеси Бурма кошокчу болгон Сатылган, башка көптөгөн жалчылар сыяктуу, үй-бүлөнү багуу үчүн жергиликтүү байларда малайлык кылган. Ал кой бакчу, Бурма болсо мүлктүү үйлөрдө тыным алуу дегенди билбей иштеген. Бирок жубайлар канчалык аракеттенишсе да, жокчулуктун торунан кутула алышпады. Кичинекей кезинен эле болочок тоо булбулу турмуштун ачуусун татып көрдү. Ата-энеси менен бирге ал байга жалданып иштеди, ал эми он экиге киргенде, башка байга жалданууга аргасыз болду. Ошентип, койчулуктун кайгылуу ачуу турмушун жаш Токтогул жону менен сизди.

Токтогул сезимтал жана жөндөмдүү болуп өстү. Анын эсинде жергиликтүү феодалдарга карата айтылган атасынын сөздөрү, энесинин жомоктору жана ырлары биротоло сакталып калды. Айрыкча музыка менен поэзияга карата сүйүүнү, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн ойготууга энеси чоң роль ойногон. Ал болочок акындын биринчи окутуучусу болгон, анын чыгармачылык фантазиясын, ырга болгон шыгын унутпай жүрдү. «Апакем, аман барсыңбы?» деген ырында апасы жөнүндө минтип ырдаган:

Айланайын апаке!

Балапандай баккансың.

Ак сүтүңдү эмизип,

Бооруңа басып жаткансың.

Жетиген жылдыз батканча

Жети айланып эмизген

«Жергелүү журтка сайраган

Кимдин уулу!» дегизген.

Ардактап мени төрөгөн.

Алты аркар жылдыз батканча Алдейлеп бөлөгөн.¹

Алты айланып эмизген

«Анык акын Токтогул

Кимдин уулу дегизген!

Он беш жашында Токтогул толук калыптанган акын жана комузчу катары кеңири белгилүү болду. Ал дыйкандар арасында өз ырларын аткарып, айыл аралай баштады. Жаш акындын жүрөк титиреткен, чынчыл ырларын эл тилектештик жана жактыруу менен кабыл алды. Адегенде анын чыгармаларынын көпчүлүгү лирикалык

¹ Токтогул. 1 том. – Ф. Адабият. 1989 – 146-бет

маанайда болгон. Кийинки жылдары анын чыгармачылыгында кескин түрдө феодалдык турмуштун түрлүү жактарын сындоо үстөмдүк кыла баштады. Мунун башаты акындын бийликтегилерди сынга алган айтыштары болду. Жаш Токтогулдун биринчи айтышкан кишиси бай-манаптардын эшик акыны Арзымат эле. Бул айтышта болочок акын жеңип чыкты. Анын ырынан жергиликтүү феодалдарды мактоо эмес, чындыктын үнү угулду. Анда эр жүрөктүүлүк, жөнөкөй инсандык абийир, эмгек, акындын намыскөйлүгү даңкталды. Айтыштын аягында отургандардын жалпы күлкүсүнүн коштоосу менен Токтогул төмөнкүчө ырдады:

Кара карга үндөнүп,
Каркылдаган урганым.
Манапты ээрчип эт жеген,
Мадырайган соргогум!
Мени жакырсың деп кордодуң.
Жакыр да болсом мен өзүм,
Жаандан чыккан жоргомун.¹

Ушул күндөн тартып ал акындыкты кесип кылган киши катары белгилүү болду. Эмгекчил элдин турмушу менен тыгыз байланышы болочок ойчулдун дүйнө карамынын өзгөчөлүгүн аныктады. Айлана чөйрөнү тереңирээк таанып билген сайын анын чыгармачылыгынын социалдык тематикасы улам курчуп, ал эл феодал төбөлдөрүнө кооптуу боло баштады. Кыргыз элинин таанымал акыны катары Токтогул айылдарды кыдырып, өз ырларын аткарып жүрдү. Ал кыргыз конуштарына жакын турган казак айылдарына, өзбек кыштактарында да болгон. Каерде жүрбөсүн, акын эмгекчил элдин тиричилиги жана рухий байлыгы менен терең таанышууга аракеттенген. Анын түрлүү жерлерге саякат кылышы, түрлүү-түмөн эл менен учурашуусу жаш акындын көз карашын кеңейтти. Эзилүүчү жана эзүүчүлөрдүн турмушу, дин кызматкерлеринин кылык-жоруктары менен тааныштырды. Ушундай жол менен келечектеги тоо булбулу өзүнүн чыгармачылыгын өнүктүрүүнү уланта баштады. Бул өңүттө акыйкат сөздү Жоомарт Бөкөнбаев айтып кеткен: «Болочок акындын жүрөгү оргуштаган кубат жана сүйүүгө жык толгон эле (эмгекчи элге карата – Ж.Ж.). ал күн сайын ыр токуунун жана аны аткаруунун чеберчилигин өнүктүрүп отурган».²

Өзүнүн акындык таланты менен Токтогул калайык-калктын көңүлүн бурду. Бай-манаптар бир топ жолу улуу ырчыны өз тарабына тартууга аракет кылышты. Бирок бул аракеттер ишке

¹ Токтогул. 1 том. -.: Адабият, 1989. -146-бет

² Бөкөнбаев Ж. Токтогулдун бала чагы // Ленинчил жаш 1940 - 22-ноябрь.

ашкан эмес. Феодал төбөлдөргө кызмат кылууну акын кемсинтүү деп эсептеген. Жаш Барпыга ал минтип насыят айтат:

Кетмен чапкан кедейди
Келиштирип ырдагын.
Башынан бузук байларга
Балам, көңүл бурбагын.
Орокчу болсо, толуксуң,
Өзүң барып жолуккун.¹

Элдин ой-пикирин, үмүтүн билдирген ырлар жергиликтүү феодалдарга жакпады акырында манаптардын жалган чагымы боюнча, Анжиян көтөрүлүшүнүн катышуучусу деген жалаа менен 1898-жылы акынды камакка алышты:

Эки колум байлатып,
Эки көзүм жайнатып,
Кыямат салдың башыма,
Кылмышы жок айдатып,² - деп ырдаган бул тууралуу

Токтогул.

1898-жылы август айында Токтогул башка айыпталгандар менен Анжиян түрмөсүнөн Самаркан аркылуу Красноводскиге андан кийин Астрахань, Москва аркылуу Тобольск жана Тюмендин түрмөлөрүнө жөнөтүлгөн. Кийинчерээк каторжниктер, алардын ичинде улуу акын, Иркутскиге жеткирилген, андан ары Александровский централ деген ары кайгылуу, ары кыска атка ээ болгон Александрийский каторгалык түрмөсүнө жөнөтүлгөн. ырчынын Сибирге чейин басып өткөн жолу алыс жана татаал болгон. Акындын Александрийский централда болушу анын андан наркы ишмердүүлүгүндө чоң мааниге ээ болду. Дал саясий айыпталган революционерлер менен жолугушуу Токтогулдун дүйнө карамын, социалдык теңдик жөнүндөгү анын түшүнүгүн кеңейтет.

Токтогул Сибирь сүргүнүнөн качууга аракет кылат. Бирок биринчи аракети ишке ашпады. Бул аракети үчүн акындын каторгалык жумуш мөөнөтү жетиден он эки жылга көбөйтүлдү.³

Он жылдан кийин Семен жана Харитон деген досторунун жардамы менен Токтогул экинчи жолу качып, 1910-жылы Ата мекенине кайтып келет жана Октябрь революциясына чейин бийликтерден жашынып жүрөт. Аң-сезимдүү турмушун акын эл массасынын азаттыгы үчүн күрөштө өткөрдү. Кыргыз коомунун социалдык теңсиздик жараткан жарасын ачып көрсөткөн жана жергиликтүү феодалдардын жана падышалык чиновниктердин зордук-зомбулугун ашкерелеген ырларды чыгарды:

¹ Токтогул. II т. - 93-бет.

² Токтогул. II т. - 5-бет.

³ Токтогул Сатылганов. Сб. статей. Киргосиздат. - Ф., 1958. - 32-бет

Жетим, жесир, алсызга
Карабадың, беш каман,
Жетілсин деп жардыны
Санабадың, беш каман.
Жеп, ичкөндөн башканы
Каалабадың, беш каман¹.

Ушундай караңгы доордо Токтогул эмгекчил элдин экономикалык жана рухий эзилүүсүндө ачыктан-ачык каршы чыккан жана жалпы адилеттүүлүктү орнотууну талап кылган. Ал оор экономикалык эзүүнүн себебин түшүнүүгө аракеттенген.

Чектелген жана баео мүнөзүнө карабай, Токтогулдун көз караштары эбегейсиз прогрессивдүү мааниге ээ экендиги шек туудурбайт.

Эмгекчилерди укуксуздук жана жакырчылыктан куткаруунун чыныгы жолдорун таба албаган акын; эзилгендердин азап-тозогун исламдын моралын сыңдоо жолу менен жеңилдетүүгө ниеттенген. Токтогул мусулманчылыктын айрым тескери жактарына чечкиндүү түрдө каршы чыккан, анткени алар элдин канын соргон молдо, эшен, калпа сыяктуу дин өкүлдөрүнүн баюусуна шарт түзөт. Акын аларды төмөндөгүчө мүнөздөйт.

Эл ичинде кыдырган,
Эшен болот дечү эле.
Элден алдап албаса,
Кесел болот дечү эле.
Эшен менен энчилеш,
Калпа болот дечү эле.
Аркасында асынган,
Калта болот дечү эле.²

Өз ырларында акын исламдын өкүлдөрүнүн феодалдык-уруу төбөлдөрү менен түз байланышын объективдүү түрдө көрсөткөн, себеби алар эмгекчи элди өз ара биримдикте алдашкан. Мындай ыр саптары патриоттук саптарга суугарылып, диний өкүлдөргө гана эмес, аларды пайда кылган жана колдоп-кубаттаган коомго да чыгарылган каардуу өкүм болчу.

Башкаруучу таптар жана ислам кызматчылары социалдык адилетсиздикке нааразычылыкты ырайымсыздык менен басып турган жана расмий шарияттан четке чыккандык куугунтукка алынган шартта акындын алдына койгон максатынын ишке ашуусунун жалгыз каражаты элди диндин торунан бошотуу эле. Ал элге коомдогу укмуштай адилетсиздикти, анын ирип-чиригенин

¹ Мурас. - 298-бет.

² Мурас. - 298-бет.

ашкерелеп, кулчулуктун кишенинен кутулуу жолдорун көрсөтүүгө аракет кылган.

Пакиза, жоош болуп көрүнгөн эшен, калпалардын сандырак сөздөрүн Токтогул катуу сындаган:

Шартятты айтууга

Канчалык жетет чамаңар?

Ажырата албадым

Аялга окшош караңдар.

Ак элечек оронгон

Алдамчынын шерти экен.¹

Ойчул акын ислам кызматчыларынын тиги дүйнө жана бейиштин «кереметтери» жөнүндөгү кептеринин маанисиздигин шылдыңдайт:

Эшендердин бейиште

Ачып койгондаярдап,

Эшиги бар дечү эле.

Көрүп келген бейишти

Жетиги бар дечү эле.

Акыреттин маанисин

Барып, көрүп келишет.²

Үзгүлтүксүз демократизм жана эмгекчилердин чыныгы кызыкчылыгын айкын түшүнгөндүк Токтогулга диндеги консервативдүү күчтү гана эмес, калайыкка кас болгон реакциялдык социалдык кубулуштарды да көрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Аркы дүйнөнү эмгекчилерди алдоо жана эзүү максатында мусулман төбөлдөрү ойлоп тапкан, деп ырастайт ал.

Токтогулдун революцияга чейинки Кыргызстанда өткөн бардык өмүрү, ишмердүүлүгү, ой-пикири жана умтулушу ошол доордогу коомдун кемчиликтерине каршы багытталган эле. Ал эмгекчилерди тигил эмес, бул реалдуу дүйнөдө жашоого чакырган:

Кайран өмүр барында,

Балалыктын чагында

Гүлкайырдай гүлдөп ал,

Күлгүн жашың барында.

Карылык кууп жеткен соң,

Кайран өмүр өткөн соң,

Кара чым басып денеңди,

Каларсың жердин алдында.³

¹ Мурас - 297-бет.

² Мурас - 298-бет.

³ Мурас - 300-бет.

«Үч кожо» деген ырында, кожолорго кайрылып, алардын куру кыйкырыгын какшыктайт:

Орду жок сөздү көп сүйлөп,

Дүйнөнүн жүзүн булгайсың.

«Алла – алла – алла» деп,

Алуу ырын ырдайсың.¹

Андан ары акын какшыктап туруп, кожого суроо узатат:

«Же болбосо кудайың

Чачканбы элге жемиңди?»²

Токтогулдун пикиринче исламдын окуусу эл массасын эзүүнүн, башын айландыруунун көшөгөсү жана камчысы болуп кызмат кылат. Ал жөнүндө акын:

«Өзүм болсо кирбеймин

Олуянын тилине.

Намаздын жайы эмине?

Кыйкырып элге жатышат,

Азан айтып күнүгө,³ - деп таңданат. Ошондуктан Токтогул инсандын табийгый кубаттуулугунун ырчысы болуп саналат. Ал ислам идеологиясынын мистификациясына ишенген эмес.

Мусулман төбөлдөрү Алланын жана Мухаммед пайгамбарынын ысымдары менен эксплуататорлордун эзүүсүн жана кара ниет максаттарын байланыштырышканы исламдын тарыхынан белгилүү. Ислам жана анын үгүтчүлөрү феодалдарга берилип кызмат кылышкан, падышачылыктын колонизатордук саясатынын чыныгы өнөктөрү болушкан. «Бардыгы Кудайдын колунда, анын амирисиз дарактын бир да жалбырагы түшпөйт», деп үйрөтөт ислам. Адамдар үчүн «эркин тандоо жок». Алар «дүйнөлөрдүн өкүмдары, Кудай каалаганды гана каалай алышат». «Бактысыздыкта чыдамдуу бол: бул биздин зарыл тагдырыбыздын бири,» - деп үйрөтөт Куран.

Ислам идеологиясынын адамдын эркин таанусунун маңызы эмгекчилерди пассивдүүлүккө кириптер кылуудан, аларда таптык өздүк аң-сезимдин калыптанышына жолто болуудан турат жана өз күчүнө ишенбегендикти пайда кылат.

Адамдардын жердеги турмушун ислам өтүп кетчү, убактылуу кубулуш, караан, алдоо деп эсептейт, ал эми чыныгы бактылуу турмуш өлгөндөн кийин гана башталат.

Ислам идеологиясынын дал ушул үгүтчүлөрүнө карата Токтогул өз сынын багыттап, алардын үгүттөрүнүн орунсуздугун ашкерлеген. Адам акылынын чексиз кубатын даңктап, ислам өкүлдөрүнүн –

¹ Токтогул II т. - 54-бет.

² Токтогул II т. - 55-бет.

³ Токтогул II т. - 49-бет.

«кудайдын кулдарынын» акылынын чексиз кубатын даңктап, ислам өкүлдөрүнүн – «кудайдын кулдарынын» - алсыздыгы, алардын тагдыры Алла Тааладан алдын ала аныкталгандыгын сындап, Токтогул тиги дүйнөнү танат. Акындын пикиринче, өлүм өмүрдүн аягы, анткени «кайран өмүр өткөн соң, кайрылып келбей коерсуң»,¹ «кара чым басып денеңди, каларсың жердин алдында».² Ошол себептүү акын элди бул турмуштан, ислам идеологиясы үйрөткөндөй, баш тартпоого, жер үстүндө бактылуу өмүр сүрүүгө умтулууга чакырат.

Жандын бир денеден экинчиге түбөлүктүү көчүп жүрүшү, бул дүйнөдөн аркы дүйнөгө өтүп кетиши жөнүндөгү мусулман кызматчыларынын үгүтүнө Токтогул стихиялуу-материалисттик каршы көз карашта болгон. Өлүмдүн келиши менен дене жана жан жашоосун токтотот деп эсептейт Токтогул. Кыргыз элинин эркин ой жүгүртүүсүнө таянып, акын жандын өлбөстүгү ойдон чыккан дүйнөдө болууга тийиш:

Кара күрмө шай кийип,
Бойлогула, кыздар ай.
Кадыр, көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай.
Кайрылып келбейт өмүрүң,
Ойлогула, кыздар ай.
Ойной албай, күлө албай,
Ойногонду биле албай,
Кайран жашты картайтып,
Койбогула, кыздар ай.³

Жердеги турмуштан башка турмуш жок, ал эми кайра тирилүү жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес:

«Кара чым басып денеңди,
Каларсың жердин алдында».⁴

Ошентип, мусулман теологдорунун жандын көчүшү жөнүндөгү элестери Токтогулдун катаал жана объективдүү сынына туш келди. Ал мусулмандар арасында кеңири тараган өлүм жөнүндөгү ырым-жырымдарды танган.

Адам өлгөндөн соң, ар кандай акылдуу ишмердүүлүк мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт, жоголот, б.а., чирийт, деп ырдаган акын.

Өз чыгармаларында ырчы каардуу түрдө диний-схоластикалык догмаларга каршы чыгат. XIX кылымдын башында Кыргызстандын прогрессивдүү ойчулдарынын ичинен Токтогул

¹ Токтогул. II т. - 211-бет.

² Мурас. – 300-бет.

³ Мурас. – 300-бет.

⁴ Ошондо.

ырым-жырымдарга жана өмүр, өлүмдүн маңызын диний түшүнүүгө чечкиндүү каршы чыккан атактуу ойчул катары белгилүү болгон.

Орто Азия жана Казакстандын Бируни, Ибн-Сина, Навои, Улугбек, Абай сыяктуу улуу ойчулдарына салышты малууТоктогул Сатылганов эч кандай билимге ээ болгон эмес. Игине карабай, ислам идеологиясынын кемчиликтерин ашкерелеген. Дин кызматкерлери тиги дүйнө тууралуу калптарды айтып отуруп, элди зарыл маселелерден алаксытышат, деп белгилейт ойчул. Алар элди алдаганды, анын тегерегиндеги кызыл кулактыкты жаап-жашырууга аракеттенишип, феодал ак сөөктөрдүн малайлары катары кызмат кылат.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыз элинин турмуш шартындагы динге ишенүүчүлүктүн негизги себептери элдин рухий эзилгендиги, маданий жактан артта калгандыгы, караңгылыгы экендиги белгилүү.

Падышалык чиновниктер жана жергиликтүү феодалдар эмгекчил элдин ар-намысына, ой-пикирине, сезимине кубаттуу идеологиялык басым жасап, аны караңгылыкта жана түркөйлүктө кармап турган. Падышалык өкмөт ислам идеологиясын эл массасын рухий эзүү максатында кеңири пайдаланган жана аны ар тараптан колдоп-кубаттап, өзүнүн таянычына айландырууга аракеттенген.

Падышалык режимдин тушунда диний ырым-жырымдарды аткаруу үчүн мусулман дин кызматкерлери мечит, медресе, мектеп, көптөгөн дин төбөлдөрүнөн турган кубаттуу аппаратка ээ болгон. Алардын жардамы менен диний ишмерлер элдин аң-сезимине ислам идеологиясын орноштурган. Мисалы, Ош уездинде гана 1914-жылы 3170 окуучусу бар 229 мектеп, 1178 окуучусу бар 88 медресе, анын ичинде Ош шаарында 200 окуучусу бар 5, Пржевальск шаарында 45 окуучулук 1 медресе иштеген.¹

Мектептер негизинен майда диний кызматкерлерди-мечиттердин имамдарын, жергиликтүү мектептердин молдолорун даярдашкан.

Падышачылыктын элге каршы консервативдик саясатынын акыбетинде Кыргызстанда ар бир 100 кыргыздын экөө гана сабаттуу эле, алар эзүүчү тапка тиешелүү болгон.²

Наадандык, сабатсыздык диний ырым-жырымдар – эзүүчү таптын берекелүү кыртышы. Ушундай социалдык-экономикалык шарттарда демократ-акындын чыгармалары караңгылык, наадандык жана диний ырым жырымдарга каршы күрөштө чоң

¹ Айтманбетов Д. Школьное дело в Туркестане. -Ф., 1963. -37-бет

² Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России. -М., 1959. -391-бет.

роль ойноду. Токтогулдун диндин айрым догмаларын сынга алуусу кыргыз элин диний уйкудан ойготту.

Бирок улуу ойчулдун ою илимий мүнөздө болгон эмес, объективдүү дүйнөгө карата көз карашы чектелгендиктен, ал диндин келип чыгышынын, жашоосунун себептерин, аны жеңип чыгуунун жолдорун билген эмес.

Адамдардын жүрүм-турумдагы адилеттүүлүк, ар-намыстуулук жөнүндө айтып жатып, акын эзилген элдин асыл саптарына тарбиялоого салым кошкон. Анын санаттары эмгекчилердин кеңири катмарларын моралдык жактан тарбиялоодо айрыкча ыңгайлуу каражат катмарларын моралдык жактан тарбиялоодо айрыкча ыңгайлуу каражат эле, себеби аларда жакшы адамдын адеп ахлактык сапаттары бяндалган. Токтогулдун пикиринче, ар бир инсандын өмүрүндө кандайдыр максат болушу керек, ансыз анда активдүү ишмердүүлүк болбойт. Демократ акындын адамдардын жүрүм-турумдагы адилеттүүлүк, ар-намыстуулук жөнүндө айтып жатып, акын эзилген элдин асыл сапаттарын тарбиялоого салым кошкон. Анын санаттары эмгекчилердин кеңири катмарларын моралдык жактан тарбиялоодо айрыкча ыңгайлуу каражат катмарларын моралдык жактан тарбиялоодо айрыкча ыңгайлуу каражат эле, себеби аларда жакшы адамдын адеп ахлактык сапаттары бяндалган. Токтогулдун пикиринче, ар бир инсандын өмүрүндө кандайдыр максат болушу керек, ансыз анда активдүү ишмердүүлүк болбойт. Демократ акындын бул ою мезгилинде эл массасынын прогрессивдүү аң-сезиминин калыптануусунда маанилүү роль ойногон.

Ошентип, Токтогул өз санаттарында моралдын оң эрежелерин идеалдаштырган.

Этикалык окуунун жакшылык жана жамандык сыяктуу категориялары Токтогулдун чыгармачылыгындагы кыйла толук чагылдырылган. Жердеги турмушту баарынан жогору койгон акын азап-тозокту адеп-ахлактык жакшылануунун сөзсүз шарты деп эсептеген эмес. Тескерисинче, өз укугу, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн инсанды көкөлөткөн. Ошону менен бирге ырчы адеп-ахлактык максаттарды туура түшүнүүгө аракеттенген. Жакшылык менен жамандыкты адамдардын ишмердүүлүгүнүн түздөн-түз натыйжасы деп карайт акын. адамдын азап чегүүсүнүн себебин талдап жатып, ал коомдук турмуштун адилетсиздигин айыптайт.

Айлана чөйрөнү кунт коюп үйрөнүүнүн жана объективдүү чагылдыруунун натыйжасында акын жаратылыштын кубулуштарына карата айрым табияттын мыйзамдары жөнүндөгү көз караштарды айткан. Алардын баеи жана бышып жетиле элек божомолдор

экендигин айта кетүү абзел. Бирок бул ой-пикирлерде жаратылыш кубулуштарын «кудайдын керемети» менен эмес, табигый мыйзамдар менен түшүндүрүү аракети байкалат. Токтогул ачык-айкын дүйнө жаратылыштан сырткары турган күчтөрдүн кийгилигишүүсүсүз, өзүнүн табигый мыйзамдары жонча жашайт жана өнүгөт деп жарыялаган. Буга анын «Суу чыкса талаа кулпунат» деген ыры мисал боло алат. Анда өз оюн Токтогул төмөнкүчө билдирген:

Суу болбосо, жер карып,
Алалбай түшүм эл карып,
Эмгек – элге, суу – жерге,
Сиңсе деп каалайм мен карып»¹

Жаратылыштын табигый мыйзамдарына байкагычтык менен көзөмөл жүргүзүүнүн акыбетинде Токтогул түрлүү түмөн буюм жана кубулуштардын булагын материалдык буюмдардын бири – болгон суудан көргөн. Ал сууну жаратылыштын калган бардык кубулуштарынын, анын ичинде жаныбарлардын, өсүмдүктөрүн жана адамдын жашоосунун негизин түзөт деп эсептеген.

Мындан тышкары акын жаратылыштын бардык кубулуштары токтоосуз өзгөрүп, өнүгүп турарын, дүйнөдө сенек болуп калган эчтеке жоктугун, бардык нерсе ойрондолуп жана жаңыланып турарын баамдаган. Ал: «Бу дүйнөдө сынбаган, жоголбогон нерсе барбы?» - деп сурайт. Албетте, сабатсыз акындан мындай татаал суроолорго илимий жооп күтүү баолук болор эле. Бирок акындын жооптору ошол доордогу кыргыз коомунун рухий өнүгүү деңгээлине жараша закон ченемдүүлүк мүнөздө эле.

Жаратылыш кубулуштарын чексиз өзгөрүү жана кыймылда карап, Токтогул дүйнө Алла жараткандан бери эле абсалюттук тынчтыкта жана өзгөрүлбөс абалда турат деген мусулман диний схоластикасына сокку урат. Өзүнүн «Өмүр» деген ырында табияттан сырткары турган күчтөрсүз дүйнө көрүнүшүн сүрөттөйт. Демократ акындын мындай позициясы коомчулукта, сөзсүз, оң роль ойноду, анткени анда диний элестерди негативдүү гана эмес, позитивдүү да сыноодо болгон. Албетте, Токтогулдун ислам идеологиясына каршы айткан ой-пикирлери илимий негизде болушу мүмкүн да эмес болчу. Ошого карабай, конкреттүү жашоо шарттарды өзгөртүүгө чакырып жатып, ал исламдын догмаларын теңсепткен.

Токтогул божомолдогондой, дин төбөлдөрүнүн социалдык багыты – бул «атактууларды коргоо, кедейлерди эзүү». Акындын ислам кызматчыларынын «ыйыктыгын» ашкерлөө диний бир катар жоболорду тануу менен байланышкан. Мисалы, «Үч кожо» деген

¹ Токтогул. Т. – 194-бет.

сатиралык ырда ал шариятты толук бойдон танууга чейин барган.¹ Акын кыжырдануу менен молдо, эшен, калпалардын «тилине алсыраган кедейлер аргасыздан көнүшкөнүн»² айтат. Токтогул чечкиндүү түрдө, жек көрүү менен эшендерди сындаган.

Белгилүү болгондой, эшендер дайыма эмгекчилердин эзилген абалын актап келишкен. Эшендердин пикиринче, эзүүчү, жана эзилүүчүлөр жалпы кудайдын амиринен келип чыккан себептүү алар бири бирин жакшы көрүүгө тийиш. Ушул негизде ислам идеологиясынын тарапкерлери социалдык-экономикалык теңсиздикти, катаал эксплуатацияны, ачкачылыкты, эмгекчи элдин жакырчылыгын акташкан.

Айрыкча көрүнүктүү эшендердин жалган кереметтери жөнүндө тараган көптөгөн легендалардын аркасында кыргыздар аларды адаттан тышкары эсептешкен. Бардык мусулмандар назир катары аларга мал, эгин, мөмө жана өз эмгегинин башка жемиштеринен берип турушкан. Эл массасынын сабатсыздыгын пайдаланып, эшендер адамдарды оорудан, социалдык дарттардан куткаруучулук милдетти моюндарына алгансып жүрүшкөн. Өзүлөрүнүн табыптык ишмердигинде алар тумар, бозубанд, оби дам («мүрөктүн суусу») сыяктуу жалган көз бөөмөчүлүк каражаттарды пайдаланышкан. Байыркы доорлордо бул ыкмаларды көз байлоочулар, бакшылар сыяктуу дин өкүлдөрү колдонушкан. Берген баталары, ноокастарды «даарылашканы» үчүн алган акыларынан тышкары, эшендерди феодалдык төбөлдөр да материалдык жактан камсыз кылып турушкан, атап айтканда, жер бөлүп беришкен. Натыйжада, динге ишенгендердин «ыйык» коргоочулары деп эсептелинген көптөгөн эшендер ири феодал-эзүүчүлөргө айланып кетти.

Ислам дини менен феодал-уруучулук төбөлдөрдүн ортосунда тыгыз байланыш бар экенин айта кетүү абзел. Молдо, эшендер бай-манаптар менен жең учунан биригип, алардын кылык-жоруктарын макташып, акташып, бул үчүн чоң тартууларды алып турушкан. Ошентип, алар элди биргелешип алдашып, бири биринин палит иштерин жашырышкан.

Кыргыз элинин турмушунда болуп жаткан окуялардын күбөсү катары Токтогул элдин аң-сезиминин алдамчы кыялдарга жана сокур ишенимге ээрчиткен молдо, эшендерге чечкиндүү каршы чыккан. Сараңдыкты эки жүздүүлүк менен айыптап, кедей турмушту үгүттөгөн, ошол эле учурда жердеги жыргалга эт-бети менен кеткен эшендерди жана диндин башка төбөлдөрүн айыптаган. Алар эл арасына бул дүйнөдө соопчулук менен жашап, ар кандай байлыктан

¹ Токтогул II т. - 45-бет

² Токтогул II т. - 47-бет

баш тарткан адам гана тиги дүйнөнүн жыргалынан үмүт кыла алат, деген үгүттү таратышкан. Ошол эле учурда өзүлөрү материалдык байлыкка катуу умтулушкан. Бир топ чыгармаларында улуу акын ак эшендин «ыйыктыгын» төгүндөөчү аргументтерди келтирет. Ал чоң чеберчилик менен ак ниеттү эмгектин асылдыгын түшүнгүсү келбеген ачкөз «ыйыктардын» образын түзгөн. Исламдын өкүлдөрүнө каардуу түрдө мындайча кайрылат:

Элден үмүт кылганча,
Кетмен чаап, кош айдап,
Шыпырсаң боло териңди,
Же жумушка жаратпай,
Алганбы кесел белиңди,
Оору десем, соодойсуң,
Соо дейин десем жабышып,
Сураганың койбойсуң.¹

Ошентип, Токтогулдун социалдык-экономикалык көз караштары эл массасынын эзүүчүлөргө карата болгон нааразылыгын билдирип турат. Эл массасынын эркиндикти сүйүү жана антиклеркализмге байланышкан эң жакшы салттарын өнүктүрүп отуруп, акын ошол кездеги объективдүү чындыкка чыккан, анын пикиринче, бул жана алланын ак көңүлдүүлүгү, кубаттуулугу жөнүндөгү окуу логикага каршы, чындыкка каршы гана эмес, эмгекчи элдин азап чегүүсүнүн чыныгы себептери боюнча калп элестерди берет. Ошондуктан демократ-акынды XIX кылымдын аягы - XX кылымдын баш чениндеги Орто Азия жана Казакстандын алдыңкы ойчулдарынын катарына койсо болот. ал, Ф. Энгельстин сөзү менен айтканда, XVIII кылымдагы Батыш материализмин даярдаган шайыр эркиндикти сүйүүчүлөр» муунунун өкүлү болгон.

Ошентип, Демократ акын жана ойчул тарки дүйнө кылгандарды шылдыңдап, азаптануу адамдарды жакшылайт, деп ойлоо - бул баеолук деген жыйынтыкка келет жана ислам окуусун адилетүү сынга алат. Бул сын ушу тапта да консерватизмдин, артта калгандыктын, кулчулуктун, наадандыктын ар кандай формаларына каршы күрөштө өз маанисин жогото элек.

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында Орто Азия жана Казакстан мусулмандарынын арасында мекке жана Мединага зыярат кылуу кеңири тараган болчу. Ушуга байланыштуу ажы наамын соодалашуу жанданып кеткен. 1910-жылы Фергана өрөөнүнүн өзүндө зыяратчылардын саны 5 миңге жеткен, Ош уездинен болсо 773 киши «ыйык жерлерге» сапар

¹ Токтогул II т., - 55-бет

тартышкан. Кыскасы, жыл сайын ар бир жүз эр жеткен кишинин бирөө Меккеге барып турган.¹

Шарият боюнча, ажыга барчу ар бир мусулман барды-келди каражатты өзү көтөрүшү керек. Иш жүзүндө болсо Меккеден ажы болуп келгендер мунун баарын элден өндүрүшкөн. Мисалы, манап Шабдан Меккеден келгенден кийин, кол астындагы калктан 1,5 миң сом чогулткан.²

Ислам окуусуна каяша айтып, акын зыяратты жактырган эмес. Ал адамдардын күнөөсүн арылтпай, тескерисинче, ажы атка конуп кайткандар мурдагыдан беш бетер абийирсиз, уятсыз болушат да, элди алдоону, карактоону улантышат. Өзүнүн сатиралык чыгармаларынын биринде Токтогул «ыйык» ажылардын чүмбөтүн сыйырып, мындай дейт:

Кудайкөй кожо, байкачы,
Ушул кылган ишиңер
Силерге кандай эп болот?
Жалган сөзгө сатасың
Алдамчылар, жаныңды,
Элден эгин алам деп,
Алдыңарга салынып,
Келесиңер кабыңды.
«Элчи кожо» менмин деп,
Ыйлатасың байларды».

Өз ырларында ал башкаруучу чөйрөлөрдүн жана алардын кызматчылары – мусулман дининин төбөлдөрүнүн кара ниет адеп-ахлагын, адамды жек көргөн кылык-жоруктарын ашкерелеген. Таптык коомдо эзүүчүлөр динди сактоо ниетинде жашашпаганын тарых далилдеп келатат. Тескерисинче, дин, анын ичинде ислам өзүнүн көп сандаган кызматкерлери менен эзүүчүлөрдү сактап калуу үчүн жашайт.

Кыргызстандын ошол кездеги шартында акын динди илимий негизде түшүнө албаганы түшүнүктүү. Ошого карабастан ал элди оор абалдан чыгарунун жолун издеп, мусулманчылыктын тагдырга багынуу жөнүндөгү окуусун табалап мазактаган, анын ырайымсыздыгын жана логикага каршылыгын ашкерелеген. Акын динди молдо, эшен, калпа, ажылардын наадандыгынын мөмөсү деп эсептеген.

Элди кудайдын «адилеттүүлүгүнө» жана «адептүүлүгүнө» үйрөтүүгө аракеттенген мусулман дини Токтогулдун чыгармаларында адеп-ахлаксыздын жана ачкөздүн катары

¹ Звезда Востока» журн. 1953. №2.

² Чукубаев А. Токтогул. – Ф., 1958. – 59-бет

сүрөттөлгөн. Акындын бул багыттагы сыры чектелген мүнөздө болуп, диндин өзүнө эмес, негизинен дин өкүлдөрүнө багытталганын белгилеп кетүү керек. Буга карабастан ойчулдун дин тууралуу айткандары сөзсүз прогрессивдүү мүнөздө болгон.

Сабатсыз элди оор, үмүтсүз турмуш «чоң кү» э» үчүн жогор жактан түшкөн деп ишендирүүгө аракеттенген эзүүчүлөр жана дин кызматкерлеринен айырмаланып, Токтогул мунун баары букараны аябай мазактаган феодал төбөлдөрүнө байланыштуу деп эсептеген.

Феодалдык башкаруу катмарлары жана дин кызматкерлери үчүн акындын ырлары чабылган камчыдай болгон, ошондуктан эл арасында анын аброюнун өсүшүнө бүткүл күчүн үрөшкөн. Алар ырчы Арзымат, Найманбай сыяктуу өз ырчыларын күшкүштөшкөн. Акыркылар Токтогулду ошол учурдагы бийлик катмары кемсинтүү катары колдонгон «томаяк» сөзү менен акаарат кылышкан. Улуу акын айтышта байдын эшик ырчысынын эки жүздүүлүгүн жана кошоматчылыгын ашкерлеген:

Тийиштик кылып өзүмө,
«Томаяк» деп сындадың.
Томаяк болсом, тилим бар,
Манаптан башка тилиң жок,
Кожодон башка пириң жок,
Сенин ырың ким угар.¹

Албетте, Токтогул коомдук өнүгүүнүн мыйзамдарын түшүнгөн эмес, бирок ал бардык күчү менен эзилген элдин тагдырын жеңилдетүүгө аракет кылган. Токтогулдай адамдар аз болгон. Кыргыз эли массалык түрдө феодалдык идеологиянын туткунунда жашоону улантып келген. алдыңкы ойчул катары Токтогул кыргыз элинин оор турмушуна дал эзүүчүлөр күнөөлүү экенин ачык аңдаган.

Токтогулдун көз карашынын өнүгүшүнө элдин коомдук теңсиздиги гана эмес, эмгекчи элдин дин өкүлдөрүнө карата калыптанып бүткөн мамилеси да түрткү болгону шексиз. Белгилүү болгондой, эл оозеки чыгармачылыгы курч сөздөр менен диндин кемчиликтеринин бетин ачат; молдо, кожолордун образдары көбүнчө тескери кейипкер катары берилген. Куду эл арасында молдолорго карата «Адам жаманы молдо», «Акырын баскан молдодон түңүл, ала чапан кожодон түңүл», «Эки молдо – бир киши» сыяктуу курч сатиралык учкул сөздөр пайда болду.

Кыргыз элинин азаттыкты сүйүүсү жана антикперикалдык түшүнүктөрү акын жараткан терең эмоционалдуу образдардын жана темалардын түгөнгүс булагы болгон. Өз чыгармаларында ал ислам

¹ Токтогул. II т., 15 – бет.

дининин төбөлдөрүн ачыктан-ачык, коркпой сындап, алардын ишинин реакциялык маңызын ашкерлеген. Бул мааниде Токтогулдун «Кедейкан» поэмасы, кыргыз элинин турмушундагы көйгөйлүү маселени көтөргөндүгү менен белгилүү. Ар кандай дин сыяктуу эле ислам да элди кулдук, моюн сунуу, момундукка тарбиялоого умтулган. Ал эми поэманын каарманы Кедей бул идеяны төгүнгө чыгарат. Каарман исламдын эки жүздүү кызматкерлерин (Ак эшенди) оңой эле мазактап, эл көзүнчө алардын митайымдыгын, көз бөөмочулугунун бетин ачкан:

Жараткандын алдында
Жалганчы эшен экенсиң,
Жадигер дуба окуган
Алдамчы эшен экенсиң.¹

Кедей эшендин кереметтүү күчтөр жөнүндөгү жомокторуна ишенбейт. Андан тышкары, исламдын догмаларына урматсыздык мамиле анын көптөгөн кылык-жоруктарынан байкалат. Кедей эл тарап болуу менен бирге залым хандарга гана эмес, реакциялык динчилдерге да каршы турган. Дин өкүлдөрүнүн айткандарын жасабаганы үчүн сени коркунучтуу жаза күтүп турат, деген Ак эшендин дооматын ал коркпостон четке кагат. Чыгармадагы Кедей менен Ак эшендин диалогу нукура иррелигиоздук рухта куралган. Анан калса, поэмада доордун социалдык карама-каршылыктары, элдин турмушу туура жана терең көрсөтүлгөн, ачык-айкын тарыхый перспектива белгиленген.

«Кедейканда» эзилген элдин эзүүчүлөргө каршы күрөшү айрыкча курчуп, чыңалып тургандагы реалдуу сүрөттөлгөн. Поэмада эл массасынын аракетин, анын келечекке умтулушун баяндаган көптөгөн окуялар бар, калайык калктын итке минген абалынын себебин башкы каарман желдет хандын бийлигинен көрөт:

Түшчү болсом колуна,
Тирүү койбос Залимкан.
Мен өңдөгөн эченди
Караңгы орго салдырган,
Жетелетип далайдын
Желдетке башын алдырган.
Кедейдин тыңын Залимкан
Кара дарга астырган.
Сөз кайрыган адамды
Дубалга тирүү бастырган»².

¹ Токтогул II т., - 254-бет.

² Токтогул II т., - 235-бет.

Андан ары:

«Мындан кийин жоголсун

Азимканды мактамак.

Баары бирдей тең болсун

Бул пикирди сактамак¹, - деп, өзүнүн идеясын билдирет.

Кедейкандын тагдыры аркылуу Токтогул Сатылганов эзилгендердин адилеттүү жана бактылуу коомдук түзүлүш жөнүндөгү көп жылдык ой-тилегин сүрөттөгөн. Сүрөттөөнүн объектисин тандоонун өзү демократ-акындын ой толгоосунун тереңдигин жана чечкиндүүлүгүн күбөлөп турат.

Акын ар бир инсандын турмушта өз максаты болушу керек деп жар салган. Анткени максатсыз ишмердүүлүксүз жашоо жок. Элге арналган активдүү чыгармачыл ишмердүүлүк гана адам өмүрүн толук баалуу кыла алат. Ошондуктан акындын ырларынын ар бир сабы элдин күйүтүн жана кубанычын, ой-кыялын жана аткараган иштерин билдирет. Анын ырлары элдин пикирин ойготуп, калайыкты бириктирүүгө, адилетсиздикке каршы күрөшкө чакырган. Ойчул акындын чыгармачыл мурасы – кыргыз элинин коомдук саясий жана рухий турмушундагы бүтүндөй бир доор. Токтогул Сатылганов – бул элибиздин рухий турпатынын эң сонун касиеттеринин уюткусу. Ошондуктан анын чыгармалары элдер арасында чоң кызыгууну туудурууда.

Тоголок Молдо

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы кыргыз ойчулдарынын ичинен Тоголок Молдонун ысмы айрыкча орунду ээлейт.

Тоголок Молдо (Абдрахманов Байымбет) (1860–1942) Борбордук Тянь-Шандын Куртка айылында жарык дүйнөгө келген. Көчмөн малчылар, бардык калк, ошондой эле Абдрахмандын үй-бүлөсү феодалдык төбөлдөрдүн өз башымчылыгынан азап тартышкан. Он төрт жашка толгондо, Байымбет атасынан ажырайт. Беш иниси менен тоголок жетим болуп калды. Үй-бүлө жакырчылык жана муктаждыкка кириптер болду. Бардык эле эмгекчил эл сыяктуу болчок акын укуксуздукту, жокчулукту, манаптардын зордук-зомбулугун көрүп өстү. Ал эми эзүү, оор салык, уруулар ортосундагы баш-аягы жок уруш-жаңжалдар болсо биринчи кезекте эл массасын бүлүндүргөн. Бийлик башында үстөмдүк кылуучу катмар – феодалдар турушкан. Феодал төбөлдөр жыргалчылыкта, бекерпоздукта, эл массасы болсо оор эмгекте күн көргөн. Ислам дининин өкүлдөрү феодалдык

¹ Токтогул II т., - 276 – бет.

эзүүнү актоого далбас урушуп, эмгекчилерди эксплуататорлорго кыңк этпей баш ийүүгө үгүттөшкөн. Ошону алар калың калкты эзүүчүлөргө каршы күрөштөн алаксытышкан. Мунун баары Байымбеттин көз алдында өтүп турган. Келечек акын – агартуучуга мезгилиндеги атактуу комузчу, кыргыз эл уламыштарынын, эпосторунун мыкты аткаруучусу, жомокчу, чоң атасынын иниси Музооке зор таасир эткен. Музооке менен бирге Байымбет кыргыз, казактардын көптөгөн конуштарын кыдырып, эмгекчил элдин рухий байлыгы менен бетме-бет таанышты. Мындай кыдырууларда ал түрлүү түмөн ырчы, комузчу, жомокчуларга жолугушкан. Мунун баары дееринде бар өспүрүмдүн акындык шыгын ойготту жана анын чеберчилигин өркүндөттү.

Чоң атасынын колдоосу менен кыргыз тамсилинин келечектеги негиздөөчүсү мусулман мектебин бүтүрдү. Атактуу драматург Т. Абдумомунов туура ырастагандай, Байымбет Абдрахманов кичине эле тартип бузгандык үчүн окуучуларды катуу жазалоо сыяктуу ченден ашкан адилетсиздиктерди өз көзү менен көрүп, жон териси менен сезді. Молдолор бай балдарына эч качан кол көтөрүшкөн эмес. Тескерисинче, алардын тентектиги үчүн кедейлердин балдарын жазалашкан. Диний мектепте окуган бай балдарынын ата-энелеринен дамылдалар ири көлөмдө пара алып турушкан. Мунун баарын Тоголок Молдо өз көзү менен көргөн жана үлгүлүү, жөндөмдүү окуучу экендигине карабастан, байлардын көпкөлөң балдарынын кылык-жоруктары үчүн өзү бир нече жолу жазаланган. Ал молдолордун караңгы элди каратып туруп алдап, карактаганына күбө болгон.

Кендирди кескен жокчулук болочок акынды киндик каны тамган Курткадан башка жерге кетүүгө мажбурлады. Ошентип, 1878-жылы ал Чүй өрөөнүнө көчүп келип, Токмок шаарынын жака белинде туруп калды. Токмок жаш жигиттин отурукташкан элдердин, анын ичинде орус элинин турмушу, маданияты жөнүндөгү түшүнүктөрүн бир топ өзгөрттү. Бирок биерде да ал өз алдынча орун-очок кура албады: бир туруп кыргыз байына, анан дунган кожоюнга, соң орус кулагын жалданып, малайлыктын күнүн көрдү. Мунун баары Байымбеттин турмушунда жана дүйнө карамында көп өзгөрүүлөрдү пайда кылды. Өзүнүн «аң-сезимдүү ишмердүүлүгүнүн» башталышы катары Токмокко көчүп келген жылын келечек акын кокустан айтпаган чыгар¹.

¹ Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо - Фрунзе, 1963 -30-бет.

Орус кулагынын колунда иштеп жүрүп, Тоголок Молдо орусча сүйлөп, жазганды үйрөнүүгө аракеттенген¹. Ал мүмкүн болушунча көптү билүүнү көксөгөн. Натыйжада ал казак, өзбек жана татар тилдериндеги жазма адабият, алар аркылуу орустун классикалык адабияты менен тааныша алды.

В. Виноградов туура көрсөткөндөй, «орус маданияты кыргыздарга орустун демократиялык салттарынын таасиринде калыптанышкан казак агартуучулары Чокон Валиханов, Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин аркылуу тараган. Абай орус акындарынын ырларын өз тилине которгон, алар, шек жок, элге, Казакстандан тышкары да кеңири тараган... Абайдын ырларын колдон колго көчүрүшкөн, аңгемелери ээн талааларга таркаган. Алтынсарындын педагогикалык ишмердүүлүгү, Ушинский жана Толстойдун идеяларына сугарылган. Анын «Кыргыз хрестоматиясы», Кыргызстанга да тараганына шек келтирүүгө болбойт»². Албетте, орус, казак, өзбек, татар демократ-ойчулдарынын алдыңкы идеялары менен таанышуу Тоголок Молдонун дүйнө таанымын кеңитти. Кийинчерээк Чүй өрөөнүндө мугалим болуп иштегени - анын билиминин өнүккөнүнө далил.³

1987-жылы Тоголок Молдонун өмүрүндөгү маанилүү окуя анын 1898-жылы Кетмен-Төбөдө улуу акын Токтогул менен жолугушуусу болду. Бул учурашуу Тоголок Молдонун акындык чеберчилигинин жана дүйнө карамынын калыптанышынын оожалышына чоң таасир этти. Акындын ырлары арман, азапка толуп, каардануу жана кубаттуу жаңыра баштады; аларда жаңыча ой-пикирлер пайда болду.

Токтогул жаш ырчынын чыгармачылыгында бийик жана жаркын сезимдердин, эмгекчилерге карата сүйүүсүн мурдагыдан да жогорку деңгээлде ойготуп, бекемдеди. Байымбет болсо бул жакшы сапаттарды өмүрү бою сактап калды. Бул тууралуу Тоголок Молдо төмөнкүчө эскерген: «Үч ай катары менен Токтогулду жандап жүрдүм, ал мени акындык чеберчиликке, ыр жазуунун ыкмаларына үйрөттү.⁴ Токтогул, албетте, Тоголок Молдону «акындык чеберчиликке» үйрөтүү менен гана чектелбей, анын дүйнөгө көз карашынын кеңейишине да түрткү берген»⁵.

1905-1907-жылдары биринчи орус революциясынын таасири менен эмгекчилердин боштондукка чыгуу идеясы, өздүк аң-сезими өсө баштайт. Мындай эпкиндин таасири астында акындын

¹ Ошондо.

² Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. Гос. муз. Изд. М.-Л. 1952 -31-бет.

³ Аманалиев Б. Къръсът'лгън эмгек, -30-бет.

⁴ Тоголок Молдо. Избранное. - Москва, 1958 - 15-бет.

⁵ Аманалиев Б. Къръсът'лгън эмгек, -30-бет.

демократиялык ой чабыттары да тереңдеп, тамырлайт. Буга анын «Тезек-тагай эли тууралуу» (1905-ж.), «Кабыргама таш батты» (1907-ж.), «Селде оронгон молдо кой» (1909-ж.), «Төөнүн арманы» (1915-ж.) деген ырлары далил болот. Мисалы, «Тезек-тагай эли тууралуу» ырында мындай саптар кезигет:

Ой, тезегим, тезегим,
Келээр бир күн кезегиң.
Баяналуу күн тууса,
Балдарың табар эсебин¹.

Дал ушул чыгармаларында Байымбет коомдук турмуштун көп тарабын түшүнүүдө бышып жетилгенин көрсөтө алды.

Тоголок Молдо адамдын акыл-эсин жогору баалган жана муктаждыктан мүңкүрөгөн эмгекчинин талабын талашкан. Ал бирөөлөрдүн бешене теринин эсебинин жашап, элди эзген жатып ичерлерге өзүнүн жек көрүү сезимин ашкере билдирген.

Динге карата акын эркин ой жүгүртүү мамилесинде болгон. Кудайды түздөн түз танбаса да, анын философиялык концепцияларынан ушуга окшош тенденция байкалып турат.

Башка диндер сыяктуу, исламдын да негизги жоболорунун бири – фаталисттик окуу. Ал – кишинин тагдыры алдын ала анын маңдайына жазылган, ошондуктан кычк этпей, тагдырга там берип. Эзген эзип, эзилген эзилип жүргөн абзел деген эреже.

Акын диндин бул схоластик догмасына каршы чыгууга батынды. Өз чыгармаларында ал жаратылыш, коомдун кубулуштарынын табияттан сырткары күчтөрдүн жардамы менен келип чыкканын төгүнгө чыгарган, «тиги дүйнө» жөнүндөгү ойдон чыккан пикирди четке каккан.

Эл оозеки чыгармачылыгынын үлгүсүндө жазылган «Жанбакты», «Кемчентой», «Телебай тентек» сыяктуу чыгармаларында тамсилчи тагдырга, маңдайга жазылганга ишенүүгө чечкиндүү түрдө каршы чыгат.

Аталган чыгармаларында акын, ак жол, ак кол, жалкоо болуп тарбияланган бай балдары Жанбакты, Телебай, казынын баласы Кемчентойдун катардагы эмгекчилердин балдарына караганда акыл жагынан мүчүлүштүгүн көрсөтүп, фаталисттик позицияга өзүнүн тескери мамилесин көрсөткөн. Тоголок Молдонун чыгармачылыгынын фольклор менен ажырагыс байланышы, демократиялык жана прогрессивдүү ой толгоолору анын элдүүлүгүн күчөттү. Элдин поэтикалык формада жазылган кошоктору – революцияга чейинки кыргыз турмушунун объективдүү көрүнүшү. Аларда элдин эң сонун арман, ой-пикирин, үмүтүн билдирген эзилген

¹ Мурас -Ф.: Кыргызстан, 1990. - 352-бет.

эмгекчинин акыйкат образы жаратылган. Буларга мисал катары «Дыйкандын аялынын кошогу», «Устанын аялынын кошогу», «Мергендин аялынын кошогу» ж.б. келтирсек болот. поэзиянын сөз болуп жаткан жанрында ойчул акын XIX кылымдын аягы – XX кылымдын баш чениндеги кыргыздардын социалдык амилелеринин объективдүү көрүнүшүн сүрөттөп, эзүүчүлөрдүн жек көргөнүн, эзилүүчүлөргө жылуу мамилесин айкын-ачык билдирген.

Аялдарды азатыкка чыгаруу жана билимдүү кылуу маселеси Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы негизги темалардын бири болгон. Бул түшүнүктүү, анткени феодалдык эзүүдө кыргыз аялдарынын абалы оор, кемсинтилген, басынтылган эле. Борбор Азиянын элдеринин аялдарына салыштырмалуу кыргыз кыз-келиндери кыйла эркин болушса да, баары бир аларга да шарият өз талабын койгон.

Бул жагдайда тарыхый фактыларды келтирели. Бай жана манаптар аялдарды бири-бирине буюм катары тартуулашып. Ат чабышта байгеге сайышкан. Ал эми 1854-жылы сарбагыш манабы Ормон өлтүрүлгөндө, бугу уруусунан ат жабдыгы менен 100 кыз кун талап кылышкан.¹ Ч.Валиханов мындай мисал келтирген: «Сарбагыш уруусунун башчысы Ормондун уулу Үмөталы өзүнүн кандайдыр бир буйругун эки жолу кайталатканы үчүн кичи аялын атып салган»². Дөөлөттүүлөрдүн аялзатка карата ырайымсыздыгын айрыкча көрсөткөн дагы бир факты. XIX кылымда Ысык-Көл өрөөнүндө жашаган манап Батыркандын 40 аялы болгон. Алардын бирин – он жети жаштагы Зуураны качканга аракеттенгени үчүн эки бутун эки төөгө байлап, экиге бөлүп салган³.

Кыргыз элинин тарыхынан маалым болгондой, кыргыз кыздары жаштайынан эле соода-сатык предметине айланган. Ч.Валиханов адилеттүү көрсөткөндөй, кыргыздарда» ... кыздарын көбүнчө алардын макулдугусуз эле өтө жаш кезинде күйөөгө узатуу салты болгон. Кээде кудалашуу балдар бешикте жатканда башталган»⁴.

Кыргыз кыздары бейкам балалык дегенди билишпеген. Ал тургай алардын жарык дүйнөгө келиши да үй-бүлөнү кубандырган эмес, себеби кыз бала мында убактылуу мүчө эсептелген, ата-эне болсо аны тезирээк күйөөгө берүүнүн көйгөйүндө болгон.

Айта кетчү нерсе – шарият боюнча кудалашуу кыздын ар кайсы курагында – бешиктеги кезинде («бешик куда»), ал эмес туула электе (бел куда) жүрө берген. Айрым учурда кошуналар же достор бирөө

¹ Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – М., 1959. – 76-бет

² Валиханов Ч. Избра. произведения. – Спб. 1904. – 256-бет.

³ Татыкбекова Ж. С. Раскрепощение женщин – киргизки до Великой Октябрьской социалистической революцией. – Ф., 1963. – 19-бет.

⁴ Валиханов Ч. Къръсътлгън эмгек. – 60-бет

уулдуу, экинчиси кыздуу болсо, экөөн унаштырып (кудалашып) коюу тууралуу макулдашкан учурлар да бар.

Ошентип, кыз өзүнө күйөө тандоо укугунан ажыраган. Кыргыздардын адаты боюнча күйөө менен колуктунун жаш айырмасы жети жаштан кем болбоосу керек. Кээде 9 жаштагы күйөөнү, 7 жаштагы келинди никелешкендигин учуратса болор эле. Албетте бул боло турган нике кандайдыр бир кокустуктан бузулуп кетпесин деген баланын ата-энесинин чочулоосунан келип чыккан чечим болгон.¹

Айрым учурда кыргыз кыздарынын тагдыры адам чыдагыс кайгылуу болгон. Шарияттын жол-жобосуна таянышып, калыңдын күчү менен бойго жеткен кызды же жаш бала же, тескерисинче, карыган киши менен никелешкен. Бул аксакалдар болсо, сөзсүз, феодалдык катмардын өкүлдөрү болгон.

Никелешүүдө укуксуз абалдагы аял ажырашуу жараянында да ошондой болгон: мындай учурда чечүүчү сөз эркекке тиешелүү эле, б.а., ал «талак!» деп койсо эле, нике бузулган.

Мындан тышкары аялды өлтүрүп же майып кылгандык үчүн кун да жарым өлчөмдө төлөнгөн. Буга байланыштуу Г. Загряжский төмөнкүчө жазат: «Аялдын куну эркекке төлөнчү кундун жартысын түзөт».

Жогоруда айтылгандай, революцияга чейинки кыргыз аялдары социалдык-экономикалык жана маданий турмушта эч кандай укукка ээ болушкан эмес. Прогрессивдүү, демократиялык маанайдагы ойчул катары Тоголок Молдо аталган маанилүү жана кабырганы кайыштырган маселени буйтап кете алган эместиги табигый иш эле. Өзүнүн «Чалга кеткен кыздын арманы», «Кыз Кенженин арманы», «Качкан кыз» аттуу ыр жана поэмаларында акын кыргыз аялдарын азаттык үчүн бел байлап чыккан жоокердей элестетет. «Жаш кеткен кыздын арманы» аттуу ырында мындай саптар бар:

Жергеден башым кемиткен,

Карабай атам оңчубу.

Жети жашар жаш бала

Жетиле күйөө болчубу?

Өз атам мага кылды кас

Өзгөчө мага боору таш.²

Ал эми «Чалга кеткен кыздын арманында» алтымыштагы аксак, бүкүрү, бирок бай абышкага зордоп баш коштурган кыздын арманы нааразылык билдирүү деңгээлине көтөрүлгөн:

Бузулсун соккон дубалың,

Болбосун асый, кунаның,

Боздотуп чалга жөнөткөн

Атама тийсин убалым.

Алты байса дубалың,

¹ Валиханов Ч. Көрсөтүлгөн эмгек. – 60-бет.

² Мурас. – 359-бет.

Ат болбосун кунаның.
Ак сакал чалга кыз берген,
Атама жетсин убалым.
Баласын сатып мал алып,
Атамдын күнү мал менен.
Канткенде өсөт көңүлүм
Какайган как баш чал менен¹.

«Карызга кеткен кыздын арманы» деген ырында соодагер,
болуш, айыл башчыларынын кылык-жоруктарын кескин айыптап,
акын төмөнкү ойлорун ортого салат:

Атбашынын сазында,
Чоко болуш башында,
Кара сакал соодагер
Болуштун келди кашына
Насыятчы карт келди
Кенжеке, мага дарткелди.

Болушу минди боз атты,
Кенжекени кейитип,
Ташкенди көздөй узатты.
Атагы чыккан Ташкендин
Жолунда кетип баратам.
Адырайган бир карттын
Колунда кетип баратам.
Жети шаар Ташкендин
Жолунда кетип баратам.
Жепирейген бир карттын
Колунда кетип баратам.²

Тоголок Молдонун талданган чыгармаларында кыргыз аялдарынын ачуу тагдыры да, каргыш тийген феодалдык заманга карата жек көрүү сезими да чагылдырылган. Аялды эрге кыңк этпей баш ийүүгө криптер кылган айрым антигумандуу каада-салттар, аялдын ар-намысын тебелөө, аны укуксуз кулдун абалына түшүрүү улуу акындын аң-сезимине таптакыр жат болгонун баса көрсөтүү абзел. Ошол себептүү кыргыз адабиятынын тарыхында дал Тоголок Молдо биринчи болуп калыңга, диний никеге жана шрияттын мыйзамдарына каршы чыккан аялдын образын жаратты.

Кыргыз аялдарынын эркиндик жана бакыт үчүн күрөшү акындын «Качкын кыз» поэмасында чагылдырылган. Чыгарманын кыскача мазмуну төмөнкүчө: 1913-жылы Ыссыккөлдүн Күңгөйүнүн букарасы Каптагай өз кызын өмүрүндө көрбөгөн кишиге калыңга сатат. Тайманбас кыз эркекче кийинип алып, үйдөн биротоло кетет.

¹ Ошондо. - 358-бет.

² Мурас - 358-бет.

Поэмада жөнөкөй кыздын акыл-эси, тапкычтыгы жана эр жүрөктүүлүгү айрыкча баса көрсөтүлөт. Ал шарияттын салт жана мыйзамдарына каршы чечкиндүү каршы чыгат, б.а., аялзаттын адамдын укугун чектөөгө нааразы болот. Тоголок Молдо аялдардын тең укуктуулугу үчүн шымаланып чыккан күрөшчү катары белгилүү. Аялдын кулдук абалы түбөлүктүү деп үгүттөгөн, аны ар жагынан басынтууга аракет кылган ислам мыйзамдарына, мусулман дининин өкүлдөрүнүн аракетине карабай акын бул иш-аракеттерге каршы чечкиндүү күрөшүү зарыл деп эсептеген. Ал жашоону сүйгөн жана жердеги турмуштун кубанычтары бардык адамдарга ачык болуусун каалаган инсан болгон. Акын өз жеринде эртеби-кечпи жакшы турмуш салтанат курушуна ишенген чыгармаларында бул идеяларды чагылдырууга аракеттенген. Элдик эркин ой жүгүртүү акындын көңүлүн айрыкча өзүнө бурган, эмгекчил калкка пайдалуу болуу үчүн ал бардык жерде өз сөзүн айтууга аракет кылган. Мисалы, өз элинин эр жүрөктүүлүгүнүн, баатырдыгынын символу болгон, эркиндикти сүйгөн кыз, Жаңылды алып көрөлү. Поэманын каарманы кулчулукту, өз коомунун аялдарды кемсинтүүчү айрым каадаларын моюнга алгысы келбейт. Тагдырга кул сыяктуу баш ийүү ал үчүн жат көрүнүш, ал үчүн эркиндикке умтулуудан бийик максат жок. Ошондуктан Жаңыл колуна курал алып, аялдын адамдык кадыр-баркын басмырлоого, аялдын ролун төмөндөтүүгө түрткү болгон ырым-жырымдарга, чет өлкөлүк баскынчыларга каршы, эркиндик үчүн күрөшкө аттанат. Баатыр кыз элди күрөшкө, рухий жана саясий боштондукка чыгууга чакырат. Бирок ал өзүнүн тилеги болгон эркиндикке жетише албады. Бул аракетке ошо кездеги коомдук түзүлүш бөгөт болду.

Белгилүү болгондой, эзүүнүн социалдык-саясий негизин, б.а., эзүүчүлүк коомду жоюу менен гана чыныгы эркиндикке жетишүүгө болот. Өзүнүн дүйнө таанымын тарыхый жана таптык жактан чектелгенине байланыштуу Тоголок Молдо мындай жыйынтыкты чыгара алган эмес. Ага карабастан Жаңылдын образында ойчул акын азап чеккен жана феодалдык коомдун мыйзамдарынын курмандыгын гана эмес ошол мыйзамдарга келишпес жана коркпос күрөшчүнү көрсөткөн. Өз элинин бактысы үчүн поэманын каарманы ар кандай курмандыкка жөндөмдүү. Дал Жаңылдын образы аркылуу Тоголок Молдо феодалдык-патриархалдык тордон кутулууга аракеттенген, эркиндикти сүйгөн кыргыз кыздарынын образын жаратты.

Прогрессивдүү, чыгармачыл ойчул катары айтылган Тоголок Молдонун социалдык-экономикалык көз караштарын талдап жатып, анын социалдык-философиялык ой толгоолорунун ошол кездеги социалдык карама-каршылыктар тарабынан тереңдетилгенин унутпоо керек.

Адам өмүрүнүн кыскалыгына кайгырса да, акын бул кубулуштан эч кандай мистико-эсхатологиялык жыйынтык чыгарбайт. Өлбөстүктү каалоодон пайда жок, өлүүгө умтулуунун да кереги жок, бирок андан чочулоонун да кажети жок, деп ырастаган Тоголок Молдо. Анын адилетүү пикиринче, «Өмүрүң өтөр-кетер желдей согуп, өткөн соң сураган менен таба албайсың»;¹ «Өлгөн киши бар болбойт»;² «Өмүр аяктаган соң, өлүмдөн коркуп не пайда».

Ошентип, ойчул акын исламдын өкүлдөрү күндүр-түндүр кулактын кужурун алып, үгүттөгөн тиги дүйнөдөгү сурак, өлүм коркунучунан элди куткаруу максатында бир катар объективдүү, тайманбас ойлорду айткан алдыңкы ойчул экендигин көрсөттү.

«Кожонун аңгемеси» аттуу сатиралык ырында Тоголок Молдо ислам дининин кызматчыларынын калпычылыгын, ачкөздүгүн ашкерелөө максатында кожонун «акырет деп алдаган алдоосуна кирбеген» жупуну, бирок акылдуу жигит тууралуу суктануу менен жазат.

Ушул эле чыгармасында акын жыл сайын кыргыз айылдарына келчү кожо жөнүндө баяндайт. Элди чогултуп алып, бейишке түшүүнү каалагандар кубаттуу Алаадан эч нерсени аябашы керек деп айтат. Ошону менен бирге кожо аталган маселе боюнча эч качан аял менен кеңешпөө керек, аларды угуунун кажети жок деп эркектерди эскертет.

«Эмгегиң зая кетпесин,
Зекет бергин малыңлан.
Катындын тилин албаңар,
Капилетке калбаңар.
Айнытат катын адамды,
Көрөсүң мындан залалды.
Катын деген түк билбейт
Алал менен арамды»

«Катынынын сөзүн уккан эркек сөзсүз кудайдын каарына калат!», - деп үгүттөйт Кожо элди. Сабатсыз калк анын бул жалганына ишенет. Бирок үгүт кызуу жүрүп жаткан учурда бир акылдуу жаш жигит кожого шылдың менен кайрылат: «Сизге, Алланын элчисине, биз толук ишенебиз. Бирок менин үйүмдө мындай чыр чыкты: мен сизге кой берем десем, катыным урматтуу кожого тай беребиз деп, - мага макул болбой жатат. Катындын тилин албасам, сизге кой, аны уксам, тай беришим керек. Эми мага кеңеш бериңиз: аялымдын сөзүнө кирейинби же жокпу?». Семиз кулунду укканда, ачкөз кожо азыр эле өзү айткан

¹ Кол жазмалар фонду Инв № 1268 - 449-бет.

² Тоголок Молдо. Чыгармалар - Ф. 1954. - 80-бет.

акылды да, шариаттык жол-жоосунунда, кудайдын амирин да унутуп, мындай жооп узатты: «Аз-аз катын сөзүнө кире жүргүн».

Ойчул акындын бул чыгармасы өзүнүн мазмуну боюнча да, ислам идеологиясына каршы чыгышы менен да, шексиз, чоң кызыгуу туудурат. Биерде Тоголок Молдо эмгекчил элдин эркин ойлоо дүйнө карамына таянганы байкалып турат.

Жупуну калктын кызыкчылыгын коргоп, акын кыргыз элдик поэзиясынын назик билерманы катары анын байлыгын кыргыз коомундагы кемчиликтерге каршы күрөшүүдө чеберчилик менен колдонгон.

Барпы Алыкулов

XX кылымдын башталышындагы кыргыз элинин социалдык-экономикалык турмушунда патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары сезилерлик даражада сакталып турган. Кыргыз айылдарындагы жалчылар негизги өндүрүш каражаттарынан (жумушчу жана продукты берүүчү жаныбарлар, эмгек куралдары ж.б.) ажырап, байлар менен кошо көчүп, алардын үй-бүлөсүн тейлеп, чарбаларында иштешкен. Бул эмгек үчүн кедей байлардын дасторконунан калган кешикти жана эскирген кийимдерди алган.

Патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы, Россиянын чет жакасындагы, анын ичинде кыргыздардын арасында өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө негизги жолтоо болгон. Кыргыздардын чарбасынын негизги тармагы көчмөн экстенсивдүү мал чарбасы бойдон калган. Бардык жерге тараганына карабастан, дагы эле көчмөн мал чарбачылыгына баш ийип, чарбанын өз алдынча тармагы катары бөлүнүп чыга элек болчу.

Падышалык бийлик тоо элинин сабатсыздыгын жана ич ара жаңжалдарын колдоп турган, ошону менен көчмөндөрдүн улут эмес, толук кандуу эл болушуна тоскоол болгон.

Жылдан жылга элдин нааразычылыгы күчөй баштады. 1905-1907-жылдардагы биринчи орус революциясынын таасири менен Кыргызстандын эмгекчи элинин да саясий активдүүлүгү ойгоно баштады.

Биринчи орус революциясы мезгилиндеги Кыргызстандын улуттук-боштондук кыймылында прогрессивдүү маанайдагы акын-демократтар кеңири эмгекчилердин кызыкчылыгын чечкиндүү жактап чыгышты. Алардын ичинен ойчул акын Барпы Алыкуловдун 1884-1949-жылдары айрыкча урмат-сыйга татыктуу. Эл арасында анын кадыр-баркы эбегейсиз бийик болгон, себеби акын өмүр бою калайык менен бирге жашаган.

Барпы Алыкулов 1884-жылы Ачы кыштагында (азыркы Жалалабат облусунун Сузак району) кедей Алыкул Замурзаевдин үй-бүлөсүндө туулган. Көптөгөн жарды көчмөн малчылар жана

дыйкандардын үй-бүлөсүндөй эле Алыкулдун үй-бүлөсү да катуу муктаждыкта, жакырчылыкта күн көргөн. Балдарын ачкачылыктан куткаруу үчүн болочок акындын атасы арзыбаган акыга байларга жалданып иштеген.

Алыкулдун балдары башка кедей балдарындай ачуу, кайгылуу тагдырды баштарынан өткөрүштү. Аларды Алыкул жаштайынан эле байларга малайлыкка жөнөтүүгө аргасыз болгон. Болочок акын сегиз жашында Назарбай аттуу байда жалданып иштей баштады. Жаш малайдын турмушу адам чыдагыс эле. Саратанда да, чилдеде да ач-жылаңач боз бала байдын малын кайтарган. Ачкалык, басмырлоо, ыза, бай жана анын урук-туугандарынын айкырыгы Барпыны дайыма коштоп жүрдү. Келечектеги көркөм сөз өнөрүнүн чеберинин ата-энесинин, туугандарынын тагдыры да ушундай азап-тозоктуу эле. Ошондуктан ушул жылдар анын эсинде терең из калтырган. Кийинчерек бала чагын эстеп, «Мен көргөн күндөр» деген ырында акын буларды айтат:

Кышкысын отун ташып алыс сайдан,
Канча жыл кордук көрдүм залим байдан.
Жокчулук, көрдүм азап, тарттым
Көрсөттү көп кордукту жүзү кара!
Суукта колум үшүйт куурап-какшап,
Бутумду суук алган, жүрөм аксап.¹

Бала кезинде акын Назарбай, Калматбай, Мадали ажы сыяктуу байларда жалчы болуп күн көргөн. Ошентип, эзүүчүлөрдүн өз башымчалыгын, бейбаштыгын жана адилетсиздигин акын жон териси менен сезген. Таптакыр сабатсыз калганына ал катуу арман кылган.

Бул жылдары ал өзү теңдүү укуксуз жана эзилген жорозолдошторунун чөйрөсүндө кайгы жана таарынычка толгон ырларды жарата баштады. Карамурзага окшогон айрым тажрыйбалуу ырчылар Барпыны өзүлөрүнүн кооптуу теңтайлашы деп эсептешип, аны эл көзүнчө көмсінтүүгө аракеттенишкен. Ушул максатта ал жаш акынды кедейлиги үчүн шылдыңдай баштады. Бирок Барпы өзүн жоготпой, Карамурзанын эрегишке чакыруусун кабыл алып, ага татыктуу жооп берди. Акындын кайтарган жообу олтургандардын жалпы каткырыгын жаңыртты. Ошентип, жаш жигит элдин таанымал акыны боло баштады. Аны ар түрдүү элдик салтанаттарга чакыра башташты, аерде жаш ырчы феодал мыкчыгерлерди, мактабай, чындыкты камтыган чыгармаларын аткарды:

Ак кымкаптап тон албайм,
Ак күмүштөн сом албайм.
Ар кимди барып бир мактап,
Ары жок ырчы боло албайм.

¹ Барпы. – Фрунзе, 1970. – 191-бет

Алтынды көрүп алданбай,
Алкымыңдан кармалбай,
Ырдай билгин жакканга¹.

Элге таанылып калган жаш Барпы айыл, конуш, жайлоолорду кыдырып, көптөгөн кыргыз жана өзбек акындары менен жолугушту. Түштүк Кыргызстандын тургуну катары ал кыргыз айылдарына жанаша жайгашкан өзбек кыштактарында болгон. Ошентип элдин жашоо шарты менен жакындан танышуу акындын дүйнө таанымын аныктады.

Элге кеңири таанымал акын болгон Барпы биринчи жолу Токтогул жөнүндө укту. Кыргыз акындарынын арасында теңи жок таланттуулугунан кабардар болгон Барпы улуу акындын ырларын өз оозунан угуп, андан чеберчиликти үйрөнүүнү каалады. Ушул тилек менен 1915-жылы Барпы атайы Кетментөбөгө барып, улуу акын менен жолугушат. Жекече таанышуудан кийин Токтогул жаш акындын талантын жогору баалайт:

Эми жок менин арманым,
Бар экен сендей ардагым.
Ырдашыңда айып жок,
Калыпка тартып койгондой.
Ырдын терме, санатын,
Сен болдуң менин канатым.
Устасы болуп жол ачсам,
Адашпай кеттиң ырыңдан.²

Бул мезгилде Сибирь сүргүнүнөн соң Токтогулда революциялык маанай ойгоно баштаган. Элдин күчү биримдикте экенин байкап, ал эмгекчилерди кошууга чакырган, себеби ушул ыкма менен эзүүнүн чынжырын талкалап, мителердин үстөмдүгү жоюларына жана бакытка жол ачыларына катуу ишенген. Акын бул жаркын күндүн элге келишин чыдамсыздык менен күтөт:

Оңолор заман биздики,
Оодарылып кылымдан.
Кутуларыбыз жарк этип,
Куруттай эзген зулумдан.
Жаркырап бизге таң атар,
Жамандар бизден адашар.
Кабарын уккам, түшүнөм,
Аракет кылган бирөө бар.
Душмандар түшөр ордуна,
Чыгарабыз теңдик жолуна.
Сүйгүлүктүү турмуштун
Түрү келер бир күнү».³

¹ Барпы Алыкулов. Чыгармалар. – Фрунзе. 1960. - 3-бет.

² Барпы Алыкулов. Чыгармалар. – Фрунзе. 1960. - 3-бет.

³ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 2-т., 1964. - 93-бет.

Албетте, жаратылышынан ойчул болгон Токтогул Барпыны акындык чеберчиликке үйрөтүү менен гана чектелбей, анын дүйнө таанымынын тереңдешине да шарт түздү. Бул тууралуу Барпынын төмөнкү сапаттары далилдүү айтып турат:

Акындардын ичинде,
Артык экен ардагың.
Керек болду иниңе
Таалим, нуска алмагым.
Таалимиң алып калсам деп,
Гана Абалы менде үмүт чоң.¹

Ошентип, Токтогул, анын социалдык-саясий темадагы кеңири белгилүү ырлары менен бетме-бет таанышкандан соң, Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгында прогресивдүү социалдык мотивдердин күчөшү байкала баштады. Анын ырлары мазмундуурак, боло баштайт жана эмоционалдуу жугудуулугу өсөт.

Ошону менен катар 1910-1914-жылдардагы Россиядагы революциялык окуялардын жана социалдык тармакталуунун, ага жараша идеялык күрөштүн андан ары курчушу ойчул акындын чыгармачылыгында чагылдырылбай калбады. Өз чыгармаларында ал феодалдык төбөлдөрдүн жаман кылык-жоруктарынын бетин ачып, эл массасынын рухий туткундалышына каршы чыккан. Бул жагдайда Барпынын социалдык темадагы ырлары айрыкча курчуп ырдалган.

Алыкуловдун чыгармалары, шек жок, эмгекчил элдин аң-сезиминин ойгонушуна түрткү берди. Анын ырлары революцияга чейинки Кыргызстандын калкын эзүчүлөргө жана жашап турган тузулушко каршы тарбиялоодо баа жеткис роль ойноду.

Улуу акын курчап турган жаратылышка жана адамга, б.а. жалпы турмушка өтө кызыккан. Албетте, социалдык-саясий кубулуштардын акынга белгилүү жактары гана анын ой жүгүртүүсүн предмети боло алган. Айлана чөйрөнү акыйкый түшүнүү максатында ал жаратылыштын өзүнө таянып туруп түүшүндүрүүгө аракеттенген.

«Аккан суу» ырында Барпы сууну түбөлүктүү, тирүү, деп атайт, б.а. суу өмүрдүн, кубаттуулуктун жана күчтүн алып жүрүүчүсү катары бааланат. Ырда төмөнкүдөй саптар бар:

"Топуракты нымдатып,
Сүзүп чыккан акан суу.
Жер астынан аңтарып,
Бузуп чыккан акан суу.
Макулуктун баарынын
Каны сенсиң, аккан суу,
Айбан менен куштардын
Жаны сенсиң, аккан суу.

¹ Мурас - 380-бет

Барпынын дүйнө карамы баео экендиги табигый көрүнүш, бирок анын ырларынын маани-маңызы ошол доордогу кыргыз коомунун жана философиялык ой жүгүртүүнүн өнүгүү баскычына жараша болгон. Анын өз мекендештерин ырым-жырымдын, түркөйлүктүн, социалдык адилетсиздиктин туткунунан бошонуусуна жардам берүүгө умтулган. Ошондуктан өз ырларында Барпы социалдык кызыкчылыктарды жергиликтүү ак сөөктөр менен жалпы көз карашта болгон мусулман дин кызматкерлерин катуу сындаган. Ал эми «Күн» деген ырында анын асмандын бул «чырагын» эч качан өчпөчү жалын катары карайт. Анын жашашы эч кандай табийгаттан сыртта турган күчкө муктаж эмес. Гелиоцентристик теорияны баео түрдө колдонуп, ал төмөнкү пикирди айтат:

Күн болбосо көрбөйсүң
Жарык дүйнө шарыны.
Күндүн нуру болбосо,
Суу күркүрөп көбөйбөйт.
Күндүн нуру болбосо,
Өсүп чие көгөрбөйт.¹

Жердеги турмуш ааламдын тырнактай эле бурчу. Андан ары акын күн түбөлүктүү жашап, эч качан жоголбойт,² деп ырастайт:

«Замандар өттүү сен калдың,
Өлбөстүккө ашкере.
Адамдар өттү сен калдың,
Түркүнсүңбү бир өзүң?»

Өз чыгармаларында Барпы жаратылыштын кооздугун, байлыгын, адамдын сулуулугун жана анын абийир, адилеттүүлүк, акыл-эс сыяктуу рухий байлыктарын даңазалаган.

Улуу акын адам эмгегинин кубатына ишенген. Ал жупуну эмгекчинин адамдарга, коомго пайда келтирген эмгегин даңктаган, ал эми зордукчул жана эзүүнү, жалганчылык жана эки жүздүүлүктү айыптаган. «Мадали ажыга», «Алдамчы эшен», «Залим хандар азабы», «Эмине бар бул жерде?», «Айт, айт десе» ж.б. чыгармаларында адилетсиздик жана укуксуздук чагылдырылган.

Барпы Алыкулов эмгекчилердин азап-тозогу жөнүндө ырдаган: кыргыз коомунун төбөлдөрүнүн жана дин кызматчыларынын калпычылыгына, ичи тардыгына, ырайымсыздыгына, адеп-ахлаксыздыгына наалат айткан. Ал бай жана манаптардын жатып ичер турмушун жек көргөн, калайык-калктын кызыкчылыгына ишенимдүү бойдон калган.

¹ Барпы Алыкулов Чыгармалар. – Фрунзе, 1960. – 66-67-бет.

² Ошондо. – 68-бет.

Ысак Шайбеков

XIX кылымдын акыры – XX кылымдын башында кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунун сересинде турган алдыңкы катардагы даанышман ойчул акындардын бири Ысак Шайбеков болгон. Акындын чыгармачылыгынын зор таасирдүү күч – кыргыз элинин турмушу менен тыгыз байланышта болуп, анын кызыкчылыгы, таламы үчүн кызмат кылгандыгында. Таланттуу ойчул-акын өз доорунда нукура элдик каада-салтты, демократиялык көз карашты коргоп, сактоо үчүн күрөшкөн. Ал турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөргө каршы талыкпай күрөшкөн. Өз замандаштары эмгек адамынын таламы үчүн жан күйгүзүп, кейип-кепчиген, алардын рухий байлыгын өстүрүүнүн талапкери болгон.

Ысак Шайбеков 1880-жылы Пишпек уездинин Чоң-Кемин айылында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте ажырап, он жашар бала жергиликтүү оокаттуу кишилердин кол алдында жалданып турмуш кечирген. Кийинчерээк. Токмоктогу Молдо Закир калпанын үйүндө кызмат өтөө менен, андан окуганды, жазганды үйрөнгөн.

Акындын чыгармачылык жолу 1908-жылдан, алгачкы кадамы Быстровка айылында кедей дыйкандардын балдарын окутуудан уланган. 1910-жылкы Кеминдеги табийгый кырсык – жер титирөө, анын кыйратуучу күчү, элдин башына түшкөн оор күндөр акындын көз карашына зор таасир тийгизди. Ошол күндөрдө анын «Зилзала» аттуу чыгармасы эл арасында кеңири маалым болду. Ал эми 1916-жылкы үркүндө кыргыздардын улуттук-боштондук кыймылынын жүрүшүндө акындын «Кайран эл», «Азган эл», «Кайткан эл» аттуу поэмалары жаралды. Бул чыгармаларда кыргыз эли өз башынан өткөргөн каргашалуу учурду гана мүнөздөбөстөн, кыргыз элинин кажыбас кайратын, чыдамкайлык касиетин, ак пейил, мейман достук, адептүүлүк сапатын, рухий байлыгын көрсөткөн. Акын жараткан чыгарма – 1916-жылы кыргыз эли басып өткөн кайгылуу жолдун күбөсү - катардагы маалымат эмес, кыргыз элинин ар бир мууну, келечек муундар үчүн коомдук-саясий кырдаалды өлчөп-өкчөп көрсөтүүчү тарыхый маалымат. Биздин оюбузча, акын өз көзү менен көргөндөрдү, болгон окуяларды даана ачык көрсөтүп, кыргыз элинин рухий мурасына баалуу салым кошту.

Ысак Шайбековдун зор талантынын, булагы, көз карашынын калыптанышынын булагы кыргыз элинин кылымдарды камтыган оозеки чыгармачылыгы болгондугун баса көрсөтүү зарыл. Анткени акын кыргыз элинин оозеки чыгармаларын зор ынтаа коюу менен угуп, Манас эпосунан, кичүү эпостордон, дастандардан үзүндүлөр айта билген.

Акындын элдик рухий мурасты терең өздөштүрө билиши,

өзүнүн коомдук турмушка карата жекече көз карашынын калыптанышына мүмкүнчүлүк берди. Анын чыгармаларында кездешүүчү коомдук турмушка карата баалуу ойлор, сунуштар социалдык маанидеги проблемаларды өз ичине ала баштады.

Тарыхый прогресс жолунда адам баласы басып өткөн жолдогу социалдык рухий байлыкты сактап калып, аны алып жүрүүчүлөр эл, анын ичиндеги акылмандар экендиги белгилүү.

Кыргыз элинин басып өткөн жолундагы патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн учурунда дал ушундай акылмандардын катарына Калыгулду, Арстанбекти, Балыкооз ж.б. кошууга болот. Ал эми Ысак Шайбеков, аны менен бир доордо жашаган ага замандаш акындарга да жогоруда аты аталган акылмандардын таасири тийбеген деп кароого болбойт.

Ысак Шайбеков окуганды, жазганды тыкан өздөштүргөндүктөн, орустун, Орто Азия элдеринин турмушундагы демократиялык идеялар менен тааныштыгы башкаларга салыштырмалуу басымдуулук кылган. Анткени орус тилинен, казак жана татар тилдерине которулган орус классиктеринин чыгармалары менен тааныштыгы болгон. Казак агартуучулары Абай Кунанбаев, Ибрай Атынсарин, татар агартуучулары Габдулла Тукай, Каюм Насыринин чыгармаларын окуп үйрөнүп, эл арасында кеңири пропагандалоочулардан болон.

Ысак Шайбековдун алгачкы чыгармалары, негизинен, өз башынан өткөргөн окуяларга байланыштуу жаралган. Ар бир чыгармасында болуп жаткан окуяларды терең, кеңири мааниде мүнөздөп, анын сүрөттөмөсүн элестүү кылып көрсөтө алган. Бирок анын социалдык маңызын талдоого караганда айрым окуяларды ачык-айрым көрсөтүү менен гана чектелген. Ысак өзүнүн чыгармаларында патриархалдык-феодалдык коомдук турмуштагы социалдык күчтөрдүн ээлеген орундарын тактоо менен, кедей топторунун басымдуу бөлүгүнүн алсыздыгын, өтө эле пассивдүүлүгүн ал эми бай-манаптардын, кыргыз урууларынын турмушунда бүткүл чарбалык турмуш-тиричиликте үстөмдүк кыла тургандыгын белгилеген. Акын байлардын, манаптардын кыргыз коомундагы ордун мүнөздөп келип, коомдук байлыкты түзүүгө күч сарптап, кол тийгизбей, ал байлыктын ээси болуп калгандыгын, эмгекчилердин эсебинен жыргал турмушта жашап жаткандыгын туура түшүнгөн. Ысак өз чыгармаларында XIX кылымдын акыры - XX кылымдын баш чендеринде кыргыз эли патриархалдык-феодалдык турмуштун кырдаалында аларды жакырчылыкка, укуксуздукка, теңсиздикке дуушар кылган айрым жеке феодалдык төбөлдөрдү эмес, социалдык топ катары жашап турган байманаптык социалдык структураны күнөөлеген. Бул көз караш боюнча, акын кыргыз коомунда социалдык саясий проблеманы чечүүдө, акын-демократ Токтогул Сатылгановга караганда да тереңирээк түшүнүктү бере алган.

Ысак өзүнүн 1916-1917-жылдарда жаралган чыармаларында «Зилзала» поэмасына салыштырмалуу патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелердин негизин тереңирээк анализдөөгө жетишкендиги байкалат. Административдик башкаруу системасындагы болуш, ыстарчынлардын, жергиликтүү феодалдык төбөлдөрдүн койгон кишиси, падышачылыктын колонизатордук саясатын ишке ашыруучулар экендигин көрсөтөт. Ал жөнүндө акын минтип жазган:

«Миң үйгө бир манапты болуш кылган,
Бай-манап жакшы жерди конуш кылган.
Көңүлүнө жаккан жерди бекитишип.
Кедейди келтирбестен көнүш кылган.

Шайлаган жүз койлуудан ыстарчын деп,
Түшкөндө казына акча кыстырсын деп.
Бир кедей салык акча таппай калса,
Буйругун ыстарчындын кылчу эле эп.

(«Кайран эл»)

Акын өзүнүн белгилүү «Кайран эл» аттуу поэмасында кедейлердин жакырдыгынын күчөшү жергиликтүү бийлик ээлеринин адилетсиздигинин натыйжасы экендигин туура түшүнгөн.

Ал көрүнүштү мындай эскерет:

Айлына байдын уулун бий шайлаган,
Жесир доо, чатак болсо ал «Жайлаган»
Бир кедей чыгым таппай кечиктирсе,
Мойнуна абак кесип, сотко айдаган. («Жазгыч акындар»)

Акын чеберчилик менен коомдук турмуштун жалпы мүнөзүн туура сүрөттөй алган. Кыргыз элинин реалдуу турмушун мүнөздөп келип, Ысак эмгек адамынын өз башынан өткөрүп жаткан кыйынчылыктарын, оор турмушун көрсөткөн. Ал өзгөчө кедейлердин сабатсыздыгына, караңгылыгына, турмушатгы пассивдүүлүгүнө кайгырган. Падышачылыктын колониялык саясатын, эзүүсүн улуттук мааниде эмес, социалдык аспектиде түшүнгөн.

Ысак Шайбеков колонизатор жана баскынчылар менен жергиликтүү калктын ортосунда бирин-бири түшүнүү, бекем байланыштын түбөлүктүү болуп кетишине ишенген эмес жана алар бири-бирине ар кандай кырдаалда карама-каршы сезимде кала берерине көзү жеткен. Өзүнүн бул оюн Ысак бир эмес, бир нече жолу кайра-кайра эске салган, ал тургай Совет бийлигинин жылдары ичинде жазылган чыгармаларында да кайрылгандыгы белгилүү. Өзгөчө өзүнүн «Азган эл» поэмасында падышачылыктын колонизатордук саясатына өтө кыжырдангандык пикирлерин айткан. Орус падышачылыгы колониялык ырайымсыз саясатты кыргыз элине гана эмес башка коңшу элдерге да каршы жүргүзүп

жаткандыгына кыжырданган Ысак өзүнүн акындык чеберчилиги менен кош зомбулуктун алдында калган өз элине аз да болсо жөлөк болууга аракеттенген.

Кыргыз коомчулугунда ушул учурга туура келген феодалдык системанын ыдырай башташы кыргыз элинин кош кабат эзүү алдында, жергиликтүү феодалдык төбөлдөр менен Кокон хандыгынын кол алдында болгондугу аркылуу түшүндүрүүгө негиз бар. Кокон хандыгынын үстөмдүгү астында кыргыз эли үзгүлтүксүз болуучу уруулук кагылышуу, мезгил-мезгили менен боло калуучу чабыштар элди мөгдүрөтүп, турмуш-тиричилигин оор абалга дуушар кылып турган. Ушундай татаал шартта, Кокон хандыгынын жоюлушу, анын ордуна күч-кубаттуу орус империясынын карамагында болуп калуу кыргыз элинин турмушунда маанилүү өзгөрүштөрдү алып келгендигин айтпай коюуга болбос.

Ысак Шайбеков тарыхый чындыкты элестүү түрдө мүнөздөп: «Кыргыз элинин куралдуу кыймылынын башкы себеби падышачылыктын ырайымсыз-колониялык саясатынын натыйжасы», - деп көрсөткөн. Акындын терең түшүнүгү боюнча падышачылыктын бул саясаты орус байларынын кызыкчылыгы, жергиликтүү бай-манаптардын таламдарына ылайык келип чыккандыгын айтат.

Анын ыр саптарынан:

«Чыдабай бул бул зордукка каршы бастык,

Айры, чочмор, найзачан согуш ачтык», - деген («Жазгыч чечиндүү сөздөрдү окуйбуз.

Кыргыздар Россия империясынын составына киргенден кийин, падышачылык жергиликтүү калктан улам салыктардын суммасын, түрүн көбөйтүп, түшүмдүү жерлерди ээлеп алууну күчөттү. Падышачылык өкмөт көчмөн кыргыздардын жерлерин мамлекеттин менчиги деп жарыялады. Ошол негизде керек болгон учурда жерлерди токтоосуз тартып алууга мүмкүн экендиги көрсөтүлгөн.

Натыйжада кыргыз жеринин кыртышы бай зоналары падышанын чиновниктерине – бай казактарга, кыргыз байлары, манаптарынын ээлигине, өтө баштады. Жерсиз калган кыргыздар байлардын, манаптардын, орус чиновниктеринин карамагында арзан жумуш күчүн түзгөн батрактарга айланды.

Өзгөчө падышанын, империянын карамагында турган элдерден падышалык армиянын тылдагы кара жумуштары үчүн мобилизациялоо жөнүндөгү жарлыгы карапайым калкты коогалаңга түшүрдү, нааразылык, кыжырдануу кыска мөөнөттө чоң регионду каптады. Айрыкча бай-манаптардын балдары армияга өз ордуна башка брөөлөрдү жалдап жиберүү укугуна ээ болушу кыжырданууну ого бетер күчөттү. Демек, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр социалдык-философиялык ой-жүгүртүүгө таасирин тийгизди.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Чоротегин Т. Махмуд Кашкари жана анын «Аивану Лугати ат – түрк» сөз жыйнагы.
2. Кляшторный С. Эпоха Махмуда Кашкари. (сов. Тюркология Касымжанов А.Х. Мажидинова Д.М. Очарования знания. -Ф., 1990-ж.
3. Мукасов С. Традиции социально-философской в духовной культура кыргызского народа. -Бишкек 1999-ж.
4. Мурас. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
5. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. Кыргызстан маданияты. 1990. 10-май.
6. Калыгул, Казыбек (Казалдар). – Б., 1992.
7. Калыгул Бай уулу. – Б., 1992.
8. Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы. – Б., 1998.
9. Асан Кайбылда уулу. Күү баяны. – Бишкек, 2000.
10. Арстанбектин «Тар заман» Күү баяны. – Бишкек, 2000, 301-309-б.
11. Арстанбек. – Бишкек, 1994.
12. Юнусалиев Б. Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелериҮҮ Ала-Тоо, 1989. №12.
13. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Зар заман. Ала-Тоо, 1990. №1.
14. Юнусалиев Б. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Поэмалар. Ала-Тоо, 1990. №2.
15. Молдо Кылыч. (Казалдар). – Фрунзе, 1991.
16. Жаныбекова В. Молдо Кылыч – доор жарчысы. – Ош, 2000.
17. Жаныбекова В. Залкар ойчул-акындардын чыгамаларындагы үндөштүк. – Ош, 2000.
18. Молдо Кыргыз медресесиндеги ырлар жыйнагы К. Рыскулов. - Ала-Бука, 1997.
19. Замана. – Жалал-Абад шаары, 1995.
20. Какеев А. «Нурмолдонун философиясы» Кыргыз Туусу, 1998.
21. Жеңижок. Кыргызстан. – Фрунзе, 1982.
22. Барпы. Кыргызстан. - Фрунзе, 1972.
23. Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул. - Фрунзе, 1991.
24. Итигулова Ж. Даанышман Мударис. - Ош, 2001.
25. Тоголок Молдо. Чыгармалар. - Ф., 1954.
26. Кыргызстандын тарыхы, 1-т. - Ф.
27. Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. – М. – Л.: Гос. муз. Изд. 1952.

28. Койчуманов Д. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо – Ф., 1964.
29. Нарынбаев А.И., Қалпетходжаева С.К. Мыслители Центральной Азии и их последователи. – Б., 1997.
30. Татыбекова Ж.С. Раскропощение жен. Кирг. ВОС революции изд. АН. 1963.
31. Истории Кирг. Т. 1. с. 481
32. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1964.
33. Антология педагогической мысли Киргизской ССР. – М.: Педагогика 1988.
34. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый – маданий байланыштары. – Б., 1990.
35. Чукубаев А. Токтогул. – Ф., 1958.
36. Айтманбетов Д. Школьное дело в Түркестане. – Ф., 1963.
37. Жамгырчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – М., 1959.
38. Богданова М. Токтогул Сатылганов. – М., 1960
39. Байходжаев С. Жазгыч акындар. – Фрунзе, 1959.
40. Шайбеков Ы. Кайран эл. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975.
41. Үркүн. – Бишкек, 1993.
42. Солтоноев Б. 1916-жыл Кыргыз көтөрүлүшү. – Бишкек, 1993.
43. Маленов Б. Крупный представитель акынов-писменников и к столетию со дня рождения Ы. Шайбекова. – Фрунзе, 1980.
44. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар. – Ош, 1996.
45. Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Фрунзе, 1960.
46. Барпы Алыкулов. Чыгармалар. Бир томдук. – Фрунзе, 1970.
47. Капаров А. Наймандын Молдо Ниязы. Ош жаңырыгы. – 1994.01.03.
48. Юнусалиева Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. В кн.: Тюркологические исследования. – Фрунзе: Илим, 1970. 50-б.
49. Молдо Нияз. Санат дигарасттар ҮАрап тамгасындагы эски жазмадан азыркы тамгага Р.Зулпукаровдун көмөгү менен көчүрүлгөн. Китеп кылып түзгөн жана баш сөзү менен сөздүктөрүн, кошумчаларын жазган Омор Сооронов. -Б., 1993. 38-б.
50. Жогорку китептин 117-бетинде.
51. Жогорку китептин 43-бетинде.
52. Жогорку китептин 47-бетинде.
53. Калыгул Бай уулу. Акыр заман ҮМурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч; Алдаш Молдо, Жеңижок, Токтогул жана башкалар.

- Түзгөн М.Абдылдаев. -Фрунзе, 1990, 34-б.
54. Арстанбек Буйлаш уулу. Тар заман. ҮМурас ... 37-б.
 55. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Зар заман. ҮМурас... 49-б.
 56. Молдо Нияз. Санат дигарасттар. 16-б.
 57. Плоских В.М., Галицкий В.Я. Тропою первопроходцев. –Фрунзе: Кыргызстан, 1973. 5-б.
 58. Молдо Нияз. Санат дигарасттар... 101-б.
 59. Жогорку китептин 34-бетинде.
 60. Жеңижок. Ырлар. -Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
 61. Мурас. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
 62. Жаныбеков Ж. Вопросы этики в произведениях акына-мыслителя Женижока. ҮҮ Из истории социально-философской мысли народов Востока. - Фрунзе: Кыргызстан, 1989.
 63. Жаныбеков Ж. Кыргыз ойчулдары (Кыргызские мыслители). - Ош, 2004.
 64. Залкар акындар. Жеңижок. 2-том. - Бишкек: Шам, 1999.

IV БАП

Кулматов Н.-философия илимдеринин кандидаты, доцент, илимге эмгек сиңирген ишмер.

Кыргыз элинин чыгаан философтору

Асылбек Алтмышбаев

Асылбек Алтмышбаев 1912-жылы Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районундагы Шалбаа кыштагында туулган. Орто билимди ошол жердеги мектептен алып, мугалимдик кылып кедей-кембагалдардын балдарын агартууга катышкан. 30-жылдардагы ушундай агартуучулук иш-аракеттин маани-маңызы даңазалуу жазуучу Чыңгыз Айтматов Дүйшөндүн образын таамай чагылткандан улам кеңири белгилүү. А.Алтмышбаев 1937-1939-жылдары Советтик Армияда кызмат өтөгөн. 1942-жылы Кыргыз педагогикалык институтунун тил жана адабият факультетин бүтүргөн. Ушундан кийин бул кишиге ак жол ачылып, улам бир мартабалуу жооптуу кызматка көтөрүлүүнүн тилкеси башталган. Чү дегенде эле көзгө урунуп, Совет убагында эң кадыр-барктуу жана таасирдүү саналган Кыргызстан коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин аппаратында иштей баштаган. 1948-жылы КПССтин Борбордук Комитетинин алдындагы коомдук Илимдер Академиясын бүтүп, Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин республикалык партия мектебинин философия кафедрасынын башчысы (1948-1949), СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын тил, адабияты жана тарых институтунун директору (1949-1950), ошол филиалдын Президиумунун төрагасынын биринчи орун басар (1950-1952), Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин илим жана маданият бөлүмүнө башчы (1952-54), Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын вице-президенти, философия жана укук институтунун директору (1954-66), ага илимий кызматкери (1966-75), 1975-жылдан ошол эле институттун директору болуп иштеген. 1973-жылдан СССРдин философиялык коомунун Кыргызстандагы бөлүмүнүн, 1960-жылдан республикалык «Билим коомунун төрагасы» сыяктуу кызматтарды аткарган.

Ушунча партиялык жана илимий жооптуу кызматтардын оор жүгүн А.Алтмышбаев абийирдүүлүк менен көтөрүп жүрүп 1987-жылы көз жумду. Ал киши философиялык кесиптин аксакалы болуп саналат. Анткени бул тармакты биринчи болуп баштоо мүмкүнчүлүгү Асылбек Алтмышбаевдин үлүшүнө туш келген. Ошондой эле

философия илимдеринин кандидаты (1948), доктору (1960) деген илимий даражаны алгач баштап алган. Илимий наамдын туу чокусу – академикке жетишүү (1954) да ал кишинин тагдырына адегенде туш келген. Албетте, мындай бийик наамдар окумуштууга өзүнөн өзү келе калган жок. «Агыны катуу суу кечип, ашуусу бийик тоо ашып, бел майышкан жүк көтөрүп» дегендей машакат тартуу, баш катырып изденүү аркылуу келди. Академик көп жылдар бою эл-журттун камын көрүү ишине да активдүү катышкан. СССР Жогорку Советине жана Кыргыз ССР Жогорку Советине депутат болуп шайланып, нечен ирет мамлекеттик масштабдагы иштерге аралашып, коомдук башталыштардагы иштерди илбериңкилик менен аткарган. Республикалык «Билим коомун», СССР философиялык коомунун Кыргызстандагы бөлүмүн жетектеген. Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын философия жана укук институтун уюштурууга түздөн-түз киришкендиги өзгөчө белгилөөгө татыктуу. Бул - окумуштуунун коомдук ишмердигинин айрым жактары. Ал эми анын илимий чыгармачылыгы атайлап сөз кылууга арзыйт. Анткени академиктин жазган эмгектеринин дээрлик баары титулдук улуттун рухий жана маданий турмушунун өнүгүү закон ченемин иликтөөгө багытталган. Бул тема бүгүн да актуалдуу маселелердин бири. Ошондуктан анын көп кырдуу жагын четинен алып чечмелеп туруу - патриоттуулукту көргөзүүнүн бир ыкмасы. Демек, илимпоз тапталбаган жол, өзгөчөлүккө ээ илимий ыкма тапкан. Бул жагынан алганда ал өзүнчө бир илимий мектептин баштоочусу. Академиктин топ окуучулары да ушундай багыт алып, анын жолун жолдоодо. Бул болсо көптөгөн илимий, массалык маалымат кызматкерлерине жергиликтүү шарттын өзгөчөлүгүн эске алып, саясий-идеялык иш жана илимий изилдөө жүргүзүүгө жардам берет.

Чынында окумуштуу кыргыз элинин коомдук-философиялык жана саясий ой-пикирлеринин, маселелерин иштеп чыгууда маанилүү салым кошкон. Кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин илгертен берки өнүгүү жолун аныктоого аракет жасаган. А.Алтмышбаевдин китептеринин баары орус тилинде жазылганы менен, кыргыздын колго кармалбаган, көзгө көрүнбөгөн, сезимге анчалык урунган, өзүнчө эле бир жаткан татаал рухий дүйнө - аң-сезим чөйрөсүнүн панорамасын аздыр-көптүр көз алдына тартууга бел байлаган. Болгондо да тиягы Орто Азия, биягы кыргыз элинин аң-сезим, маданий мурастарынын өнүгүшүнүн өзгөчөлүгүн биринчилерден болуп аныктап көргөзүү аракетинин өзү эле машакаттуу иш жана кыргыз философиясынын тарыхында белгилүү орунду ээлейт. Мисалы, чыккан китептеринин аталышы эле каралган маселенин олуттуулугун жана жергиликтүүлүгүн айгинелеп турат:

1. «Некоторые особенности формирования и развития социалистической культуры народов Советского Востока», 1958;
2. «Некоторые пережитки в сознании людей Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними», 1958;
3. «О некоторых особенностях формы перехода народов Средней Азии к социализму», 1959;
4. «Ленин и пропаганда марксизма в Киргизии», 1967;
5. «Октябрь и развития общественного сознания кыргызского народа», 1980;
6. «Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии», 1985.

Бул монографиялык эмгектер философтук кесипке алгачкылардан болуп ээ болгон автор тарабынан жазылып, аталган теманын андан ары уланышына өбөлгө түзгөн.

Азиз Салиев

Кыргызстанда философияны кесип кылуу саамалыгы 40-жылдын аяк ченинен башталган. Кыргыз улутунан биринчилерден болуп бул кесипке Азиз Салиев ээ болгон. Ал киши 1925-жылы 10-ноябрда Ысык-Көл областынын Тоң району, Тоң айылында мугалимдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Ошол жердеги мектептен окуп билим алган. Жаш курагы Ата Мекендик согуш мезгилине туш келгенден улам башынан аягына чейин ага катышып (1942-45), оор жарат алып кайткан. Согуштун азап-тозогун көрүп башы бышкан жаш жигит окууга жигердүүлүк менен киришип, 1947-жылы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык институтунун орус тили жана адабияты факультетин, андан кийин Бүткүл союздук Илимдер Академиясынын философия институтунун аспирантурасын бүтүргөн. Өз убагында актуалдуу тема боюнча диссертация жактаган.

50-жылдардын башында Кыргыз мамлекеттик университетке ага окутуучу болуп келген. Орто бойлуу, өңдүү-түстүү, жарашыктуу кийинген, орусча таза сүйлөп, тилинен чаң чыккан жаш жигиттин лекциясы болгондо, студент эместер да келип зал толуп кетчү эле деп замандаштары ушул убакка чейин эскеришет. Көп өтпөй көзгө урунуп, ошол кезде кадыр-барктуу эсептелген Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин алдындагы республикалык партиялык мектептин философия кафедра башчысынын милдетин аткарган (1951-53). Кыргызстан жазуучулар союзундагы ич ара ыйкы-тыйкыны токтотуу максатында анын терегалыгына көргөзүлүп, бир нече жыл үзүрлүү иштеген (1953-60). Бул мезгилде ал далай таланттарды алга сүрөгөн. Ошондой эле 50-жылдардын башында «Манас» дастанына арналган талкууда, кийинчерээк Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жөнүндө дискуссияда жана 1959-жылы жазуучулардын съездинде К.Тыныстановдун ишмердигин баалоо боюнча чыгып сүйлөп, калыстык менен кароону сунуш кылганы көңүлгө алынган.

Ал эми илим жаатында болсо окумуштуу өзүн терең теоретик катары көргөзө алды. Анткени ал «Жизнь в стихах» (1960), «Что такое мысль?» (1970–1971), «Мышление как система» (1974), «Человеческая психология и искусство» (1980), «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес» (1982). «Человек входит в мир» (1983), «Умственная жизнь и мышление в образах» (1981), «Разум и время» (1986), «Учение о мысли» (2000) сыяктуу ондогон фундаменталдуу эмгектердин автору. Ошондой эле «Наука разоблачает религию» (1964), «История киргизского искусства» (1972), «Изобразительное искусство Киргизии» (1976), «Национальное и интернационально в искусстве» (1973), «Искусство и человек» (1980) жыйнактарынын түзүүчүсү жана редактору.

А. Салиевдин философтук дарамети, ой чабыты 2000-жылы чыккан «Учение о мысли» деген фундаменталдуу жаңы китебинде өзгөчө көрүнөт. Анткени анда көп жылдан бери жан дили менен иштеп келаткан ой деген түшүнүктү дагы голук аныктап – өнүктүрүү, ар кыл мүнөздө конкреттештирүү, кайсы бир мурунку аныктамаларды тактоо жана жаңылоо аракети жасалган. Ошондой эле эксперименталдык психологияны жана мээнин иштешин изилдөөнүн негизинде ойдун табиятына жеткилең мүнөздөмө жана логикалык концепциялар жана категориялар берилген. Китептин аягында акыл турмушунун жалпы жана конкреттүү фактыларын камтыган он тиркеме – макалалар бар.

Жалпылап айтканда, А.Салиевдин жогоруда сыпатталган монументалдуу эмгектери Кыргызстандагы жана андан тышкары жактагы философиялык адабияттардын көзгө басаары деп айтуу аша чапкандыкка жатпайт. Анткени анда Аристотель, Аль-Фараби, Кант, Гегель, Сеченов сыяктуу улуу окумуштуулардын көз караштарын кыскача талдоо аркылуу изилдөөгө алына элек ой феноменин ар тараптуу кароого өткөнү - кийинки философиялык адабияттар үчүн үлгү болоордук ыкма.

А.Салиевдин идеялары профессионалдык философтордун гана эмес, психологдордун, искусство таануучулардын, педагогдордун жана башка азыркы билимдер тармагынын өкүлдөрүнө да олуттуу таасир тийгизүүдө.

Аскар Какеев

Аскар Какеев 1935-жылдын 10-декабрында Чүй районунун Көгети айылында туулган. Борбор шаардагы А.С.Пушкин атындагы №5 орто мектебинде окуган. 1958-жылы Кыргыз мамлекеттик университеттин биология факультетин бүтүп, эки жыл ушул тармак боюнча иштегенден кийин 1960-жылы Кыргыз Илимдер Академиясынын аспирантурасына кирип философия боюнча адистешкен. Алгачкы кесиби табият таануу жагынан болсо да,

илимий кызыкчылыгы гуманитарлык тема жагына ооп, кыргыздын социалдык-философиялык ой-пикиринин тарыхын иликтөөгө баш-оту менен кирет. Ошондон баштап ушул маселе боюнча кандидаттык, докторлук диссертацияларды жактады, ондогон фундаменталдуу эмгектерди жаратып, илимий наамдын туу чокусу эсептелген академиктикке татыктуу болду. Анын «Марксистско-ленинская мысль в Киргизии» (1981), «О новых аспектах изучения истории общественной мысли в Киргизии» (1991), «Исторические этапы развития марксистской философии в Кыргызстане», «Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы» (1995) сыяктуу монографиялары Кыргызстандагы көйгөйлүү проблемаларга арналган.

Мамлекеттик бийликтин бийик чокусундагы кызматты да билгичтик менен бир нече мезгил аткарып жүрүп, ар кандай масштабдуу иштерге аралашты, өлкөнүн ысык-суугуна ортоктош болду. Андан соң анын кесибине жакын, маанилүү тармактардын бири – билим берүү, илим жана маданият министри болуп дайындалган. Бул тармакты өзү иштеп жүрүп ичинен билгендиктен, анын бир топ жактарын туура нукка багыттаган.

Ар тармактагы жооптуу иштерде жүрүп, башы бышкан кыраакы жетекчи «ашка жүк, башка жүк» болгон артыкбаш кызмат орундарын, бир-бирин кайталаган окуу предметтерин аныктоодон иш баштаган. Проректорлор менен айрым окуу тармактарынын директорлорун кыскартып, андан түшкөн каражаттарды окутуучулар менен студенттерге калыс бөлдүргөн.

Окуу программасын жаңылантуу, компютерлештирүү жагын караштырып, ишке ашыруунун камын көргөн. Көбүнчө абстракциялык түшүнүктөр менен алп урушкан философия жаатын да турмушка жакындатуу аракетин көргөн. Бардык илимдер боюнча окуу процессин оң жолго салууну талап кылган. Бул университет өлкөдөгү көзгө басар жогорку окуу жайлардын бири болгондуктан, таалим-тарбияга таасир берүүчү коомдук иш-чаралардын көбүрөөк өткөрүлүшү максатка ылайыктуу. Мындай аракеттерге ректор кайдыгер карабай, кайра көзөмөлгө алып, саясий-идеялык багыт берип турган. Ошондуктан бул жаатында да жагдай жаман эмес, эсте каларлык урунттуу окуялардын элеси көз алдыга көбүрөөк тартылып турса, жаштардын аң-сезимине жетерлик таасир берери ырас. Академик А.Какеев миңдеген жаштарды окутуунун жана тарбиялоонун оор жүгүн алып күнү-түнү алп урушуп жүрсө да, изилдөөчүлүк калыбынан жазбай улам бир салмактуу эмгек жаратып, ара-чородо ар түрдүү олуттуу ой-толгоолорун мезгилдүү басма сөз бетине жарыялап көпчүлүктүн көңүлүн бурууда. Айрыкча азыркы коомдун өнүгүп-өсүү тенденциясын, демократиялык процесстердин өйдө-ылдыйын ачып көрсөтүү аракети баса айтууга татыктуу. Ошону менен бирге философия илиминин тарыхчысы

катары ал кыргыз элинин Нурмолдо, Молдо Нияз, Алдаш молдо, Солтоноев, Жолдошов сыяктуу тарыхта аты калган айтылуу инсандарынын рухий мурастарын изилдеген.

Коомдук ишмердигине илимий изденгичтиги айкалышып, А.Какеевдин 2002-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болушу да анын ак эмгегинин бир далили болуп саналат.

Аманбек Карыпкулов

Аманбек Карыпкулов 1939-жылы Талас областынын Талас районундагы Кара-Суу айылында туулуп, ошол жердеги орто мектепти бүтүргөн. 1962-жылы Каракол шаарындагы педагогикалык институттун орус тил факультеттин бүтүрүп, эл агартуу тармагында иштеген. 1967-жылы Кыргыз мамлекеттик университеттин аспирантурасын аяктап, философия илими боюнча кандидаттык диссертация жактаган. Ошол эле университетте окутуучу болуп жүрүп, коомдук иштерге активдүү катышкан. Ал Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин инструктордук кызматына алынган. Ошондон баштап бул адам жогорку окуу жайлар боюнча бөлүм башчы, идеологиялык катчы болуп кыйла мезгил иштеген. Ошондуктан бул тармакты «коондун жатагына» чейин билип алып жетекчилик гана кылбастан, аны илимий жактан изилдеп, бир топ эмгектерди жазган, эл агартуунун социалдык проблемалары боюнча 1983-жылы Москвада доктордук диссертация жактаган.

Ал кыргыз энциклопедиясына баш редактор болуп иштеген учурунда анын ар кандай көйгөйлүү иштерин билгичтик менен жөнгө салып, улам бир томдорун өз убагында жана сапаттуу чыгарылышына ыңгайлуу шарт түзүүгө жетишкен. «Кыргызстан» деген чоң томдуктун чыгышына мүмкүнчүлүк түзө алды. 1996-жылы А.Карыпкулов мамлекеттик телерадиокомпаниясынын президенттигине шайланат. Көтөргөн жүгү, алган чабыты, ийкемдүүлүгү боюнча бул мекеме бүгүнкү күндө Кыргызстандагы маалыматтардын башкы структурасы болуп калды. Жаңы кылым эшик кагып, босогону аттаганы турган мезгилде талап күчөп, ага шайкеш болууга, мезгил менен арымдаш, укуктук мамлекет талабын аңдап билүүгө жасалган аракеттер ачык көрүнүүдө. Мунун натыйжасында эфир ар түрдүү болуп, калайык-калктын кеңири кызыкчылыгы кыйла канааттандырыла баштады. Радио, теле берүүлөрдүн көлөмүнүн көптүгү, тематикалык спектринин кеңдиги, информациялык материалдардын ар түрдүүлүгү артып, калайык калктын кадырлоосуна ээ болууда. Ал эми А.Карыпкулов баштаган жетекчилер телерадио корпорациясынын чыгармачыл жамаатына жаңыча багыт берип, алардын үзүрлүү иштөөсүнө шарт түзүп, мекеменин материалдык-техникалык абалын жакшыртууга

багытталган иштиктүү аракеттерди жүргүзгөн. Жалпылап айтканда, А.Карыпкулов, бир жагынан интеллектуал катары радио уктуруу менен теле көрсөтүүлөрдүн аналитикалык мүнөздө болушун талап кылса, экинчи жагынан окумуштуу катары кесиптештерине шарт түзүп, бир канча илимий рубрикаларды уюштуруп, ага аттуу-баштуу илимпоздорду тартууга мүмкүнчүлүк түздү. Илимдин ар кыл багытын ичине камтыган көрсөтүүлөр көпчүлүктүн купулуна толуп, кызыгууну күчөттү. Деги, окумуштуунун массалык маалымат каражаттарынын маанилүү чөйрөсүндө жүргөнү илим үчүн, айрыкча анын жетишкендиктерин пропагандалоо ишинде баа жеткис көрүнөт. Анткени илимдин ысык-суугуна күйүп, дайыма аралашып жүргөн киши анын сырын, жөн-жайын ичинен билип, кадырлап, барктап, адекваттуу түрдө чагылтканга өбөлгө түзөт.

Аманбек Карыпкулов мындай натыйжалуу саясий ишмердиги менен катар илим жаатына аралашкан отуз жылдан ашыгыраак мезгилден бери кандидаттык, докторлук диссертациялардан башка 100гө жакын илимий эмгектердин, 8 монографиянын автору болду. Эл агартуу системасы менен идеология жаатын уюштурууда да үзүрлүү иштеди. Анын илимий чыгармачылыгы жогору бааланып, 1974-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, 2000-жылы академик болуп шайланган.

Азиз Нарынбаев

А.Нарынбаев 1924-жылдын 24-апрелинде Кашкардан Каракол шаарына көчүп келген набайчынын үй-бүлөсүндө туулган. Үйдө баланы уйгурдук каада-салттардын, ыймандык сапаттардын нугуна тарбиялоого көп көңүл бурулган. Ал 1931-1938-жылдардын аралыгында Каракол шаарындагы Нариман атындагы мектепте, андан кийин ошол шаардагы М.Горький атындагы педагогикалык орто окуу жайында окуп, аны 1941-жылы бүтүргөн. Ошол эле жылы Фрунзе шаарындагы педагогикалык институтка кирген. Бирок 1942-жылы өз каалоосу менен Ата Мекендик согушка суранып кетип, 1945-жылы оор жараттан экинчи топтогу майып болуп үйүнө кайткан. Ошондон бери жараттан жабыркап келет. Анткен менен алдуу-күчтүүлөрдөн кем калбай рухий турмуш майданында талыкпай алп урушуп келгени келген. 1947-жылы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктап, алгач ошол эле институтта тарых сабагы, кийинчерээк философия предмети боюнча мугалим болуп иштеген.

1950-52-жылдарда ал Москвадагы Ломоносов атындагы университеттин философия факультетинин аспирантурасында окуган. Ошол жерде «Социалисттик улуттардын калыптанышы жана өнүгүшүндөгү советтик мамлекеттин ролу» (кыргыз социалисттик улутунун мисалында) деген темада философия боюнча кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. 1953-жылы доцент деген илимий наамга ээ болгон. А.Нарынбаевдин окумуштуу катары

калыптанышына профессорлор К.П.Ярошевский (Томск) жана Ш.М. Герман (Москва) өзгөчө роль ойногон. Профессор бул окумуштуулардын өзүнүн чыгармачылыгына тийгизген таасири тууралуу дайыма жылуу пикирлерди айтып келет.

1953-жылдан 1968-жылга чейин А.Нарынбаев Кыргыз Республикасындагы жогорку окуу жайларда ага оқучу, доцент, кафедра башчысы, декан жана сырттан окуу институтунда ректор болуп иштеген.

1968-жылдан Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын философия жана укук институтунда сектор башчысы, 1977-жылдан ушул күнгө чейин ошол илимий мекеменин алдындагы философия кафедрасынын башчысы болуп иштеп келет. 1970-жылы бул окумуштуу «СССРде коммунизмди куруу мезгилинде улуттук мамилелердин өнүгүш мыйзам ченемдери» деген темада докторлук диссертация жактаган. 1979-жылы ага профессорлук наам, ал эми 1989-жылы Кыргыз Илимдер Улуттук Академиясынын мүчө-корреспонденти деген бийик илимий наам ыйгарылган. 1994-жылдан тартып Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери, ардактуу академик (2002-жыл).

Мындай даңазалуу даражалар 250дөн ашык илимий, илимий-методикалык, анын ичинен 17 китептин, бир канча методикалык колдонмолордун жарык көрүшүнүн натыйжасы экендиги талашсыз. Профессор А.Нарынбаевдин илимий ишмердүүлүгү негизинен эки маанилүү маселеге, тактап айтканда, Борбордук Азия республикаларындагы улуттардын өнүгүшү, улуттук мамилелер, уйгурлардын жана кыргыздардын коомдук-философиялык ойлорун изилдөөгө багытталган. Илимпоздун илимий изилдөөлөрүнүн баалуулугу уйгурлардын коомдук-философиялык ойлорунун өнүгүш маселелерин алгачкы болуп талдоого алгандыгы менен түшүндүрүлөт. Автордун эмгектери Кыргыз Республикасынын аз сандагы элдеринин рухий маданиятынын өнүгүшүнө кошкон маанилүү салымы болуп саналат. Бул китептерде Орто Азиядагы, ошондой эле чыгыш түркөстандык уйгурлардын материалдык жана рухий турмушунун көптөгөн аспектилери, байыркы жана орто кылымдагы уйгурлардын көз караштары, коомдук философиялык ойлордун өнүгүү өзгөчөлүктөрү, XX кылымдын 30-40- жылдарындагы уйгур акындарынын агартуучулук идеялары тыкан талданат.

Кыргыз элинин бүгүнкү проблемалары да Нарынбаевдин илимий чыгармачылыгында кыйла орунду элейт. Мисалы, 2000-жылы анын «Возникновение и развитие философии как науки в Кыргызстане» деген китеби чыгып, анда философиянын Кыргызстанда пайда болушунун өбөлгөлөрү, кыргыздардын демейдеги аң-сезимин, илимий-теориялык маселелерди изилдөөнүн негизги багыттары азыркы илимдин конкреттүү көрүнүштөрү аркылуу ишенимдүү далилденет. Бул гана эмес, анын башка эмгектеринде да кыргыз философиясынын маанилүү маселелери каралат. Ошондуктан А.Нарынбаев эки элдин тең болгон көрүнүктүү илимпоз баарынын сүймөнчүлүгүнө ээ.

Асанбек Табалдиев

Ал Нарын областынын Тянь-Шань районундагы Жерге-Тал айылында 1935-жылдын 25-январында туулган. 1952-жылы Нарын педагогикалык окуу жайын, 1957-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетин бүтүргөндөн кийин ошол университеттеги философия кафедрасында 1957-59-жылдары лаборант болуп иштеген. 1959-жылы аспирантурага кирип, 1963-жылы философия боюнча кандидаттык диссертация коргогон. 1962-жылдан тартып мамлекеттик университетте окутуучу, 1964-жылдан 1973-жылга чейин тарыхый материализм кафедрасына башчы болгон. 1971-жылы докторлук диссертация жактаган.

А. Табалдиевдин илим жаатында калтырган изи да илбериңкилик менен уланып келет. Ал тарыхый материализм жана социология боюнча белгилүү адис болгон. Анын илимий эмгектеринде улут жана улуттук мамилелер, улут маселесиндеги эки тенденция, кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин мыйзамченемдери изилденген. 1971-жылы социологиялык изилдөөлөрдүн негизинде «Социализм и нация» деген монографиясы даярдалып, бирок жарык көрбөй калган. Окумуштуунун башка бир эмгектеринде марксисттик идеология кыргыз улутунун руханий турмушунун саясий жана теориялык негизи болуп калгандыгы турмуштук көрүнүштөр аркылуу чечмеленген. Совет бийлигинин мезгилинде социалисттик улуттардын жакындашуу маселелери, улут жөнүндө кээ бир түшүнүктөр туурасындагы проблеманын башатында Табалдиев турган. Илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары 20дан ашык бүткүл союздук жана республикалык илимий конференцияларда, симпозиумдарда баяндалган жана таанымал философтор тарабынан жогору бааланып, борбордон чыккан илимий жыйнактарга жарыяланган. Актуалдуу маселелерди көтөргөн кээ бир илимий макалалары «Вопросы философии», «Философские науки», «Вопросы истории» сыяктуу жалпы союздук журналдарга чыгып, оң бааланган. А. Табалдиев улуттук мамилелердин тарыхын жана теориясын үйрөнүүгө байланышкан дагы канча актуалдуу маселелерди ар дайым көтөрүп келген.

Ал өзүнүн кыска жашаган өмүрүндө «Жаңы адам жана бош убакыт» (1962); «Салт жөнүндө ой» (1965); «Турмуш-тиричилик маданияты»; «Баатырлар сымбаты» (1965); «Сүйүүдөн турмуш жаралат» (1970); «26 съезд жана лениндик улут саясатынын салтанаты» (1972); «Октябрга эстелик» (1979) сыяктуу 80ге жакын илимий жана публицистикалык эмгектерди калтырды. А. Табалдиев 1974-жылы Кыргызстандын илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти болуп шайланган. Анын чыгармачылыгында философиялык, социологиялык, этикалык мүнөздөгү эмгектер менен катар социалдык публицистика да көрүнүктүү орун ээлеген.

Ал 1975-жылдын 14-декабрында кайтыш болгон. А. Табалдиев болгону кыркка чыгып кыска жашады, бирок аз өмүрүндө ак эмгек калтырды.

Табылды Абдылдаев

Абдылдаев Табылды философия илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын ИУАнын мүчө-корреспонденти.

1952-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин биология (биолого-почвенный) факультетин бүтүргөн. 1953-1956-жылдары Москва мамлекеттик университетинде аспирантурада окуп, 1956-жылы философия илимдери боюнча кандидаттык диссертацияны ийгиликтүү коргогон. 1960-жылы доценттик окумуштуулук наамы бекиген. 1968-жылы доктордук диссертациясын коргосо, 1969-жылы ага профессордук наам ыйгарылган. 1989-жылы Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденттигине шайланган. Эмгек жолун 1956-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинде философиядан окутуучу, ага окутуучу болуп иштөө менен баштап, кийин доцент болуп эмгектенген. 1966-1988-жылдары Кыргыз мамлекеттик медицина институтунда кафедра башчысы, 1988-жылдан Кыргыз Республикасынын ИУАнын философия жана укук институтунда «Экологиянын философиялык маселелери» бөлүмүнүн башчысы болуп иштейт.

Т.А.Абдылдаев диалектикалык материализм областында көрүнүктүү адис болгон. Анын философиялык изилдөөлөрү материалисттик диалектиканын кардиналдуу проблемаларына жана азыркы учурдун табигый илимдеринин, анын ичинде биологиянын талылуу, актуалдуу философиялык маселелерине арналган. Анын 60 тан ашуун илимий иштери, анын ичинде төрт авторлошуп жазган китеби, 6 брошюрасы жарык көргөн. Анын «Түрлөр жөнүндө окуунун философиялык маселелери» (1966) (Философские вопросы учения о виде), «Азыркы биологиядагы «түр» түшүнүгү» («Понятие «вида» в современной биологии», 1971), «Жандуу жаратылыштын уюштурулуш деңгээлин изилдөөдө ар кыл тенденцияларын катышы» («Соотношение различных тенденций в исследовании уровней организации живой природы», 1975), «Илимий техникалык революциянын шартында жаратылыш менен коомдун өз ара катышынын мүнөзү» («Характер взаимоотношения общества и природы в условиях научно-технической революции»), «Диалектиканын актуалдуу маселелери» («Актуальные вопросы диалектики», 1975) сыяктуу эмгектери коомдук өнүгүүгө маанилүү салым болуп, илимий коомчулуктун жогорку баасына татыган.

Профессор Т.А.Абдылдаевдин илимий эмгектери илимдин перспективдүү багыттарынын өнүгүшү менен, тактап айтканда, азыркы учурдун глобалдуу экологиялык проблемалары менен тыгыз байланышкан. Өзүнүн жемиштүү илимий жана педагогикалык эмгек жолун Т.А. Абдылдаев коомдук иштер менен ийгиликтүү айкаштыра билген. Ар тараптуу, бири-бирин толуктаган көп кырдуу ишмердигинде философия боюнча илимий-методикалык Кеңештин

терагасы, гуманитардык илимдер секциясынын жетекчиси, Кыргыз Республикасынын «Билим» коомунун Президиумунун мүчөсү болуп бир нече ирет шайланып, философия жана экологиялык билимдерди пропагандалоого жана жайылтууга орошон салым кошкон.

Брудный Арон Абрамович

Арон Абрамович Брудный 1932-жылы 13-январда Фрунзе (Пишпек) шаарында туулган. Ленинградда жана Фрунзеде окуп, университеттин тарых факультетин жана мединститутту бүтүргөн, физиология жана философия боюнча (Москва, философия институту) эки аспирантураны аяктаган, ая философия илимдеринин доктору, профессор. Республиканын Илимдер Академиясында иштеп, анда «Адамды комплекстүү изилдөө» бөлүмүн тейлеген, Эл аралык университетте, КРСУ да (Славян университети) психология кафедрасынын башчысы болгон.*

1970-жылдарда Москва Мамлекеттик университетинде (МГУ) психология факультетинде лекцияларды окуган. Азыр – Кыргызстандагы Америкалык университетинде «Психология» багытынын жетекчиси. Калифорния илим жана билим академиясынын, Нью-Йорк илимдер академиясынын, педагогика жана социалдык илимдер академиясынын (Москва) мүчөсү. 1988-жылдан бери КР ИУАнын мүчө-корреспонденти. Психологдор жана антропологдор (Кыргызстан) коомдорунун президенти болуп шайланган, илимдин эмгек сиңирген ишмери, мамлекеттик сыйлыктын лауреаты.

«Персонетика» новеллалар китебинин, «Спиритикалык сеанс» жана «Салун», «Акыркы шанс» пьесаларынын автору. А.Брудныйдын сценарийи боюнча анын түздөн-түз катышуусу менен Цюрихте (Швейцария) К.Юнг жөнүндө жөнүндө «Көлөкөлөрдүн күзгүсү» аттуу фильм тартылган.

307 эмгектин (ошонун ичинде англис, немис, француз, испан, португал, япон жана башка тилдерге которулган) автору. Алардын ичинде «Семантика языка и психология человека» (Фрунзе, 1971), «Понимание и общение» (Москва, 1989), «Новое мышление» (1989), «Другому как понять тебя» (Москва, 1990), «Независимый Кыргызстан: третий путь» (соавтору Т. ойчуев, 1994). «Наука понимать» (1997), «Пространство возможностей» (Бишкек, 1999) ж.б. эмгектери бар.

Экологиялык психология жана глобалдуу проблемалардын философиясы боюнча бир катар эмгектерди Арон Брудный проф. Д.Н. Кавтардзе менен биргелешип аткарган, ал эмгектер англис, орус, немец жана башка тилдерде жарыяланган, ошондой эле Япониядагы (Цукуба) бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө коюлган.

Анын жетекчилиги астында философия, психология, педагогика жана филология боюнча докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголгон. А. Брудныйдын МГУда, Патрик Лумумба

атындагы эл Достугу университетинде, Кыргыз улуттук университетинде, педагогикалык университетте жана башка жогорку окуу жайларында окуган лекциялары көптөгөн угуучулардын көңүл буруусуна арзыган. Ал ошондой эле публицист, толуп жаткан газета-журналдарга басылган коомдук саясий темалардагы макалалардын автору катары белгилүү.

1970-жылы 8-Эл аралык Гегель конгрессинде экзистенциалдык философияны жактап сүйлөгөн, «Мүмкүнчүлүктөрдүн мейкиндиги» жана «Түшүнүү илими» эмгектеринде ал көз караштарды чагылдырган. X Эл аралык Гегель конгрессинде Гегелдин таанып-билүү теориясы боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү үчүн эстелик медалы менен сыйланган.

Тендик Аскарров

1937-жылы Токтогул районундагы алыскы тоо этегинде жайгашкан Коңур-Өгүз жергесинде кызматчынын үй-бүлөсүндө туулган. Айылдагы 7 жылдык мектепти бүткөн соң, Фрунзе шаарындагы Пушкин атындагы №5 кыргыз орто мектебинде окуган. 1955-1960-жылдары Кыргыз Мамлекеттик университетинде билим алып, филология факультетин бүтүргөн.

Тендик Аскарров аспирантурада окуу укугун жеңип алып, анын илимий жетекчиси катары белгилүү илимпоз, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын ал кездеги мүчө-корреспонденти, азыркы академик Азиз Салиев бекитилген.

Диссертация жазууда теманы аныктап алуу өтө жооптуу жана татаал иш экендиги, илимий жетекчи менен аспирант биргелешип иштегенде гана керектүү илимий маселе тандалып алынаары түшүнүктүү эмеспи. Ошондой диссертациялык иш «Адабияттагы шарттуулуктун эстетикалык табияты» деген темада бекитилген. Тема мурда илимий-теориялык жактан жеткилең изилденбеген, кыйла татаал жана дискуссиялык мүнөзгө ээ эле. Талаш көбүнчө шарттуулук реалистик искусствонун табиятына тиешелүү көрүнүшпү же болбосо формалисттик багыттагы чыгармачылык кубулуштарга мүнөздүүбү? деген суроонун айланасында жүргөн. Тендик Аскарров өз диссертациясында шарттуулук көрүнүшү түпкүлүгү дүйнөнү таанып-билүүнүн гносеологиялык табиятына тиешелүү сапат экенин, анын адамдын аң-сезиминде реалдуу чындыктын чагылып көрүнүш өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан кубулуш катары далилдөөгө аракет жасаган. Бул аракет көп фактылар, эмпирикалык жана теориялык жоболордун жардамы менен ырасталган.

Ошол кандидаттык диссертациянын негизинде жазылган монография 1966-жылы «Илим» басмасынан «Эстетическая природа художественной условности» деген ат менен жарык көргөн. Эмгекте сунуш кылынган илимий-теориялык концепцияны Кыргызстандын, ошондой эле ал кездеги Советтер Союзунун окумуштуулары кызыктуу жана туура деп баалашкан.

Кандидаттык диссертацияны жактагандан кийин турмушту жакшылап билиш, үйрөнүш үчүн Т. Аскарлов ондогон жылдар бою ар түрдүү кызматтарда иштеген. 1963-67-жылдары Кыргыз Илимдер Академиясынын философия жана укук институтунда кенже илимий кызматкердин, окумуштуу катчынын милдетин аткарды. 1967-жылы «Кыргызстан маданияты» жумалык газетасынын редакциясында башкы редактордун орун басары, 1967-1971-жылдары Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинде маданият бөлүм башчысынын орун басары, андан кийин пропаганда жана агитация бөлүм башчысынын орун басары болуп иштеди. Ал эми 1971-1986-жылдары Кыргызстан жазуучулар Союзунда төрага жана ошону менен бирге эле ССР жазуучулар Союзунда башкарманын катчысы болуп кызмат өтөдү.

1986-жылдан тартып ал Кыргыз Илимдер Академиясындагы философия жана укук институтунда сектор жетекчиси, башкы илимий кызматчы болуп иштеди. Азыркы учурда философиянын тарыхы бөлүмүнүн башчысы болуп үзүрлүү эмгектенүүдө.

Тендик Аскарлов илимий иштерди дайыма коомдук, мамлекеттик кызматтарды аткаруу менен айкалыштырып келди. Кыргыз ССР Жогорку Советинин 4 жолку чакырылышына (8,9,10,11) депутат болуп шайланган. 1980-1985-жылдары Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагалык кызматын аткарган, 1976-1986-жылдары Кыргызстан коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин мүчөсү болгон. «Дружба народов», «Знак Почета» ордендери жана Кыргыз ССРинин Ардак грамоталары менен сыйланган. «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» ардактуу наамынын ээси (1995).

1993-жылы философия илимдери боюнча диссертация коргоп, бул диссертациялык эмгекте Тендик Аскарлов материалисттик диалектиканын категорияларын, закондорун, принциптерин, көркөм өнөрчүлүктүн карама-каршылыктардын биримдиги жана алардын өз ара күрөшү, жөкөлик менен жалпылыктын карым-катышы, болмушту искусстводо алдын ала, озунуп чагылтуунун законченемдүүлүктөрү, катарсис – эстетикалык баа берүүнүн критерийи ж.б. проблемаларды чагылдырган. Мындай маселелердин илимий-теориялык талкууга алынышы, анализден өткөрүлүшү, Кыргызстандын жана Казак Республикасынын философтору тарабынан жогору бааланган.

2000-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти болуп шайланды. 300дөн ашык басмадан жарык көргөн эмгектин автору. Алардын ичинде 9 монография, 4 макалалар жыйнагы, 9 брошюра бар. Айрым эмгектери чет тилдерде (англис, немис, француз, испан ж.б.) басылып чыккан.

Басмадан жарык көргөн жалаң гана китептеринин жалпы көлөмү (макалаларды, ж.б. кошпогондо) 180 басма табактан ашык. Ал китептердин айрымдарына Кыргызстандын, ошондой эле Москванын, мурдагы союздук республикалардын газета-

журналдарына белгилүү философтордун, көркөм маданият теоретиктеринин 30дан ашык оң, мактаган пикирлери, макалалары жарыяланган.

Ал эми азыркы мезгилде болсо Тендик Аскарров кызыкчылыктарынын көп кырдуулугун ырастаган илимий-теориялык ишмердүүлүгүн улантып келет. Буга далил катары кийинки эки 14 жыл ичинде жарык көргөн «Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги» (2000), «Эстетическая оценка словесного творчества» (2001) деген монографиялык эмгектерин мисалга келтирсе болот.

Осмон Тогусаков

1953-жылдын 23-январында Ысык-Ата районунун Кызыл-Арык айылында туулган. Ошол жердеги мектепти бүтүп, Советтик Армияда кызмат өтөгөн. 1979-жылы Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университетинин география факультетин бүтүргөн. Эмгек жолун борбор шаардагы физкультуралык институтта философиядан лекция окуудан баштаган.

1982-жылдан тартып бүгүнкү күнгө чейин анын илимий чыгармачылыгы Кыргыз Илимдер Улуттук Академиясынын философия жана укук институту менен тыгыз байланыштуу. Өткөн жыйырма жылдан ашуун убакыт ичинде О. Тогусаков кенже илимий кызматкерден тартып бардык тепкичтерди басып өтүп, 1992-жылдан бери институтту жетектеп келет. Илим дүйнөсүнүн босогосун аттагандан тартып анын түйшүгүнө түтүп, улам тереңине сүңгүп отуруп ал 1985-жылы кандидаттык, 1993-жылы Алматы шаарынан докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактаган.

О. Тогусаковдун калеминен жаралган эмгектери окумуштууну Кыргызстандагы философия илиминин өнүгүшү үчүн талыкпай изденген, көп кырдуу философиялык потенциалдын ээси катары көргөзө алды десек жаңылышпайбыз. Буга анын 3 жеке, 2 коллективдик монографиялык, 3 окуу-методикалык колдонмолору, 110го жакын илимий, илимий-популярдык макалалары ачык күбө. Анын талыкпаган изденүүсүнөн жаралган «Философский анализ проблемы предвидения» (1984), «Предвидение как функция науки» (1997), «Предвидеть – способность человека» (2000) аттуу монографиялары республикабыздын илимий коомчулугунда жана шериктештикке кирген өлкөлөрдүн философиялык чөйрөсүндө зор кызыгуу менен кабыл алынып, жогорку баага татыктуу болду. Бул эмгектерде диалектикалык логикадагы «ишмердик» принцибинин негизинде алдын-ала көрүү феномени анализденип, илимий алдын-ала көрүүнүн методологиялык принциптери, структурасы жана формалары, прогноздоо процессинин дүйнөнү таанып-билүүдөгү ролу көрсөтүлгөн. Азыркы бүткүл адамзатты кооптондурган

экологиялык кырдаалда профессор О.А.Тогусаковдун илимий изилдөөсүнүн багыты, концептуалдык мааниси жаңы геосаясий мейкиндиктеги болуп жаткан экономикалык жана социалдык-маданий өзгөрүүлөр менен терең үндөшүп, келечектеги граждандык коомду куруунун негизги багыттарын, стратегиялык жолдорун аныктоого мүмкүндүк берүүчү философиялык-методологиялык ориентир болуп саналат. Мына ушул өңүттө анын эмгектеринде чагылдырылган негизги идеялар, принциптер, жоболор жана тыянактар чоң методологиялык, теориялык, илимий практикалык мааниге ээ. Бул жагдай окумуштуунун монографияларына карата жазылган талкуулар менен рецензияларда баса көрсөтүлгөндүгүн айта кетсек ашыкча болбойт.

Профессор О.А. Тогусаков илимий эмгектерди жазып гана тим болбостон, өзү жетектеген Институттун жалпы илимий изилдөөлөрүнүн багытын, тематикасын аныктоого, илимий иштерди уюштурууга бүт дитин койгон адис. Кийинки 10-жылдыкта Институттун жамааты жүргүзгөн изилдөөлөрдүн жигердүү жүрүшүндө, актуалдуулугунда, концептуалдуулугунда жетекчи катары анын эмгеги чоң. Ал жетектеген институт жыл сайын Академияда алдыңкы орундарды ээлеп келет. О.А.Тогусаков көптөгөн республикалык, регионалдык илимий-теориялык конференциялар менен тегерек столдордун катышуучусу жана уюштуруучусу. Ал Анкарада, Москвада, Алматыда, Астанада, Ташкентте жана башка илимий борборлордо өткөн философиялык конгресстерде, симпозиумдарда жогорку деңгээлдеги илимий докладдарды жасаган. Ал өзүнүн илимий-изилдөө иштерин борборубуздагы ири жогорку окуу жайларында лекцияларды окуу менен тыгыз айкалыштырып, республикабыз муктаж болгон жогорку квалификациялуу кадрларды даярдоодо чоң салым кошуп келет. Буга анын жетекчилиги менен 13 кандидаттык, 2 докторлук диссертациялар жакталганы күбө. Азыр да ал 4 аспирантка, 1 докторантка жетекчилик кылууда.

О.А. Тогусаков жетектеген он жыл ичинде институт өлкөдөгү жүрүп жаткан демократиялык процесстердин философиялык жана укуктук маселелерин улам тереңдетип изилдеп келатат. Ошол үчүн коллектив эл арасында кадыр-баркка ээ болууда. Ак эмгеги калыс бааланып, 2002-жылы О.А. Тогусаков Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болду

Баатырбек Аманалиев

Ал киши 1929-жылы Чүй районунун Акбешим айылында туулган. 1950-жылы Кыргыз педагогикалык институтунун тарых факультетин бүтүргөн. 1950-51-жылдары Пржевальск шаарындагы мугалимдер институтунда марксизм-ленинизм кафедрасынын доценти болуп иштеген. 1951-1954-жылдары Москва университетиндеги философия факультетинин аспирантурасында окуган. 1955-жылы ошол эле жерде кандидаттык диссертация жактаган. 1954-56-жылдарында ал Кыргыз мамлекеттик университетинде окутуучулук кызмат өтөгөн. Андан кийинки жылдары Оштогу педагогикалык институтта философия жана саясий экономика кафедрасынын башчысы, Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин илим, мектеп жана маданият боюнча бөлүмүндө инструктор болуп иштеген. 1959-жылы республиканын Илимдер Академиясына келип, ага илимий кызматкер, сектор башчысы, философия жана укук институтунун директорунун орун басары болгон. 1966-жылы Азербейджан республикасынын Илимдер Академиясында «XIX – XX кылымдардагы кыргыз ойчулдары» деген темада докторлук диссертация жактаган. 1980-86-жылдары «Новости науки и техники» деген реферативдик журналда редактор болгон. 1986-жылдан 1984-жылга чейин Бишкек финансы-экономикалык техникумда окутуучулук кылган. 1994-жылы Бишкектеги Гуманитардык университетке профессор болуп келген.

Б.Аманалиев - Кыргызстанда профессионалдык философиянын калыптанышынын башатында турган окумуштуулардын бири. Ал Алгачкылардан болуп кыргыз философиясы боюнча кандидаттык жана докторлук диссертация жактаган.

Анын калемине 50дөн ашык илимий жана 100гө жакын мезгилдүү басма сөзгө чыккан эмгектер таандык. Алардын ичинде «Из истории философской мысли киргизского народа», «Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголок Молдо», «Из истории свободомыслия и религиозных верований киргизов» сыяктуу монографиялар бар. Б. Аманалиев «История Киргизской ССР» (1963, 70) аттуу эмгектин авторлорунун бири. Ал «История философии в ССР» деген фундаменталдуу китептин 2,3,4 томдорунун айрым баптарын, ошондой эле «Большая Советская энциклопедия» жана «Философская энциклопедия» деген эмгектерге макалалар жазган.

Профессор Б.Аманалиев 1996-жылы көз жумду, бирок артында

кыйла баалуу философиялык мурас калтырды. Анткени маркум өзүнүн бүткүл сезимдүү өмүрүн, илимпоздук кудуретин кыргыздардын байыркы мезгилден тартып XX кылымдын башына чейин коомдук-философиялык ойлорун, ошондой эле Асан-Кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчы, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо ж.б. акын-ойчулдардын философиялык көз караштарын изилдөөгө арнаган.

Жээнбек Жаныбеков

1932-жылы Кыргыз Республикасынын Кара-Суу районунун «Агартуу» колхозунун «Бордөбө» айылында колхозчунун үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинин колунда тарбияланып, айылындагы «Агартуу» башталгыч, «Жоош» жети жылдык, «Коммунизм» орто мектебинин толук курсун бүтүргөн. Ош мамлекеттик мугалимдер институтунун тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктаган. Кызмат жолун Куршап районундагы Ворошилов атындагы орто мектепте, тарых сабагы боюнча мугалимдиктен баштаган.

1951-жылы Куршап райондук элге билим берүү бөлүмүндө мектеп инспекторлугуна дайындалган, андан соң Кара-Суу райондук элге билим берүү бөлүмүнө мектеп инспектору болуп которулган. Кийинчерээк элге билим берүү бөлүмүнүн башчысы, 1954-жылы райондук аткаруу комитетинин төрагасынын орун басары болуп эмгектенет. Андан соң Алай райондук аткаруу комитетинин төрагасы, Ош облустук элге билим берүү бөлүмүнүн башчысы болуп иштеген. 1960-жылы Ош мамлекеттик пединститутунда жана облустун орто мектептеринде тарых сабагы боюнча мугалимдик кесипте иштеп жүрүп, Кыргыз Республикасынын илимдер Академиясынын философия жана укук институтуна изилдөөчү катары кирип, 1971-жылы Өзбек Республикасынын Илимдер Академиясынын философия жана укук институтунун алдындагы, Адистештирилген Окумуштуулар Кеңешинде философия илим боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон.

Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын алдындагы Кыргыз энциклопедия бөлүмүндө редактор болуп иштеген. 1970-91-жылдары Ош мамлекеттик пединститутунда философия жана социология кафедраларында эмгектенген. Педагогика институту Ош мамлекеттик университетине айланган күндөн бери философия, андан кийин кыргыз философиясы кафедрасынын профессору. Азыркы күнү бул кафедраны анын

окуучусу, философия илимдеринин кандидаты, доцент Э.Шарипова жетектөөдө.

1993-жылы Өзбекстан Илимдер Академиясынын алдындагы философия жана укук институтунун Адистештирилген илимий Кеңешинде философия илими боюнча докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Ж. Жаныбеков нечен жылдар тынбай иштеп «Социально-философские идеи Жеңижока» (Москва, 106 т.); «Социально-философские идеи Ысака Шайбекова» (ИНИОН АН СССР, 1991, Москва, 5 б. т.); «Социальный реализм Калыка Акиева» (ИНИОН АН РФ, 1994, Москва, 2 б. т.); «Даанышман ойчул» (Бишкек, 1991. 7 б. т.); «Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар» (Ош, 1996. 8. б. т.); «Учебно-методическое пособие по курсу научного коммунизма для студентов заочного обучения» (Джалал-Абад, 1989, 8,5 б. т.); «Учебно-наглядное пособие по курсу научного коммунизма» (Ош, 1989. 2 б. т.); «Вопросы этики в произведениях акына-мыслителя Жеңижока» (Фрунзе. 1989, 2 б. т.); «Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы» (Бишкек. 1998); «Ош шаары социалдык - маданий өнүгүүнүн жолунда» (Ош, 2000); «Кыргыз ойчулдары» (Ош. 2004); Кыскача философиялык сөздүк (Авторлоштор: Ж. Арзыматов, Э. Шарипова) ж.б. илимий эмгектерди басмадан чыгарды. Анын бул изилдөөлөрүндө кыргыз философиясынын тарыхына байланыштуу маселелер чагылдырылган.

Изилдөөлөрүндө кыргыз элинин философиялык мурастарынын калыптанышында белгилүү орунду ээлеген инсандар, мисалы XVIII кылымда жашап өткөн ойчулдар Нооруз, Балыкооз (Бекмурат) Найманга байланыштуу маалыматтарга көңүл бурган. Ал эми XIX кылымдын даанышмандары Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Молдо Ныяз Эрназар уулунун ойчулдук касиеттерине, чыгармачылык дараметине басым жасаган. Калыгул «Акыр заман», Арстанбек «Тар заман», Молдо Кылыч «Зар заман», Молдо Ныяз «Санат дигарастарында» терең философиялык түшүнүктөрдү бере алгандыгын көрсөткөн.

Жээнбек Жаныбеков Кыргыз Республикасынын Эл Агартуу кызматчыларынын II съездинин (1954-ж.), Кыргыз элдеринин Ассамблеясынын I курултайынын (1994-ж.), Кыргыз Республикасынын илимпоздорунун I курултайынын (2000-ж.) делегаты болгон. Профессор 1941-45-ж. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында эмгектеги каармандыгы үчүн медалынын, В.И. Лениндин 100 жылдык юбилейлик медалынын, Даңк медалынын ээси, эмгек ардагери,

Кыргыз Республикасынын эл агартуусунун отличниги жана бир топ медалдар, Ардак грамоталар менен сыйланган. Ж.Жаныбековдун жетекчилиги менен 5 изилдөөчү философия илимдеринин кандидаттары болушту, 4 изилдөөчү кандидаттык диссертацияларынын үстүндө үзүрлүү эмгектенүүдө, 1 изилдөөчү докторлук диссертациясын аяктоо алдында.

Профессор Ж.Жаныбеков кыргыз ойчулдарынын чыгармаларын анализдөө менен кыргыз философиясынын түптөлүшүнө салым кошууда.

Кусеин Исаев

Кусеин Исаевдин бүт ишмердүүлүгү Кыргызстандын үч жогорку окуу жайы: 1956-1968-жылдары Кыргыз Мамлекеттик Университети, 1969-1992-Фрунзе политехникалык институту, 1993-жылдан баштап Бишкек гуманитардык университети менен байланышкан. Ал студент, аспирант, ассистент, мугалим, улуу окутуучу, доцент, профессор сыяктуу илимий педагогикалык кызматтын бардык тепкичтерин басып өттү. Азыр философия илимдеринин доктору (1983), профессор (1985), Россия Федерациясынын социалдык Академиясынын (ноябрь, 1995) жана Гуманитардык илимдер Академиясынын (май, 1996) академиги.

Кусеин Исаев 1937-жылы Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл районундагы Бостери айылындагы дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Үй-бүлөлүү, беш баласы бар. Ал 1945-1953-жылдары Бостери орто мектебинде, 1953-1956-жылдары Бишкек шаарындагы №5 мектеп-интернатта окуйт. 1956-жылы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин экономика факультетине кирип, аны 1961-жылы артыкчылык диплому менен бүтүргөн. Ошондон баштап ушул күнгө чейин окутуучулук илимий изилдөө жаатында эмгектенүүдө.

Кусеин Исаев элибизге күжүрмөн изденген окумуштуу, камкор окутуучу, үгүт-насыятчы, белсемдүү уюштургуч катары кеңири белгилүү. Ал кырк жылдан ашык убактан бери жаштарды тарбиялоодо, педагогикалык аалымдарды даярдоодо талбай эгектенип келет. 1983-жылы Кусеин Исаев СССР илимдер Академиясынын философия институтунда кыргыз айыл-кыштагынын социалдык маселелерин чечүүгө арналган доктордук диссертация коргойт.

Аалымдын ондон ашуун китептери, эки жүзгө жакын макалалары жарыяланган. Социалдык-саясий илимдер боюнча корголгон бир нече кандидаттык жана доктордук диссертацияларга

расмий оппонент болгон, илимге умтулган көптөгөн жаштарга жолдомо берген, алардын илимий кызыкчылыктарын жана багыттарын тактоого жардамдашкан. Илимдин үч докторун, ондон ашык кандидаттарды даярдаган. Азыр 10 аспиранттын жана изилдөөчүлөрдүн илимий жетекчиси.

Окумуштуу «Ардак белгиси» ордени, «Эмгектеги каармандыгы үчүн медалы, СССРдин жогорку жана атайын орто билим министрлигинин Ардак Грамотасы, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Ардак Грамотасы менен сыйланган. Кыргыз Республикасынын элге билим берүүнүн отличниги, Кыргызстан жаштар союзунун лауреаты.

Акыркы жылдарда саясаттын социологиясы, жалпы социология, социалдык стратификация боюнча жемиштүү эмгектенүүдө. «Саясаттын социологиясы», «Менин азаттыгым – менин сыймыгым», «Азат сабактары», «Кыргызстан кылымдар тогошкондо», «Бүгүнкү мээнет, эртеңки дөөлөт» деген китептерди жарыялап, илимдин 16 кандидатын, 3 докторун даярдады.

Кусеин Исаев республикадагы эң урматтуу илимпоздордун жана активдүү демократтардын бири.

Исмаилов Асеин Исмаилович

Асеин Исмаилович 1937-жылы 10-мартта байыркы Барскоондо дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Билими жогору, 1961-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн.

1968-жылы университетке жумушка орношот. Бир жылдан кийин Москвага СССР илимдер академиясынын философия институтунун аспирантурасына кетет. Ал жерден В.П.Копнин, В.Ф.Асмус, Э.В.Ильенков, Ц.А.Степанян, И.П.Цамерян өңдүү илимдин корифейлери менен таанышып чогуу иштешкен. Аспирантураны 2,5 жылда мөөнөтүнөн мурда бүтүрүп, диссертациясын жактаган.

1976-жылы конкурс менен РСФСРдин агартуу министрлигинин алдындагы улуттук мектептердин илимий изилдөө институтуна ага илимий кызматкерликке конкурс менен өтүп, ошол эле мезгилде МВТУда мугалимдикке калтырылат. СССРдин жогорку билим берүү министрлигинин чечими менен 1978-жылы Монголияга командировкага жиберилген.

Ал жерде министрдин консультанты, университеттин профессору болуп иштеген. Улан-Батордон бир канча илимий эмгектерди, «Капитализмди баспай өнүккөн элдердин турмуш-

тиричилиги» деген монографиясын орус тилинде чыгарган. Ал монография СССРде, Казахстанда, Монголияда коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынган. 1983-жылы Москвадагы «Прогресс» басмаканасы А.И. Исмаиловдун «Чыгыш элдеринин тиричилигиндеги жалпылыктар жана айырмалар» аттуу монографиясын (17 б.т.) чыгарган. Монография араб дүйнөсүндө жакшы кабыл алынып, ага болгон сын пикир Каирде жана Багдадда чыккан. 1986-жылы Москвадагы «Наука» басмаканасы А.Исмаиловдун жубайы менен басмага даярдаган «Совет элинин социалисттик турмуш тиричилиги» деген монографиясын жарыкка чыгарган.

Профессор Асеин Исмаилов өзүнүн илимий изденүүсүндө өзүнчө жаңычылдык табууга аракеттенген илимпоз катары белгилүү.

Туйту Каракеев

Ал 1938-жылы Чүй районунун Кошкоргон айылында туулган. Ошол жердеги мектептен жана Токмоктогу орто окуу жайынан окуган. 1960-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Айылдык мектептерде орус тил мугалими жана директор болуп иштеген. 1968-жылы Кыргыз Илимдер Академиясынын философия жана укук институтунун аспирантурасын бүткөн. Ошол жерде эле кандидаттык диссертация жактаган жана илимий кызматкер, бөлүм башчысы, директор болуп иштеген. 1979-жылы Москвада докторлук диссертациясын коргогон. Социалдык философия боюнча көрүнүктүү адис болгон. 1988-жылы дүйнөдөн кайткан. Ал аз жашаганы менен, 100гө жакын илимий эмгек, 5 монографиялык эмгек калтырды, 13 илимдин кандидаттарын өстүрүп чыгарды. Анын «Сематические аспекты диалектики социального развития» (Фрунзе: Илим, 1978); «Диалектика развития духовного потенциала советского общества» (Фрунзе: Илим, 1984); «Рухий турмуштун айрым жагдайлары» (Фрунзе, 1988); «Социалистический образ жизни и духовное развитие личности» (Фрунзе: Илим, 1988) сыяктуу эмгектери кыргыз философиясынын тарыхында көрүнүктүү орунду ээлейт.

Мэлс Артыкбаев

Мэлс Артыкбаев 1939-жылы 21-декабрда Ысык-Көл районунун Корумду айылында туулган. 1958-жылы Ысык-Көл областынын Ново-Вознесенка айылындагы орто мектепти бүтүрүп, 1958-жылдан 1962-жылга чейин советтик армиянын катарында кызмат өтөгөн. 1962-жылдан 1967-жылга чейин философия кафедрасында окутуучу, ошол эле учурда Фрунзе политехникалык институтунда комсомол комитетинин катчысы болуп эмгектенген. 1971-жылдан баштап

аспирант, ага окутуучу, доцент, кафедра башчысы (1980-91), философия факультетинин деканы (1993-95), азыркы күндө КМУнун саясат таануу кафедрасынын башчысы болуп эмгектенет. 1975-жылы «Социалисттик улуттардын социалдык чөйрөсүндөгү маданий тиричилик айырмачылыктарын басып өтүү» деген темадагы кандидаттык диссертациясын жактаган. 1986-жылы философия боюнча «Бирдиктүү совет элинин социалисттик жашоо образын өнүктүрүү» деген темада докторлук диссертациясын жактаган. 1971-жылдан 1990-жылга чейин 5 монография чыгарган. Алардын ичинен «Бирдиктүү совет жашоо образы», «Айыл менен шаардын ортосундагы маданий тиричилик айырмачылыктарды басып өтүү», «Жаңы салт-санаалардын жолу менен» жана 120 дан ашык макалалар жарык көргөн.

1991-2001-жылдардын аралыгында бир топ илимий макалалар жана тезистер жазылган. М. Артыкбаев бир нече аспиранттардын, изилдөөчүлөрдүн, докторанттардын илимий эмгектерин жетектейт. Профессордук-коомдук ишмердиги мамлекет тарабынан бааланып, бир нече сыйлыктарга ээ болгон.

Жумагулов Мааметайып

Жумагулов Мааметайып 1949-жылы Тянь-Шань областынын Ак-Талаа районундагы Кара-Бүргөн кыштагында төрөлгөн. Ал орто мектептен соң шыр эле Пржевальск мамлекеттик педагогикалык институтунун физика-математика факультетине кирип, аны 1970-жылы артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1978-жылы философия илимдеринин кандидаты, 1994-жылы философия илимдеринин доктору даражасы үчүн диссертациясын жактаган.

Азыркы күндө Жумагулов Мааметайып диалектиканын жана таанып-билүүнүн теориясы, илимдердин методологиясы боюнча республикадагы саналуу адистердин бири жана экологиянын философиялык проблемалары боюнча иштеген окумуштуу катары таанымал. Ал түрдүү илим тармактарынын динамикасына сереп салуу менен масштабдуу ой жүгүртүп, интеллектуалдык көрөңгөсүн байытып отурат. Андыктан илимий ишинин бир багыты соңку кылымда бүткүл адамзат үчүн актуалдуу болгон социалдык экология менен байланышкан. Анын илимий чыгармачылыгынын жемиши катары диалектиканын «байланыш» категориясын жана адам менен табияттын өз ара эриш-аркак мамилелерин изилдеген бир нече монографияларын, брошюраларын жана 50гө жакын илимий макалаларын көрсөтүүгө болот.

Окумуштуу башкалардан илимий жемиштүүлүгү, сыпайы сылыктыгы, ар ишке тактыгы менен айырмаланып турат.

Ысманалы Мукасов

Ы.Мукасов 1957-жылы республикабыздын Чүй районунун Кайырма айылында туулган. Ал 1974-жылы «Он бир жылга» орто мектебин, 1979-жылы КМУнун тарых факультетин, 1987-жылы МГУнун философия факультетинин аспирантурасын, 1996-жылы Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук академиясынын докторантурасын ийиликтүү аяктаган. Окумуштуу философия адистиги боюнча 1988-жылы «Традиции свободомыслия в духовной культуре киргизского народа (дооктябрьский период)» аттуу темада кандидаттык диссертациясын, 2000-жылы «Историческая динамика социально-философской мысли киргизского народа (до начала XX века)» аттуу темада доктордук диссертациясын коргогон.

Ы.Мукасов - кыргыз элинин тарыхынын, философиясынын жана маданиятынын ар кыл проблемаларын изилдөөгө арналган 50дөн ашык илимий эмгектердин автору, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

Окумуштуунун алгачкы илимий эмгектери негизинен кыргыз элинин эркин ойлоосунун тарыхына арналган. Бул эмгектерде байыркы кезден тартып XX кылымдын башына чейинки кыргыз элинин эркин ойлоо тарыхына теориялык жактан толук анализ жасалган. Мында эркин ой жүгүртүүнүн генезиси жана эволюциясы изилденип, адамдардын нравалык аң сезими, рационалдуу билимдери, эмгекке болгон жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшү, болмушту реалисттик ыкмада чагылдыруусу конкреттүү-тарыхый жана философиялык өңүттөн ачылып көрсөтүлгөн. Элдик оозеки чыгармачылыктагы эркин ой жүгүртүү идеялары ар тараптуу талданган. Ошондой эле бул эмгектерде кыргыз элинин эркин ойлоосунун тарыхындагы сапаттык жактан жаңы этап катары көрүнгөн XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы рационалдык багыттагы эркин ой жүгүртүүлөрү бөлүнүп көрсөтүлгөн.

Ошентип, окумуштуу өзүнүн эмгектеринде байыркы кыргыздардын дүйнө таанымын ар тараптуу изилдеп келип, күндөлүк жашоо-турмуштук практика жана байкоолор адамдардын ой жүгүртүүлөрүндөгү рационалдык тенденциялардын болушун шарттаганын кеңири баяндайт. Аларга мүнөздүү өзгөчөлүк болуп дүйнөгө карата сезим-туюмдук мамиле эсептелерин илимий негизде далилдейт.

Азыркы жаш окумуштуулардын бири катары анын алгылыктуу изилдөөлөрү дагы алдыда.

Урманбетова Жылдыз

Урманбетова Жылдыз Карыбаевна – Кыргызстандагы профессионалдык философиянын өкүлү. 1966-жылы 13-майда Бишкек шаарында төрөлгөн. 1983-жылы борбор кааладагы №4 мектепти алтын медаль менен аяктагандан кийин М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университеттин философия факультетине өткөн.

Эмгек жолу 1988-жылы Фрунзедеги политехникалык институтунда философия боюнча мугалим болуп иштөө менен башталды. 1991-1992-жылдары Аль-Фараби атындагы Казак мамлекеттик университетинде илимий-изилдөөчү стажировкада болду. 1992-жылы аталган университетте доцент, Улуттук Академиянын философия жана укук институтунда улук илимий кызматкер болуп иштеди. 1996-1997-жылдары УИАнын докторантурасына кирип, илимий изилдөөсүн Бишкек менен Алматы калааларында жүргүздү. 1997-жылы «Кыргыз маданияты дүйнөлүк цивилизация контекстинде» аттуу темада докторлук диссертациясын 31 жашында коргогон.

Аталган диссертациялык изилдөөдө ички өнүгүүсү күчтүү кыргыз маданияты адамзат тарыхындагы өзгөчө уникалдуу ой жүгүртүүчүлүк катары Борбордук Азия маданиятынын тобуна киргендиги белгиленет. Улуттук мамлекеттин эгемендүүлүгүн аныктоо мезгилинде кыргыз маданиятынын традициялык жана азыркы байланышын баамдайт.

Урманбетова Жылдыз – 3 монографиянын жана 50гө жакын илимий эмгектердин автору. Анын ичинде: «Улуттук маданияттын өнүгүшү жана цивилизация проблемалары» (Бишкек: Калем, 1995-жыл, 6,5 б.т.), «Тарых философиясынын проекциясында кыргыздардын маданияты» (Бишкек: Илим, 1997-ж. 11 б.т.), «Борбордук Азиянын элдеринин ой жүгүртүүсү тууралуу» (1998), «Маданият философиясы» (Бишкек: Илим, 2000-ж. 11 б.т.). Аталган эмгектери биздин эле эмес, чет өлкөлөрдүн илимий чөйрөсүндө да кызыгуу жаратып жатат.

Эң жаш окумуштуу Урманбетова Жылдыздын илимий дарамети, келечеги көп нерседен үмүт кылдырат.

Бекбоев Аскарбек

Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович 1956-жылы Ысык-Көл областына караштуу Ак-Суу районундагы Кереге-Таш айылында туулуп, академик Ж.Алышбаев атындагы орто мектепти аяктаган (1973).

1973-1978-жылдары Кыргыз Мамлекеттик Университетинин филология факультетинин «Журналистика» бөлүмүндө билим алган. Эмгек жолун Мамлекеттик радио телекомитеттин келишим боюнча кабарчысы катары баштаган.

1979-жылдын акырында Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясындагы философия жана укук институтунун философия тарыхы секторуна конкурс аркылуу кенже илимий кызматкер катары кабыл алынат. Ал – 1980-1982-жылдары – Тажикстан Илимдер Академиясынын философия жана укук бөлүмүндө стажер-иликтөөчүсү, 1983-1986-жылдары Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын философия жана укук институтунун аспиранты.

1986-жылы аспирантураны ийгиликтүү аяктап, Тажикстан Улуттук Илимдер Академиясынын академиги М.Д. Диноршоевдин жетекчилиги менен Алма-Ата шаарында кандидаттык диссертациясын коргогон. 1986-1995-жылдары Философия жана укук Институтунун ага илимий кызматкери, окумуштуу-катчысы, бөлүм башчысы. 1995-2002-жылдары - Бишкек Гуманитардык Университетинин биринчи проректору.

2002-жылы «Филогенездик эпистемологиянын структурасындагы зарылдык жана кокустук» деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Азыркы мезгилде И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык университетинин ректору. Ал жүздөн ашык илимий-теориялык, популярдык, публицистикалык эмгектердин, анын ичинде 7 китептин автору.

Нукура, философиялык татаал маселелерди чечмелөөгө Бекбоевдин бел байлап киришкендиги анын олуттуу окумуштуу экендигинен кабар берет.

Мазмуну

Киришүү.....	3
I бап. Аскарров Т.А. – философия илимдеринин доктору, профессор КР ИУАнын мүчө-корреспонденти. Кыргыз элинин эстетикалык дүйнө таанымы.....	7
II бап. Кулматов Н.К. – философия илимдеринин кандидаты, доцент, илимге эмгек сиңирген ишмер. Кыргыздардын этикалык идеялары жана каада-салттары	74
III бап. Жаныбеков Ж. – философия илимдеринин доктору, профессор. Орто кылымдардагы, XVIII – XX кк. кыргыз ойчулдары.....	109
IV бап. Кулматов Н.К. – философия илимдеринин кандидаты, доцент, илимге эмгек сиңирген ишмер. Кыргыз элинин чыгаан философтору.....	179

Редактор: Жаныбеков Ж.
Тех.редактор: Адылбекова. Б.

Басууга берилди: 17.04. 2006.

Кагаздын форматы 60X84_{1/16}. Буйрутма: №51
Нускасы 1000 даана. Көлөмү 12,9 басма табак.

ОсОО «Кагаз ресурстарында» офсеттик ыкма менен басылды.

Ош шаары. Курманжан датка – 278, тел:2-52-50

БИБЛИОТЕКА

Одесского государственного университета

ИНВ №

150000

899233